

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTA ÇAĞ TARİHİ

TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ DÖNEMİNDE
DOĞAL AFETLER VE SALGIN HASTALIKLAR
(Kuruluştan Yıkılışına Kadar)

EMİNE AKARSU
YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
PROF. DR. AYŞE DUDU KUŞÇU

KONYA-2022

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Emine AKARSU		
	Numarası	18810501055		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih / Orta Çağ Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ DÖNEMİNDE DOĞAL AFETLER VE SALGIN HASTALIKLAR (Kuruluştan Yıkılışına Kadar)			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı
İmzası
Emine AKARSU

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Emine AKARSU		
	Numarası	18810501055		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih / Orta Çağ Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Ayşe Dudu KUŞÇU		
Tezin Adı	TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ DÖNEMİNDE DOĞAL AFETLER VE SALGIN HASTALIKLAR (Kuruluştan Yıkılışına Kadar)			

ÖZET

26 Ağustos 1071 Malazgirt Savaşı neticesinde Anadolu'ya Türk göçü artmış ve bunun neticesi olarak Türkiye Selçuklu Devleti kurulmuştur. Bu kısa zamanda Anadolu coğrafyasında hâkimiyet sağlayan Selçuklu Devleti siyasi bir teşekkül haline gelmiştir. Süleyman Şah önderliğinde kurulan bu devlet dünya ve Türkiye tarihinde önemli bir yere sahiptir. Selçuklu Devleti de her devlet gibi hayatın içinden olan doğal afetler ve salgın hastalıklarla karşı karşıya kalmıştır. Bu tür felaketler devleti siyasi, sosyal, ekonomik ve her yönden çıkmaza sürüklemiştir.

Selçuklu Devleti'nde yaşanan bu afetler; doğal ve yapay afetler olarak tasnif edilebilir. Deprem, kuraklık, kıtlık, sel ve çekirge istilâları gibi doğal afetler toplum hafızasında önemli yer edinmiştir. Dönemde görülen salgın hastalıkların en şiddetlisi Orta Çağ tarihinde olduğu gibi veba salgını olmuştur. Vebanın yanı sıra sıtma, cüzzam, çiçek ve diğer hastalıklar da görülmüştür. Bu hastalıklar insanlar ve diğer canlıları ciddi anlamda etkilemiştir. Bazen bu hastalıklar salgın halini almış, bazen de tek bir vaka ile sınırlı kalmıştır. Savaşlarla birlikte meydana gelen tahrip, yağma, kundaklama, yangın vd. beşeri afetlerde arazi yapısını olumsuz etkilemiş bu da iklim değişikliklerini beraberinde getirmiştir. Bu dönemde Anadolu coğrafyasını çepeçevre saran Haçlı ve Moğol istilâlarının getirmiş olduğu siyasi buhranın yanı sıra Anadolu'daki bazı hastalıkların yaşanmasında bu siyasi etkileşimlerin de payı olmuştur. Hem iç kaynaklı hem dış kaynaklı yaşanan felaketler bazı yapılanmaları zaruri kılmıştır. Bu yapılar daha çok hastane ve sıhî kurumlar olarak yaygınlık kazanmış ve bu dönemde sağlık hizmetinde ciddi bir ilerleme kaydedilmiştir.

Bu çalışmamızda Türkiye Selçuklu Devleti döneminde meydana gelen doğal afetlerin ve salgın hastalıkların; Anadolu coğrafyasına olan etkisi ele alınmıştır.

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bununla birlikte afetlerin ve salgın hastalıkların tarih boyunca dinî ikaz olarak algılanması ve halkın bu durum karşısındaki tutumu ele alınmıştır. Bahsi geçen dönemde meydana gelen doğal afetler ve salgın hastalıklar diğer amillerle birlikte dönemin kaynakları ışığında aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Doğal Afetler, Salgın Hastalıklar, Politik Afetler, Türkiye Selçuklu Devleti.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	--

Author's	Name and Surname	Emine AKARSU		
	Student Number	18810501055		
	Department	History / Medieval History		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. Ayşe Dudu KUŞÇU		
Title of the Thesis/Dissertation	NATURAL DISASTERS AND EPIDEMICS DISEASES IN OF PERIOD TURKEY SELJUKS EMPIRE (From Establish to Collapse)			

ABSTRACT

As a result of the Battle of Malazgirt on August 26, 1071, Turkish immigration to Anatolia increased and as a result, the Seljuk State of Turkey was established. In this short time, the Seljuk State, which gained dominance in the Anatolian geography, became a political entity. This state, which was founded under the leadership of Süleyman Şah, has an important place in the history of the world and Turkey. The Seljuk State, like every state, faced natural disasters and epidemic diseases from life. Such disasters have led the state to a political, social, economic and all-around impasse.

These disasters in the Seljuk Empire; can be classified as natural and artificial disasters. Natural disasters such as earthquakes, droughts, famines, floods and locust invasions have gained an important place in society's memory. The most severe of the epidemic diseases seen in the period was the plague epidemic as in the history of the Middle Ages. In addition to plague, malaria, leprosy, smallpox and other diseases have also been seen. These diseases have seriously affected humans and other living things. Sometimes these diseases have become epidemics, and sometimes they have been limited to a single case. Destruction, looting, arson, fire, etc. that occurred with wars adversely affected the land structure in human disasters, which brought climate changes. In this period, in addition to the political crisis brought about by the Crusader and Mongol invasions that surrounded the Anatolian geography, these political interactions also played a role in the experience of some diseases in Anatolia. Both internal and external disasters have made some structures essential. These structures have become widespread as hospitals and sanitary institutions and a significant progress has been made in health care during this period.

 <p>KONYA</p>	<p>T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü</p>	 <p>NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ</p>
--	--	---

In this study, natural disasters and epidemic diseases that occurred during the Seljuk State of Turkey; Its impact on the Anatolian geography was discussed. In addition, the perception of disasters and epidemics as religious warnings throughout history and the attitude of the people towards this situation were discussed. The natural disasters and epidemics that occurred in the aforementioned period were tried to be illuminated in the light of the sources of the period together with other amil.

Keywords: Natural Disasters, Epidemic Diseases, Political Disasters, Seljuk State of Turkey.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI.....	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR.....	ix
ÖN SÖZ.....	ix
GİRİŞ.....	1
I. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE SINIRLARI.....	1
II. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI VE METODU.....	1
III. KAYNAKLAR VE TETKİK ESERLER.....	2
A. KAYNAKLAR.....	2
B. TETKİK ESERLER.....	10

BİRİNCİ BÖLÜM

ANADOLU COĞRAFYASI VE TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ'NİN KURULUŞU

1.1. ANADOLU COĞRAFYASI.....	13
1.2. ANADOLU COĞRAFYASINDA GÖRÜLEN İKLİMLER VE ÖZELLİKLERİ.....	14
1.2.1. Akdeniz İklimi.....	16
1.2.2. Karasal/Step İklimi.....	16
1.2.3. Karadeniz İklimi.....	17
1.2.4. Marmara (Geçiş) İklimi.....	17
1.3. TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ'NİN SİYASİ DURUMUNA GENEL BİR BAKIŞ.....	19

İKİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE ANADOLU'DA MEYDANA GELEN DOĞAL AFETLER VE SALGIN HASTALIKLAR

2.1. DOĞAL AFETLER.....	24
2.1.1. Deprem Afeti.....	31
2.1.2. Sel/Su Baskınları, Don, Fırtına ve Dolu Afetleri.....	52
2.1.3. Çekirge Afeti.....	65
2.1.4. Zararlı Haşeratlar ve Ziraata Etkisi.....	83
2.1.5. Yangın Afeti.....	85

2.2. SELÇUKLU COĞRAFYASINDA POLİTİK AFETLER VE MEKÂNSAL ETKİLERİ.....	87
2.2.1. Haçlı İstilâsı.....	88
2.2.2. Moğol İstilâsı.....	99
2.3.SALGIN HASTALIKLAR.....	116
2.3.1. Veba ve Türleri.....	117
2.3.1.1. Hıyarcıklı Veba(Bubonic Plague).....	119
2.3.1.2. Akciğer Tıkayıcı Veba(Pneumonic Plague).....	120
2.3.1.3. Kan Zehirleyici Veba(Septicemic Plague).....	121
2.3.2. Çiçek.....	130
2.3.3. Sıtma/ Humma.....	132
2.3.4. Cüzzam.....	137
2.3.5. Bu Dönemde Görülen Diğer Hastalıklar.....	143
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
SELÇUKLU DEVLETİ DÖNEMİNDE HASTALIKLAR VE FELAKETLER KARŞISINDA ALINAN TEDBİRLER	
3.1. SAĞLIK KURUMLARININ İNŞÂSI VE TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ'NDE SAĞLIK KURUMLARI.....	152
3.1.1. Hastalıklar Karşısında Tedavi Metodları.....	159
3.1.1.1 Bitkisel ve Alternatif Tıba Göre Yapılan Tedavi Usulleri.....	159
3.2. AFETLER KARŞISINDA ALINAN TEDBİRLER.....	170
3.2.1. Sarnıçlar ve Su Dolabı Tekniği.....	171
3.2.2. Stoklama ve Ambar.....	175
3.2.3. Gıda Saklama ve Korunumu.....	179
3.3. SAĞLIĞIN KORUNMASI VE BESLENME YOLLARI.....	181
3.4. DOĞAL AFETLER VE SALGIN HASTALIKLARA KARŞI KORUNMA YOLLARI.....	182
3.4.1. Takvimsel Ritüeller ve Dua Uygulamaları.....	189
3.5. TARİHSEL SÜREÇTE VE DÖNEMDE DOĞAL AFET ALGISI.....	195
SONUÇ.....	198
KAYNAKÇA.....	198
EKLER.....	214

KISALTMALAR

a.g.e.	adı geçen eser
a.g.m.	adı geçen makale
AFAD.	Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı
Ank.	Ankara
AÜ	Ankara Üniversitesi
b.	bin
bkz.	bakınız
c.	cilt
çev.	çeviren
DAKTAV	Doğu Akdeniz ve Kültür Araştırma Vakfı
DTCFD	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
DİA	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
Ed.	Editör
haz.	hazırlayan
İA.	MEB İslâm Ansiklopedisi
İ.Ü.	İstanbul Üniversitesi
İÜEFTD	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
Neşr.	Neşreden
S.	Sayı
s.	sayfa
SAM	Selçuklu Araştırmaları Merkezi
SEMA	Selçuklu Medeniyet Araştırmaları Dergisi
SAD	Selçuklu Araştırmaları Dergisi
SKAD	Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi
terc.	tercüme eden
T.C.	Türkiye Cumhuriyeti
TAED	Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi
TOD	Tarih Okulu Dergisi
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TDK	Türk Dil Kurumu
TTK	Türk Tarih Kurumu
USAD	Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi
vb.	ve benzeri
vd.	ve diğerleri
yay.	yayını, yayınlayan

ÖN SÖZ

Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması sürecinde Türkiye Selçuklu Devleti tarihi bir öneme sahiptir. Bu yönüyle kültürel ve manevi mirasın bizlere ulaşmasında bu devletin payı oldukça büyüktür. Gerek siyasi yapılanmasıyla gerek sosyal faaliyetlerle günümüzün şekillenmesinde Selçuklu Devleti başat bir rol oynamıştır.

İnsan hayatında tarih boyunca aniden meydana gelen afetler ve salgınlar hem canlılar âleminde hemde mekânsal alanda derin izler bırakmıştır. Afetler ve salgınlar neticesinde meydana gelen yıkımlar, savaşlarında etkisinin önüne geçmiştir. Bu felaketler karşısında insanoğlunun vermiş olduğu mücadeleler kayda alınmış ve günümüze ışık tutmaya değer niteliktedir. İnsanlar tarihi süreçte kuraklık ve kıtlık, çekirge istilâsı, sel/ su baskını, deprem gibi pek çok afete maruz kalmıştır ve kalmaktadır. Günümüzde olduğu gibi dönemimiz de yaşanan salgınlar ve afetler, sadece bireyin hayatını etkilemekle kalmamış, toplumsal hayatıda durma noktasına getiren hadiseler olmuştur. Öyle ki, salgınlar ve afetler sadece sonlandırıcı etkisiyle kalmayıp, devletlerinde sonunu hazırlayan felaketler olmuştur.

Veba, sıtma, cüzzam ve çiçek gibi bulaşıcı hastalıklar, salgın haline geldiği zamanlarda, toplu ölümlere sebebiyet vermiş ve bölgenin ıssızlaşmasına neden olmuştur. Bu hastalıklar toplumların zaman zaman demografik yapısını da bu şekilde değiştirmiştir. Hem afetler hem de salgın hastalıklar birçok toplumda maneviyatla birleştirerek Tanrının cezası olarak veya sabredilmesi gereken bir ikaz olarak algılanmıştır. Bu sebeple farklı toplumlarda felaketlerle mücadele noktasında verdikleri tepkiler de değişiklik göstermiştir.

Çalışmamızın birinci bölümde, Türkiye Selçuklu coğrafyasının fiziki yapısından ve iklim özelliklerinden bahsedilmiştir. Ayrıca Türkiye Selçuklu Devleti'nin siyasi tarihi hakkında kısa bilgiler verilmiştir.

İkinci bölümde, Türkiye Selçuklu Devleti döneminde Anadolu'da meydana gelen doğal afetler ve salgın hastalıklar ele alınarak kaynaklar ışığında anlatılmaya çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde, Türkiye Selçuklu Devleti'nin felaketler ve hastalıklar karşısında kurmuş oldukları sağlık kurumları ele alınmış, ayrıca dönemde görülen diğer sıhî tedbirler ve kriz ortamlarındaki anlık çözümler aktarılmıştır.

Tarih ilmi cephesinden bakıldığında ise, insan kaybına neden olan en büyük faktörün savaşlar olduğu izlenimi görülmektedir. Ancak günümüzde olduğu gibi doğal afetler ve salgınlar da insan kaybı açısından çok büyük bir etkiye sahiptir. Bu durumda, salgın hastalıklar ve afetler, insanlara savaşların verdiği acziyetten daha fazla zarar vermektedir. Deprem, yangın, sel baskını, kuraklık ve kıtlık gibi büyük felaketlerde insan yaşamını her yönüyle olumsuz etkilemiştir.

Çalışmamız sosyal tarih açısından bilinmesi ve araştırılan konunun dünle, bugün arasındaki mukayesesi ile bakış açısındaki farklılıkları ve alınan tedbirleri keşfetmek adına önem arz eder. Zira tarih ilmi geçmişte yaşananların ibret alınarak bugünü ve geleceği inşa etme beğidir. Bu bakımdan çalışmamız, içinde bulunduğumuz bu duruma katkı sağlayacağına inanıyoruz. Her ne kadar dikkat ettiysek de elbette birçok hatalarımızın olabileceğini biliyoruz. Hattalarımızı düzeltme nezaketinde bulunan ve farklı görüşleri ileten herkesi dikkate alacağımı şimdiden beyan ederim.

Beni bu çalışmaya yönlendiren, çalışma sürecinde her türlü ilgisini eksik etmeyen, bilgi ve tecrübesiyle yol gösteren danışmanım Sayın Prof. Dr. Ayşe DUDU KUŞÇU'ya teşekkürlerimi sunarım. Akademik sahada desteğini esirgemeyen ve kaynak temininde her zaman öğrencisinin yanında bulunan Sayın Prof. Dr. Bekir BİÇER Hocam'a da sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Doğal afetler konusunda çalışma fikrini şahsıma sunan Sayın Dr. Öğretim Üyesi Mevlüt GÜNLER Hocam'a da ayrıca teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Çalışmamızı okuma nezaketi gösteren her bir arkadaşşıma da canıgönülden teşekkür ederim.

Hayatımın her anında manevi ve maddi destek veren aileme; tecrübeleriyle ve yaşantısıyla, iyilik değerlerini hayatımıza ilmek ilmek işleyen babam Osman AKARSU'ya ve gözleri görmediği halde gönül gözüyle destekleyen annem Zeynep AKARSU'ya vefakârlık ve sabır yolunda hep yanımda bulunan kardeşlerime teşekkür etmeyi canıgönülden bir borç bilirim.

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE SINIRLARI

Araştırmaya konu olan Türkiye Selçuklu Devleti dönemi incelenirken kurulduğu dönemden genel kabul gördüğü yıkılış tarihi 1308 yılına kadar ele alınmıştır. Araştırmanın sınırları Türkiye Selçuklu Devleti döneminde meydana gelen doğal afetler ve salgın hastalıklar baz alınarak anlatılmaya çalışılmıştır.

Araştırmada, Türkiye Selçuklu Devleti döneminde yaşanan doğal afetler ve salgın hastalıklar kronolojik olarak değerlendirilmiş, felaketlerin oluşumu yanında, sebep ve sonuçları ile ortaya konulmuştur. Bunun yanı sıra felaketlerin verdiği sosyal ve ekonomik olarak meydana gelen zararlardan da bilgi verilmiştir. Afetler ve salgınlar karşısında devletin aldığı tedbirler, dönemde felaketlerle mücadelede ne kadar kullanıldığı araştırmanın basamaklarını oluşturmuştur.

Çalışmanın bazı kısımlarında konunun mahiyetini daha iyi açıklayabilmek için, yaşanan afetler ve salgınların diğer devletlerle olan bağlantısına da çalışmamızda yer verilmiştir. Çalışmanın Türkiye Selçuklu Devleti ile olan kısmını ele almamızı birkaç başlık altında toplamak mümkündür. Bu sebeplerden ilki; Orta Çağ tarihinde salgınların ve afetlerin büyük oranda yaşanmasıdır. Geniş çapta yaşanan bu salgınların dünya üzerindeki etkisinin Selçuklu coğrafyasında da yaygın bir şekilde çıkmış olmasıdır. Diğer bir neden ise, hayatın içinde karşılaşılması her an mümkün olan afetlerin Anadolu coğrafyasında o gün olduğu gibi bugünde etkisi oldukça büyük olmasıdır.

Araştırmaya konu olan Türkiye Selçukluları ele alınırken, Haçlı ve Moğol istilâsının coğrafyaya olan etkilerine de değinilmiştir. Diğer taraftan yoğun bir şekilde yaşanan ticaret etkileşimi Anadolu'nun milletlerarası bir platformda olması nedeniyle salgın ve afetler noktasındaki etkilerine de zaman zaman bahsedilmiştir.

II. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI VE METODU

Araştırmada genellikle bilimsel metot ve teknikler kullanılmaya çalışılmış, ilk olarak ana konu ile ilgili bir kaynak taraması yapılmış ve böylece dönemle ilgili kaynakların tespiti sağlanmıştır. Ardından tetkik eserlere ulaşılmış, doğal afetler ve salgın hastalıklar ile ilgili çalışmalardan da mümkün olduğunca faydalanılmıştır. Daha

sonra konumuzla ilgili bilgiler fişleme yöntemiyle kaydedilmiştir. Yararlanılan kaynaklar dipnotlarda ve kaynakçada açık bir şekilde gösterilmiştir. Araştırma da bilinmeyen kavramlar, kişi ve yer adları *DİA* maddelerinde geçen bilgiler dikkate alınarak verilmiştir. Bununla birlikte sağlık kavramları ve afetlerin tanımında dönem kaynaklarında fazla bilgi bulunmadığı için, önemli konular olduğunu düşünülerek çeşitli kaynaklara ve araştırmalara dayanarak açıklamaya çalışılmıştır.

III. KAYNAKLAR VE TETKİK ESERLER

A.KAYNAKLAR

Azimî, Azimi Tarihi

Asıl adı Muhammed b. Ali et-Tenuhi el-Azimi'dir. 1090 yılında Halep şehrinde dünyaya gelmiştir Azimî ele aldığı dönemin siyasi tarihinin yanı sıra, olağanüstü durumlardan, depremlerden ve yaşanan tabii afetlerden kısa bilgiler halinde bahsetmiştir. Bununla birlikte konumuz ile ilgili bilgiler bulabildiğimiz ilk kaynaklar arasında yer alır. Çalışmamızda Azimi Tarihi'nin Ali Sevim tarafından dilimize çevrilen Selçuklular ile ilgili kısımdan istifade edilmiştir.¹

İbn Bîbî, el-Evamirü'l-Ala'yye fi'l-Umuri'l-Ala'yye

Asıl adı Emir Nasreddin Hüseyin b. Muhammed b. Ali er-Ca'feri el-Rugadi'dir. (İbn Bîbî) el-Evamirü'l-Ala'yye fi'l-Umuri'l-Ala'yye eseri, Türkiye Selçuklu Devleti ve Anadolu'nun Moğol işgaline maruz kaldığı dönem hakkında ayrıntılı bilgiler ihtiva etmektedir. 1192-1281 yılları arasını kapsayan eser Türkiye Selçuklu dönemi için en önemli kaynaklar arasındadır. 1231 tarihinde Konya'ya gelen müellif, vefat edene kadar Türkiye Selçuklu Devleti'ne hizmette bulunmuştur. Alâeddin Keykubad döneminden itibaren devrin canlı şahidi diyebileceğimiz İbn Bîbî, 1192-1281 yılları arasındaki dönem için en önemli kaynaktır. Cüveynî'nin isteği üzerine kaleme aldığı eserini, 1281 yılında tamamlayarak Ata Melik Cüveynî'ye takdim etmiştir. İbn Bîbî, daha çok devrin siyasi tarihini ele aldığından konumuz ile ilgili bilgilere kısmen değinmiş ancak kayda değer ipuçları vermiştir. Müellifin vefatı

¹ Azimi, *Azimi Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler(H.430-538=1038/39-1143/44)*, (Yay. haz. Ali Sevim), TTK Yay., Ankara, 2006.

ise 1285'ten sonra olduğu tahmin edilmektedir. Çalışmamızda Mürsel Öztürk tarafından tercümesi yapılan iki cilt halindeki nüshadan faydalanılmıştır.²

Aksarayî, Müsameretü'l-Ahbar ve Müsayeretü'l-Ahyâr

Türkiye Selçukluları döneminde yaşamış müelliflerinden biri de Kerümüddin Mahmudî Aksarayî'dir. Daha çok Aksarayî olarak anılan müellif Mücireddin Emir-Şah'ın yanında yetişmiştir. Bu nedenle Aksaray şehri hakkında da detaylı bilgiler vermektedir. Aksarayî'nin Emir Çoban'ın oğlu Anadolu valisi Demirtaş'a ithaf ettiği Müsameretü'l-Ahbar ve Müsayeretü'l-Ahyâr adlı eseri dört bölümden oluşmaktadır. Eser, genel bir tarih kitabı niteliğinde olup, Demirtaş'ın Anadolu valiliğini anlatarak biter. Kapsam ve içerik bakımından İbn Bibî'nin kaleme aldığı el-Evamirü'l-Ala'ye fi'l-Umuri'l-Ala'ye (Selçuk Name) adlı çalışmasını tamamlar niteliktedir. Türkiye Selçuklu Devleti döneminde yaşanan olaylar hakkında değerli bilgiler verdiği gibi döneme damgasını vuran Moğol istilâsı hakkında da geniş bilgiler içerir. Ayrıca Selçuklu sosyal hayatına ilişkin kaydettiği bilgiler de konumuz açısından son derece kayda değer niteliktedir. Zararlı haşerat ve ambar usulü hakkında verdiği bilgiler konumuzu doğrudan ilgilendirir. Bu çalışmamızda Mürsel Öztürk tarafından çevrilen nüshadan faydalandık.³

Anonim Selçuknâme: Tarîh-i Âl-i Selçuk

Yazarı belli olmayan bu eser, Farsça'dan dilimize ilk olarak Feridun Nafiz Uzluk tarafından tercüme edilmiştir. Eser, Türkiye Selçuklularının yıkılışına kadar, hatta 765/ 1363 yılına kadar geçen tarihi olayları muhtasar bir şekilde anlatmaktadır. Eser, Selçuklu Devleti'ni aydınlattığı gibi Beylikler dönemine de kaynaklık eder. Bizim açımızdan önemi ise doğal afetlerden, fiyat artışlarından, Moğol istilâsı gibi devrin önemli olaylarından ihtiva etmesi bakımından önem arz etmektedir.⁴

² İbn Bibî, *el-Evamirü'l-Ala'ye fi'l-Umuri'l-Ala'ye (Selçuk Name)*, I-II, (çev. Mürsel Öztürk), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 1-5.

³ Kerümüddin Mahmudî Aksarayî, *Müsameretü'l-Ahbar ve Müsayeretü'l-Ahyâr*, (çev. Mürsel Öztürk), TTK Yay., Ankara, 2000, s. XIII-XIV.

⁴ **Anonim Selçuknâme: Tarîh-i Âl-i Selçuk**, (terc. ve not. Halil İbrahim Gök, Fahrettin Coşguner), Atıf Yay., Ankara, 2014.

İbnü'l-Esîr, el-Kamil fi't-Tarih

İbnü'l Esir, 13 Mayıs 1160 tarihinde doğmuştur. Kaleme aldığı eser, Orta Çağ tarihi için en önemli ve güvenilir kaynaklar arasındadır. Eser, 1230 yılının sonuna kadar yaşanan olayları anlatır. Eser'in son üç cildi Türk tarihi hakkında önemli bilgiler içermektedir. Müellif Selçuklular, Danişmentliler, Haçlı Seferleri ve dönemin diğer önemli olayları hakkında detaylı bir şekilde anlatır. Eserde kıtlık, kuraklık, çekirge istilâsı ve olağanüstü durumlar hakkında bilgiler vermesi araştırmamızda sıklıkla başvurduğumuz kaynaklar arasında olmuştur. Diğer kaynaklarla tespiti açısından da oldukça önemli bir kaynaktır. Çalışmamızda, Abdülkerim Özaydın, Ahmet Ağırakça, Yunus Apaydın, Zülfikar Tüccar, M. Beşir Ersoy tarafından hazırlanan Türkçe tercümesinden faydalanılmıştır.⁵

İbn Kesir, el-Bidaye ve'n-Nihaye

Asıl adı Ebu'l-Fida İsmail İmâdüddin İbn Ömer b. Kesir olan müellif, 1300/1301 yılında Şam yakınlarında bulunan Busra'ya bağlı Micdel/Medel köyünde doğmuştur. Yarattığı 1357 yılına kadar olan olayları anlatmaktadır. Eserde afetler, kıtlık ve hastalıklardan bahsedilmesi araştırmamız açısından kolaylık sağlamıştır. Bahsi geçen konular, mübalağalı bir şekilde anlatmasına rağmen, sosyal durumu ve dönemin koşullarını yansıtmaya bakımından önem arz eder. İbn'ül Esîr'in aksine bahsedilen olayları metin içerisinde verir. Çalışmamızda Mehmet Keskin tarafından dilimize kazandırılan eserin 12, 13 ve 14. cildinden faydalanılmıştır.⁶

Urfalı Mateos, Vekayinâmesi

Ermeni tarihçiler arasında önemli bir yeri olan Urfalı Mateos, 952-1136 yılları arasındaki olayları en ince ayrıntısına kadar anlatır. Afetler ve salgınlar hakkında dönemin kaynaklarına göre daha çok bilgi vermesi dolayısıyla çalışmamızda sıklıkla başvurduğumuz kaynaklar arasında yer almıştır. Mateos, din adamı olması sebebiyle olayların birçok yönünü gerçek ve makul sebepler yerine ilahi bir nedene bağlamakla

⁵ Ayşe Dudu Kuşçu, Cihat Güler, Mehmet Özer, Mehmet Öztemel, **Selçuklu Tarihçiliğine Başlarken**, (Ed. Ayşe Dudu Kuşçu), Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya, 2017, s.34; İbnü'l-Esîr, **el-Kamil fi't-Tarih (İslam Tarihi)**, (terc. Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe), Ocak Yay., İstanbul, 2016.

⁶ İbn Kesir, **el-Bidaye ve'n-Nihaye Büyük İslam Tarihi**, (çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yay., İstanbul, 2000.

yetinmiştir. Türkleri değerlendirirken de bu tarz olayları daha çok onların tahripkârlıklarına ve ilahi bir ceza olarak aktarmaktadır. Çalışmamızda H. D. Andreasyan'ın çevirisinden faydalandık.⁷

Başkumandan Simbat, Vekayinâmesi

Başkumandan Simbat Vekayinâmesi 951-1331 yılları arasındaki olayları anlatır. Eserde, afet ve salgınla ilgili önemli kayıtlar mevcut olduğu gibi afetlerin meydana gelmesi o devirde işlenen günahlara bağlı ya da ilahi bir ceza olarak aktarılmaktadır. Gökyüzü hadiselerine de oldukça geniş yer verilen eserde, devamında gelen afetlerden de bahsedilir. Çalışmamızda H. D. Andreasyan'ın çevirisinden faydalanılmıştır.⁸

Süryani Mihail, Vekayinâmesi

Süryani Mihail Vekayinâmesi 1042-1195 yılları arasındaki olayları kapsar. Anadolu'da yazılmış olan eser konumuzla ilgili önemli bilgileri ihtiva eder. Suriye, Şam, Halep, Malatya, Mardin, Urfa ve Maraş çevresindeki olaylar üzerinde yoğunlaşmıştır. Türkiye Selçukluları bu bölge ile olan bağlantısından dolayı oldukça fazla zikretmiştir. Ayrıca bu dönemde yaşanan diğer tabii hadiseler de yer verilen konular arasındadır. Dönem müelliflerinin eserlerinde olduğu gibi eserde hurafelere ve dini hadiselere sıklıkla yer verilmiştir.⁹

Niğdeli Kadı Ahmed, el-Veledü's-şefik ve'l-Hâfidü'l-Hâlik

Niğdeli Kadı Ahmed, adında anlaşılacağı üzere Niğde'de doğmuş ve yaşamıştır. Kendisi hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Ancak onun Farsça kaleme aldığı eseri ve muhtasar bir İslam tarihi niteliğindedir. 1333 yılında kaleme alınan el-Veledü's-şefik ve'l-Hâfidü'l-Hâlik dört bölümden oluşmaktadır. Eserin bilinen tek nüshası, Süleymaniye Kütüphanesinde bulunmaktadır. Selçuklu siyasi tarihi hakkında özet ve kısa bilgiler veren bu eser daha çok sosyal, kültürel ve dini açıdan önem taşır. Ayrıca Türkiye Selçuklu Devleti'nin sosyal hayatı ve yıkılış dönemi hakkında verdiği

⁷ Urfalı Mateos, **Vekayi-name (951-1136) Ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, (çev. H.D. Andreasyan), TTK Yay., Ankara, 2019.

⁸ Başkumandan Simbat, **Vekayinamesi, 951-1334**, (Türkçeye çev. Hrand. D. Andreasyan), TTK. Basılmamış Nüshası, İstanbul, 1946.

⁹ Süryani Mihail, **Vekayinâmesi (1042-1195)**, İkinci Kısım, (Türkçeye çev. H. D. Andreasyan), (TTK tarafından Yay. Yapılmamış Nüsha), 1944.

bilgiler oldukça mühimdir. Eserin tercüme ve tahkiki, Ali Ertuğrul tarafından iki cilt halinde doktora tezi olarak hazırlanmıştır. Çalışmamızda, Ali Ertuğrul'un hazırladığı doktora tezinin Türk Tarih Kurumun'dan yayınlanmış olan nüshasından faydalanılmıştır.¹⁰

Cûzcânî, Tabakât-ı Nâsırî

Kadı Minhâc-ı Sirâc ismiyle tanınan Cûzcânî, 1193 yılında Fîrûzkûh'ta doğmuştur. Cüzcanlı olan müellifin babası Gur hanedanlığında görev yapmıştır. Cûzcânî'de babası gibi Gurluların içerisinde bulunmuştur. 1227 yılında Hindistan'a giden müellif, bir sene sonra Delhi Sultanı Şemseddin İltutmüş'un hizmetine girmiştir. Muizzeddin Behramşah'ın sultan olmasından sonra devlet içinde daha etkili roller üstlenmiştir. Çalışmamızda eserdeki Moğol dönemi hastalık kayıtları ve bu hastalıklara bağlı olarak geliştirilen inanışlar konusunda istifade edilmiştir. Eser, dilimize Mustafa Uyar tarafından çevrilmiştir.¹¹

Müverrih Meçhul /Moğolların Gizli Tarihi

Anonim bir eser olan Moğolların Gizli Tarihi özellikle Cengiz Han dönemi hakkında çok önemli ve detaylı bilgiler vermektedir. Bunun yanı sıra Moğolların yaşayış tarzlarına dair enterasan bilgilerin de yer aldığı bu eser, çalışmamızda başvurduğumuz kaynaklar arasında yer almıştır.¹²

Plano Carpini, Seyahatname

Johann de Plano Carpini, 1182 yılında doğmuştur. Carpini, Papa'nın 1245-1246 yılında Karakorum'u ziyaret eden elçisidir. 8 Haziran 1247 tarihinde Kiev'e dönen Carpini'nin ne zaman öldüğü bilinmemekle birlikte 1248 ile 1252 yılları arasında İtalya'da öldüğü düşünülmektedir. Moğol coğrafyası, iklimi, Moğol halkı, onların kılık kıyafetleri, çadırları, dini ayinleri, âdetleri, töreleri, yasaları hakkında önemli bilgiler içeren bu eserden, yeri geldikçe faydalanılmıştır.¹³

¹⁰ Niğdeli Kadı Ahmed, **El-Veledü's-Şefik Ve'l-Hâfidü'l-Hâlik'I (Anadolu Selçuklarına Dair Bir Kaynak)**, (İnceleme-terc. Ali Ertuğrul), TTK Yay., Ankara, 2015.

¹¹ Minhâc-ı Sirâc El-Cûzcânî, **Tabakât-ı Nâsırî**, (çev. Mustafa Uyar), Ötüken Yay., İstanbul, 2016.

¹² **Moğolların Gizli Tarihi**, (çev. Ahmet Temir), 4. Baskı, TTK Yay., Ankara, 2010.

¹³ Johann De Plano Carpini, **Moğol Tarihi ve Seyahatname**, (çev. Ergin Ayan), Derya Kitabevi, Trabzon, 2000.

Simon De Saint Quentin, Histoire des Tartares (Historia Tartarorum)

Saint, Quentinli Simon, 1245 tarihinde Papa tarafından Doğu'ya gönderilen bir grup keşiş içerisinde yer almıştır. Moğollar'ın insan kıyımına son vermeleri ve Hıristiyanlığı kabul etmeleri konusunda yazılı Papalık mektubunu Moğol başkentine götürmekle görevlendirilmiştir. Bu süreçte Anadolu'dan da geçen Simon, Köseadağ Bozgunu'ndan sonraki dönemde eserde yer vermiştir. Seyahatname türünün en güzel örneklerinden biri olan bu eser, Moğolların Harezmsahlara, Batıniler ve Ermeniler gibi toplulukları hakimiyetlerine almalarından da bahseder. Ancak eserin bizim için en kıymetli yönü Türkiye Selçuklularının siyasi ve sosyal tarihi bakımından taşıdığı değerdir. Bu nedenle çalışmamızda eserdeki bilgilere sıklıkla başvurulmuştur.¹⁴

Genceli Kiragos, Moğol İstilas

XIII. yüzyılda yaşadığı düşünülen Kiragos'un hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Gence'de doğan, Moğol istilâsında Moğolların eline esir düşen Kiragos, bir süre Moğollar için hizmette bulunmuş ve daha sonra kaçmıştır. Ermeni tarihi ile ün sahibi olan müellif, Moğol istilâsına tanık olması nedeniyle, Moğolların Gürcü, Ermeni, Anadolu ve Suriye'de yaptığı tahribatları ayrıntılı bir şekilde anlatır. Eserde, depremlerden ve politik afetlerden bahsedilmesi çalışmamız bakımından daha da önemli bir yer tutmuştur. Eser, ilk olarak Hrant D. Andreasyan tarafından 1942 yılında Türkçeye kazandırılmıştır. Çalışmamızda eserin Mahmut Kemal Bey tarafından yapılan tercümesinden faydalanılmıştır.¹⁵

Gregory Abû'l-Farac, Abû'l-Farac Tarihi

Abû'l-Farac, 1226 yılında Malatya'da doğmuştur. Aslen Yahudi olmasından dolayı İbnü'l-İbrî lakabıyla tanınmıştır. Moğolların 1243 yılında Kayseri'ye gelişi üzerine Abû'l-Farac önce Antakya'ya sonra Trablusşam'a göç etmiştir. Yakubî piskoposluğuna tayin edilmiştir. 30 Temmuz 1286 tarihinde Meraga'da ölmüştür. Eser, Hz. Âdem'den başlayıp, 1286 yılına kadarki olayları anlatmaktadır. Biz bu eseri hem dönemimizde vuku bulan afetleri hem de önceki dönemlerde meydana gelmiş

¹⁴ Simon de Saint-Quentin, **Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu (1245-1248)**, (çev. Erendiz Özbayoğlu, haz. Tufan Karasu), DAKTAV Yay., Antalya, 2006.

¹⁵ Genceli Kiragos, **Moğol İstilas 1220-1265**, (terc. Mahmut Kemal Bey), Post Yay., İstanbul, 2018.

afetleri tespiti amacıyla Arap kaynakları ile mukayese ederek sıklıkla başvurduğumuz kaynaklar arasındadır.¹⁶

Ebû'l-Ferec, Târîhu Muhtasari'd-Düvel

Abû'l-Farac'ın bir diğer eseri Târîhu Muhtasari'd-Düvel'dir. Yazar, Arapça'yı iyi bildiği için eserin Arapça yazılması istenmiş ve bundan dolayı bu eseri Arapça olarak kaleme almıştır. Eserde Moğollar ve Türkiye Selçukluları hakkında siyasi ve sosyal olarak pek çok kayıt bulunmaktadır. Çalışmamızda, Şerafettin Yaltkaya tarafından Türkçe'ye çevirisinden faydalanılmıştır.¹⁷

Hamdullah Müstevfi Kazvinî, Târîh-i Güzîde

Hamdullah Kazvinî, 1281 yılında Kazvîn'de dünyaya gelmiştir. Arap asıllı Şîf bir ailenin çocuğudur. Olcaytu zamanında dikkat çeken Hamdullah, 1311'de Kazvîn, Ebher, Zencan ve Tarimeyn'in mali işlerinin teftişiyle görevlendirilmiştir. İlhanlı veziri Reşideddîn Fazlullâh'ın dikkatini çeken Hamdullah, Divan-ı Vezaret Naibliği'ne atanmıştır. 1340 yılında Kazvîn'de ölmüştür. Günümüze ulaşan eserlerinden biri olan Târîh-i Güzîde, peygamberler tarihi, eski İran tarihi, Hz. Muhammed ve Hulefa-i Raşidin dönemi, İslam devrinde İran-Turan hanedanları, âlimler, şairler biyografileri ve Kazvîn tarihi olmak üzere altı bölümden oluşur. Çalışmamızda Selçuklu Devleti dönemi ile ilgili verilen bilgilerden faydalanılmıştır.¹⁸

İbn Battuta, Seyahatname

Tam adı Ebû Abdullah Muhammed b. Abdulah el-Levâti et-Tancî olan müellif 1304 yılında Fas'ın Tanca şehrinde doğmuştur. Kudüs, Akka, Sur, Sayda, Dımaşk ve Antakya olmak üzere Ortadoğu şehirlerini gezmiş ve Anadolu'ya gelmiştir. İstanbul ziyaretinden sonra Harezm, Horasan, Afganistan ve Hindistan'ı da dolaşmıştır. Delhi'ye hatta elçi olarak Çin'e gitmiştir. Maldiv Adalarına da giden İbn Battuta, Türklerin ve Moğolların hükümdarlarıyla tanışma fırsatı ele geçiren seyyah, Anadolu

¹⁶ Gregory Abu'l- Farac (Bar Hebraeus), **Abû'l-Farac Tarihi**, c. I-II, (çev. Ömer Rıza Doğrul) , TTK Basımevi, Ank., 1987.

¹⁷ Ebû'l-Ferec, **Târîhu Muhtasari'd- Düvel**, (çev. Şerafettin Yaltkaya) , 1. Baskı, TTK Yay., Ankara, 2011.

¹⁸ Hamdullah Müstevfi Kazvinî, **Târîh-i Güzîde**, (çev. Mürsel Öztürk) , TTK Yay., Ankara, 2018.

hakkında önemli bilgiler vermiştir. Dönemin sosyal hayatını naklederken bolluk ve darlık hakkındaki gözlemleri çalışmamızda önemli bir rehber olmuştur.¹⁹

el-Ömerî, Mesalik el-Ebsar fî Memalik el-Emsâr

Âlim ve şair olan Ömerî, Dımaşk da doğmuş ve burada ölmüştür. Eser Anadolu'daki sosyal ve iktisadî hayatı hakkında oldukça önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Ahsen Batur tarafından Mesalik el-Ebsar'a göre Türkler hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım Mesaliku'l Ebsar, adıyla çevirisi yapılmıştır ve çalışmamızda bu çeviriden yararlanılmıştır.²⁰

Anna Komnena, Alexiad

Bizans kaynakları arasında önem bakımından ilk sıralarda yer alan eser, Prenses Anna Komnena tarafından kaleme alınmıştır. Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos'un kızı olan müellif, (d. 1083) Alexiad adlı eseri kaleme alarak Türkiye Selçuklu devri ile önemli bilgiler sunmaktadır. Siyasi olayların yanı sıra sosyal hayat ve özellikle Haçlı Seferleri hakkında verdiği bilgiler, konumuza ışık tutmuştur. Kronolojik hatalarına rağmen diğer kaynaklar ile karşılaştırılarak kullanıldığında eserin değeri daha da önem kazanmıştır. Çalışmamızda Bilge Umar tercümesinden faydalanılmıştır.²¹

Ahmed Eflâki, Menâkıbü'l-Ârifîn

Ahmed Eflâkî tarafından kaleme alınan Menâkıbü'l-Ârifîn Mevlevî menkıbeleri içinde yer alır. XIII. ve XIV. yüzyıl'da Anadolu'da yaşanan siyasal ve sosyal olaylar hakkında da bilgiler verdiği için Orta Çağ tarihi açısından önemli bir kaynak olarak kabul edilmektedir. Eserde Mevlâna'nın hastalıklara olan ilgisi ve afetler karşısında tavrına da değinilmiştir. Eflâkî, eserin yazımına 1318 yılında Şeyh Çelebi'nin emri ile başlamış ve 1358 yılında eseri tamamlamıştır.²²

¹⁹ İbn Battuta, **Seyahatname**, (çev. A. Sait Aykut) , Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000.

²⁰ el- Ömerî, **Mesâlık'ul- Ebsâr (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)**, (çev. Ahsen Batur) , Selenge Yay., İstanbul, 2014.

²¹ Anna Komnena, **Alexiad Malzagirt'in Sonrası**, (çev. Bilge Umar) , İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1996.

²² Ahmed Eflâki, **Ariflerin Menkıbeleri**, (Farsça'dan çev. Tahsin Yazıcı) , Kabalcı Yay., İstanbul, 2011.

Çalışmamızda ayrıca diğer Mevlevî kaynaklarından da faydalanılmıştır. 1207-1273 yılları arasında yaşamış olan Mevlânâ Celâleddin'in eserleri dönem hakkında afetler ve sosyal hayatta vuku bulan problemler hususunda önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Araştırmamız sırasında Mevlânâ'nın eserleri olan *Divânî*²³ , *Mesnevi* ²⁴, *Mecâlis-i Seb'a(Yedi Meclis)*²⁵ ve sözlerin toplandığı çalışması olan *Fihî mâ fih* ²⁶ sıkça başvurduğumuz eserleri arasında yer almaktadır.

Mevlânâ Celâleddin'in oğlu olan Sultan Veled (1226-1312)'in *İbtidâ-nâme(Veled-nâme)*²⁷ ve *Maârif*²⁸ adlı eserlerinden de yeri geldikçe faydalanılmıştır. Özellikle dönemde esaslı bir sorun olan su problemleri ile sosyal hayatta yaşanan problemlere dair önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

B.TETKİK ESERLER

Türkiye Selçuklu Devleti döneminde doğal afetler ve salgın hastalıklar hakkında müstakil bir çalışma henüz yapılmamıştır. Selçuklular döneminde afetler ve salgınlar hakkında kaynakça derleme sürecinde konuyla ilgili pek çok araştırma eseri taradık. Çalışmamızın yazımı esnasında bazı tetkik eserlerin ve araştırmaların zengin muhtevası nedeniyle önemli ölçüde istifade ettik.

Bu bağlamda merhum Feda Şamil Arık'ın yayımladığı “*Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları*”, “*Selçuklular Zamanında Anadolu'da Meydana Gelen Depremler*” adlı çalışmaları bizim için önemli bir rehber olmuştur.

Selçuklu tarihinin vuzuha kavuşmasında müstesna bir yere sahip olan merhum Osman Turan'ın *Selçuklular Zamanında Türkiye, Selçuklu Tarihi Araştırmaları, Selçuklular ve İslamiyet, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, Doğu Anadolu'da Kurulan Türk Beylikleri Tarihi* gibi kaleme aldığı pek çok eseri, makaleleri ve ansiklopedik maddelerinin yeri ve değeri anlatılamayacak kadar büyüktür. İbrahim Kafesoğlu'nun, *Selçuklu Tarihi, Selçuklular ve Selçuklu Tarihi*

²³ Mevlânâ Celâleddin, **Divân-ı Kebîr**, (Türkçe'ye çev. Abdülbâki Gölpinarlı) , Remzi Kitabevi, İstanbul, 1957.

²⁴ Mevlânâ, **Mesnevî**, Klasik Türk Edebiyatı, (Yayın yeri ve basım yılı yok.)

²⁵ Mevlânâ Celâleddin, **Mecâlis-i Seb'a(Yedi Meclis)**, (çev. Abdülbâki Gölpinarlı) , İnkılâp Yay., İstanbul, 2010.

²⁶ Mevlânâ, **Fihî mâ fih**, (çev. Meliha Ülker Tarıkâhya) , Maarif Kitabevi, İstanbul, 1958.

²⁷ Sultan Veled, **İbtidâ-nâme**, (Türkçe'ye terc. Abdülbâki Gölpinarlı) , Ankara, 1976.

²⁸ Sultan Veled, **Maârif**, (Türkçe'ye çev. Meliha Ülker Ambarcıoğlu) , İstanbul,1984.

Üzerine Araştırmalar ve birçok makalesi de sıkça istifade ettiğimiz tetkik eserler arasındadır. Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi, Büyük Selçuklu Devleti Kuruluş Tarihi I, II, III* ve “*Süleyman Şah ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu*”, Mükrimin Halil Yınanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri II* adlı çalışması Türkiye Selçuklu tarihi hakkında önemli bilgiler vermektedir. Yine Selçuklu sahasında önemli araştırmalara ve çevirilere imza atan Ali Sevim'in, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi* ve *Anadolu Fatihisi Kutalmışoğlu Süleyman Şah* adlı çalışmalar siyasi tarih ağırlıklı olmakla beraber çalışmamıza dolaylı olarak katkı sağlayan önemli kaynaklar olmuştur.

Ülkemizde Haçlılar üzerinde pek çok çalışması bulunan Işın Demirkent'in Haçlılar üzerinde yapmış olduğu çalışmalar da, konumuzla ilgili özellikle siyasi, politik afetler bölümünde başvurduğumuz araştırmalardandır. *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi, Haçlı Seferleri, Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultanı I. Kılıç Arslan* adlı çalışmalar bunlar arasındadır. Steven Runciman'ın *Haçlı Seferleri Tarihi* adlı olan 3 ciltlik eser, Ebru Altan'ın *Antakya Haçlı Prinkepsliği Tarihi Kuruluş Devri (1098-1112)* ile ilgili eseri ve “*1150-1250 Yılları Arasında Anadolu'da Doğal Afetler*” adlı çalışmaları da bu minvalde istifade ettiğimiz çalışmalar arasında yer almıştır.

Öte yandan yakın zamanlarda kaleme alınan Muharrem Kesik, *Türkiye Selçukluları, Selçukluların Haçlılarla İmtihani, Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan Mesud Dönemi (1116-1155)* ve “*XII. Yüzyılın İlk Yarısında Anadolu'da Meydana Gelen Doğal Afetler ve Depremler*”, “*Maraş Depremi*” adlı eserleri araştırmamızda kolaylık sağlayan çalışmalar olmuştur.

Bahsi geçen eserler dışında çalışmamıza yakın olan makaleler ise, Selim Kaya, Rahime Kıyılı, “*Antakya'da Ortaçağ'da Meydana Gelen Doğal Afet ve Salgın Hastalıklara Bir Bakış*”, Ömer Tokuş, “*Büveyhiler Döneminde Bağdat'ta Doğal Afetler, Gök Olayları, Ve Garip Hadiseler (H.333-447/M.945-1055)*”, “*Selçuklular Dönemi'nde Bağdat'ta Beşeri, Biyolojik Afetler, Gök Olayları ve Garip Olaylar(H.447-590/M.1055-1194)*”, “*Selçuklular Dönemi'nde Bağdat'ta Depremler ve Meteorolojik Afetler(H.447-590/M.1055-1194)*”, Aydın Usta, “*Haçlı Seferleri Döneminde Suriye ve Filistin'de Meydana Gelen Doğal Afetler*” ve Gülay Öğün

Bezer'in, "*Selçuklular Zamanında Anadolu'da ve Civar Bölgelerde Kıtık*" adlı çalışmaları da araştırmamızda başvurduğumuz eserler olmuştur.

Çalışmamızda, belirttiğimiz kaynak ve tetkik eserler haricinde müstakil diğer eserlere de yer verilmiştir. Ancak hepsini burada zikretmemiz mümkün olmadığından bu konuyla ilgili diğer kullanılan araştırmalar kaynakça kısmında toplu bir şekilde verilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ANADOLU COĞRAFYASI VE TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ'NİN KURULUŞU

1.1.ANADOLU COĞRAFYASI

Anatolia/Anadolu²⁹ kelimesinin etimolojisine baktığımızda, Grek/Yunan kökenli bir kelime olup, Antik Yunanca'da “*yükseliş, doğuş ve kalkış*”, Orta Yunanca'da ise, “*Doğu ülkesi, Ege'nin doğusu*” anlamlarına geldiği iddia edilmektedir. Doğu Roma idari taksimatında da “*Thema Anatolica*” şeklinde geçen kelime, yine coğrafi bir bölgeyi ifade etmek için kullanılmıştır. VIII. ve IX. yüzyılda Anadolu'nun Batısını ve Güneyini, sonraları da İç Anadolu'yu da dâhil ederek geniş bir bölgeyi içine alan Thema Anatolica, X. yüzyılda Doğu Roma'nın en önemli eyaletlerinden biri haline gelmiştir. Anatolia kelimesi, sonraları yine Antik Yunanca'daki anlamına benzer bir şekilde “*Güneşin doğduğu yer*” anlamında kullanılmıştır.³⁰ Bu bir bakıma sembolik bir ifadedir. Greklerin bu ismi verirken; güneşin aydınlık ve ışık kaynağı olması ile Anadolu'nun eski ve köklü bir medeniyet merkezi olmasıyla bağdaştırdığı anlaşılmaktadır.³¹

Malazgirt Savaşı'nı müteakip dönemde Anadolu'da kurulan ilk Türk siyasi teşekkülü olan Selçuklu Devleti ile birlikte Anadolu kelimesi, idari bir taksimat olarak dar bir bölgeyi ifade etmekten çıkıp coğrafi bir terim olarak kullanılmaya başlamıştır. Zira Selçuklular kendine ait araziye idari bölge olarak ayırırken eski themalardan farklı bir uygulamaya gitmişlerdir.³²

Anadolu coğrafyası, Avrupa ve Asya arasında bir geçit haline gelmiş, Anadolu; tarihinin başlangıcından beri Doğu ile Batı arasında bir savaş güzergâhı haline

²⁹Anadolu için çeşitli isimler kullanılmıştır. Ön Asya, Asia Minör, Anatolia (Anadolu), Romania (Romalılar Memleketi), Diyar-ı Rum gibi isimlerle zikredilmiştir. Aydın Usta, **Sorularla Selçuklu Tarihi**, Yeditepe Yay., İstanbul, 2020,s.142. Diyar-ı Rum için bkz. Salim Koca, ““Diyâr-ı Rûm”un (Roma Ülkesi=Anadolu) “Türkiye” Hâline Gelmesinde Türk Kültürünün Rolü”, **Türkiyat Araştırmaları**, s.1-53.

³⁰ Veli Sevin, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası**, I, TTK Yay., Ankara, 2019,s.3; Adem Tülüce, **Bizans Tarihyazımında Öteki Selçuklu Kimliği**, Doğu Batı Yay., Ank, 2016, s.173.

³¹ Kerim Kuvvetli, **Anadolu'nun Sırları**, Mayakitap, İstanbul, 2019, s.14.

³² Besim Darkot, “Anadolu”, **İA**, c.I, Eskişehir 1997, s.429.

gelmiştir. Anadolu'nun büyük bir kısmı deniz seviyesinden yaklaşık 900-1.500 metre yüksekte bulunan platolardan oluşmaktadır. Etrafı Karadeniz, Ege ve Akdeniz kıyıları boyunca uzanan sahil şeridiyle çevrilidir.³³ Türkiye'nin yüzey şekilleri ise Kuzey ve Güneyi sıra dağlarla çevrilidir.

Anadolu, stratejik bakımdan eski dünya Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarını kıtalarını birbirine bağlayan bir noktadadır. Anadolu, tarih boyunca güneyinde Mezopotamya ve Mısır gibi eski doğu; batısında ise Miken ve Grek/Yunan gibi eski Akdeniz uygarlıklarına ev sahipliği veya komşuluk etmiştir. Bu özelliği ticari ve kültürel bakımdan medeniyetler arasında bir köprü vazifesi görmesini sağlamıştır.

Anadolu'nun böylesine önemli jeopolitik-jeomorfolojik yapısı, lokasyonu, iklimi, florası (Ormanlık alanlar, tabii bölgeler vb.) ve faunası (Belli bir bölgede yetişen hayvanların tümü)³⁴ ehemmiyetini her dönemde korumasını sağlamış ve burada önemli uygarlıklar kurulmuştur. Kızılırmak ve Yeşilirmak havzasında kurulan Hititler, Van Gölü ve Urmiye arasında yer alan Urartular, Gediz, Büyük Menderes, Küçük Menderes nehirleri civarındaki Lidyalılar ve Ankara-Eskişehir civarında Frigyalılar bunlara örnek olarak verilebilir.³⁵ Bunların yanı sıra bölge, çeşitli insan kitlelerinin de uğrak yeri olmuş ve sürekli göç almıştır.

Anadolu'nun bu stratejik konumu, çevre ve iklim özellikleri, yer altı ve yer üstü kaynakları ile hep gözde bir mekân olmasını sağlamıştır. Bu durum zaman zaman Anadolu'nun ele geçirilmesi ve ardından bu toprakların elde tutulması cihetinden siyasi anlaşmazlıklara zemin hazırlamış, bölge savaşlara, tahriplere, yağma ve istilâlara açık hale gelmiştir. Anadolu'nun sahip olduğu bütün bu özellikler, tabii ve siyasi afetlerin ve salgınların bölgede ortaya çıkmasında ve bazı etkenlerle farklı coğrafyalardan bu bölgeye nakledilmesinde de birinci derecede etkili olmuştur.

1.2.ANADOLU COĞRAFYASINDA GÖRÜLEN İKLİMLER VE ÖZELLİKLERİ

Türkiye ılıman kuşak ile subtropikal kuşak arasında yer alır. Türkiye'nin üç tarafının denizlerle çevrili olması, dağların uzanışı ve yeryüzü şekillerinin çeşitlilik

³³ John Freely, **At Üstünde Fırtına: Anadolu Selçukluları**, (çev. Neşenur Domniç) , Doğan Kitap, İstanbul, 2012, s.21.

³⁴ Mehmet Ali Hacıgökmen, **Türkiye Selçuklu Başkentleri İznik ve Konya**, Çizgi Kitabevi, Konya 2019, s.18.

³⁵ Ekrem Memiş, **Eskiçağ Türkiye Tarihi**, Çizgi Kitabevi, Konya, 2001, s.16-17.

göstermesi, farklı özellikte iklim tiplerinin doğmasına yol açmıştır. Kıyı bölgelerinde denizlerin etkisiyle daha ılıman iklim özellikleri görülmektedir. İklim gıdanın varlığı, su kalitesi, barınma ve yaşama ortamı açısından hayati önem taşır. Bu yüzden iklimin insan hayatında etkisi ne kadar önemliyse insanında iklim değışiklikleri üzerindeki payı oldukça yüksektir. Kısacası iklim insanı, insanda iklimi etkilemektedir.

İklim, yeryüzünün herhangi bir yerinde uzun zaman boyunca yaşanan ve gözlemlenen tüm hava koşullarının ortalama durumu olarak tanımlanmaktadır. Diğer bir ifade ile iklim, hava şartlarında ölçülen uç değerleri, şiddetli olayları ve bütün değışimleri içerir. Bu uzun dönem içerisinde (en az 30 yıl) hava şartlarını, dönem ortalamalarını herhangi bir bölgedeki meteorolojik hava koşullarının tespitine de bölgesel iklim denilmektedir. Bölgenin iklimini belirleyen unsurlar ise, yeryüzü şekilleri, aşırı sıcaklar, aşırı soğuklar, kuraklıklar, yağış rejimi gibi etkileyen faktörlerdir.

İklim sistemini etkileyen faktörler ise, kara-deniz, deniz-buz, deniz-hava etkileşimleri, volkanik gazlar, insan aktiviteleri, arazi kullanımı, gelen ve yansıyan ışınlar gibi faktörlerdir. Bu etkileşimler kimisi doğrudan olup kimisi de dolaylı olarak gerçekleşmektedir.

Türkiye iklimine bakıldığında, Türkiye'nin üç tarafının denizlerle çevrili olması, dağların uzanışı ve yeryüzü şekillerinin çeşitlilik göstermesi, farklı özellikte iklim tiplerinin ve yağış rejimlerinin doğmasına yol açmıştır. Yağışların çoğu dağların denize bakan yamaçlarına düşerken iç kesimler fazla yağış alamaz durumdadır. Bu da coğrafyada karasal iklimin doğmasına neden olmuştur. Bu özelliği ile Türkiye, dünyanın yarı kurak iklim kuşağında yer almaktadır. Ayrıca coğrafyada beklenen yağışın az ya da fazla düşmesi dönemsel kıtlığa neden olmaktadır. Bu iklim türlerinin ortaya çıkması matematik ve özel konum ile doğrudan ilgilidir. Türkiye coğrafyasında görülen iklimler ise, Akdeniz iklimi, Karasal/Step iklim, Karadeniz iklimi ve Marmara (Geçiş) iklimi olmak üzere dört çeşittir.

1.2.1.Akdeniz İklimi

Bu iklim, Ege Bölgesi'nin büyük bir bölümü ile İç Anadolu'nun batı kesiminde ve Akdeniz Bölgesi'nde³⁶ Torosların güneye bakan kesimlerinde etkili olmaktadır. Yazları sıcak ve kurak, kışları ılık ve yağışlı geçmektedir. Kıyı kuşağında kar yağışı ve don olayları nadir olarak görülmektedir. Kıyı kuşağının doğal bitkisini, sıcaklık ve ışık isteği yüksek ve kuraklığa dayanıklı olan kızılçam ve bunların tahrip edildiği yerlerde her zaman yeşil olan makiler oluşturur. Yüksek yerlerde ise iğne yapraklı karaçam, sedir ve köknar ormanları hâkimdir. En soğuk ay Ocak ayıdır. En sıcak geçen ay ise Temmuz ayıdır. Yağışların çoğu kış mevsiminde görülmektedir. Bu yüzden bölgede yaz kuraklığı hâkimdir.³⁷

1.2.2. Karasal/Step İklimi

Yaz ve kış aylarında sıcaklık farkı fazladır. Yağışlar ise genellikle ilkbahar ve kış mevsiminde gerçekleşmektedir. Yazın ise kuraklık hâkimdir. Karasal iklim bölgeleri³⁸, İç Anadolu, Doğu Anadolu ve Güney Doğu Anadolu bölgesinde görülmektedir.

Güney Doğu Anadolu bölgesi karasal iklim özellikleri, yazları çok sıcak, kışları ise nadiren soğuk geçmektedir. Doğal bitki örtüsü, düşük rakımlı düzlüklerde cılız bozkırlar ve kuraklığa dayanıklı çalılardan oluşmaktadır. En soğuk ay olan Ocak ayı, en sıcak ay ise Temmuz ayıdır. Yağışların çoğu kış ve ilkbahar mevsimindedir. Bölgede nispi nem oranının düşük olması buharlaşma miktarını artırmakta ve yaz yağışları zaten az olan bölgede, yaz kuraklığı oldukça yoğun ve uzun sürmektedir³⁹.

Doğu Anadolu bölgesinin karasal iklim özellikleri ise, kış mevsimi oldukça soğuk ve uzun, yazı serin geçmektedir. Ancak düşük rakımlı sahalarda yazın sıcaklık yüksektir. Soğuk dönem boyunca bu bölge kar altındadır ve don olayı oldukça sık görülmektedir. Doğal bitki örtüsü, yüksek rakımlı yerlerde çayırardan, düşük rakımlı

³⁶ Akdeniz bölgesindeki şehirlerin ayrı iklim özellikleri hakkında bkz. **Ebü'l-Fidâ Coğrafyası**, (çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yay., İstanbul, 2017, s.213-216,301-303.

³⁷ Serhat Sensoy, Mesut Demircan, Yusuf Ulupınar, İzzet Balta, "Türkiye İklim", **Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü**, Ankara, s.5.

³⁸ Karasal iklimin hâkim olduğu şehirlerin ayrı iklim özellikleri için bkz. **Ebü'l-Fidâ Coğrafyası**, s.231-243,301-307,314-315; İbrahim Hakkı, "Anadolu İklimi", **Anadolu Mecmuası**, (haz. Arslan Tekin-Ahmet Zeki İzgöer), TTK Yay., Ankara, 2011, s.155-158,204-206.

³⁹İbrahim Atalay, **Türkiye Coğrafyası**, Ege Üniversitesi Yay., İzmir, 1997, s.45.

yerlerde ise bozkırlardan ve bunların çevresindeki yüksek kesimlerde kuru ormanlardan oluşmaktadır.⁴⁰

İç Anadolu bölgesinin karasal iklim özellikleri, yazları sıcak, kışları soğuktur ve soğğun şiddeti Orta Anadolu'nun doğu kısmına doğru artmaktadır. Doğal bitki örtüsü, yaz kuraklığından dolayı alçak kısımlarda bozkırlardan, yüksek kesimlerde ise kuru ormanlardan oluşmaktadır.⁴¹

1.2.3.Karadeniz İklimi

Bu iklim tipi Karadeniz Bölgesi'nin⁴² kıyı ve dağların kuzeye bakan kesimleri ile Marmara Bölgesi'nin Karadeniz kıyı kuşağında etkilidir. Yaz ile kış arasındaki sıcaklık farkı fazla değildir. Yaz mevsimi sıcak geçmez ve serindir. 50-75 civarında yüksek yayla nitelikleriyle Karadeniz sahil uzantısı ile Marmara kıyılarını ihtiva eder. Yaz ve kış kuzey rüzgârı etkisi altındadır.⁴³ Yazlar nispeten serin, kışlar ise kıyı kesiminde ılık, yüksek kesimlerde karlı ve soğuk geçer. Her mevsimi yağışlı olup su sıkıntısı bölgede çoğunlukla görülmez. Doğal bitki örtüsünü, kıyı şeridinde geniş yapraklı nemli ormanlar ve yüksek bölgelerinde ise soğuk ve nemli şartlarda yetişen iğne yapraklı ormanlar oluşturur. En soğuk ay olan Ocak ayı, yine en sıcak ay Temmuz ayıdır.⁴⁴

1.2.4.Marmara (Geçiş) İklimi

Marmara Bölgesi'nin kuzey Ege'yi de içine alacak şekilde güney kesiminde bu iklim özellikleri görülmektedir. Karasal iklim kadar kışı soğuk olmayıp, yazı da kurak geçmemektedir.⁴⁵ Bu özelliklerden dolayı Marmara iklimi, Karasal, Karadeniz ve Akdeniz iklimleri arasında bir geçiş özelliği göstermektedir. Buna bağlı olarak doğal bitki örtüsünü alçak kesimlerde Akdeniz kökenli bitkiler, yüksek kesimlerde kuzeye

⁴⁰ Sensoy vd. , **a.g.m.** ,s. 4.

⁴¹ Gürbüz Mızrak, **Türkiye İklimi ve Bölgeleri Haritası**, (Basım Yeri Yok) Ankara, 2017, s.36-46.

⁴² Karadeniz bölgesinde bulunan şehirlerin iklim özellikleri için bkz. **Ebü'l-Fidâ Coğrafyası**, s.312-313.

⁴³ İbrahim Hakkı, **a.g.m.** ,s.111; **Ebü'l-Fidâ Coğrafyası**, s.312-313.

⁴⁴ Sensoy vd. , **a.g.m.** , s.5.

⁴⁵ İbrahim Hakkı, **a.g.m.** ,s.111-112.

bakan yamaçlarda Karadeniz bitki topluluğu özelliğindeki nemli ormanlar oluşturmaktadır.⁴⁶

Verilen iklimlerin neticesi olarak, çöl ve benzeri alanlar sınırlı olmakla beraber genellikle, kurak ve yarı kurak alanlar coğrafyada geniş yer tutmaktadır. Anadolu'da yaşanan bu yaz kuraklığı normal iklim özelliklerindedir. Ancak görülen bu kuraklık kış ve bahar mevsiminde uzaması halinde ekonomik etkileriyle, yıllar süren ciddi bir sorun haline gelebilmektedir.

Verilen bilgilerin aksine bazı durumların yaşanması coğrafya üzerinde değişikliklerin meydana gelmesine neden olmaktadır. Bu durumun aşırısı ve normalin altında seyir etmesi coğrafya için menfi gelişimlerin birbirini takip etmesine yol açmaktadır. Örneğin aşırı yağışlar ülkede ekili dikili alandan üretimin istenilen düzeyde verimin alınamamasına, ülkede pahalılığı ve kıtlığın yaşanmasına neden olabilecek felakete sebebiyet verebilmektedir. Ayrıca aşırı yağışlar ve su baskınları neticesinde yaşanan sel felaketi insan yaşamını etkileyen diğer afetlerdendir. Afetlerin meydana gelmesi maddi ve manevi hasarları da beraberinde getirmektedir. Yine mevsimsel ve iklimsel değişiklikler de salgın hastalıkların tetikleyicisi durumundadır. İklim bozulmaları hem madden hem de manen her alanda etkisini göstermektedir.

Selçuklu coğrafyasında Akdeniz, Karadeniz, Karasal/Step iklimi olmak üzere üç büyük iklim bölgesinde yer almaktaydı. İznik bölgesini dâhil ettiğimizde bu iklim bölgelerine Marmara iklimi de eklenebilir. Bu iklimler coğrafyanın siyasi, sosyal, ekonomik hayatını doğrudan etkilemekte idi.

İklimin elverişsizliği, zaman zaman sel, çığ ya da kuraklık gibi doğal afetlere yol açabiliyordu. Bunun yanı sıra beşerin etkisiyle meydana gelen iklim değişiklikleri de söz konusu olabiliyordu. Örneğin ekim hasatından sonra kalan anızların yakılması hem coğrafyayı tahrip hem de ekolojik dengenin bozulmasında önemli sorun teşkil etmekte idi. Çünkü o dönemde savaş stratejisi nedeniyle pek çok ekin tarlasını ateşe verildiğini biliyoruz. Bu o zamanın şartlarında bilinmese de şimdi bilinen bir gerçektir.⁴⁷

---

⁴⁶ Sensoy vd. , **a.g.m.** , s.5.

⁴⁷ **Tarımlarıyla Tarama Sözlüğü**, I, Ankara, 1943, s.28.

1.3.TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ'NİN SİYASİ DURUMUNA GENEL BİR BAKIŞ

26 Ağustos 1071 yılında vuku bulan Malazgirt Savaşı hem Anadolu'nun kapılarını Türklere açmış hem de Anadolu'da yeni siyasi teşekküllerin oluşmasını sağlamıştır. Malazgirt'te Büyük Selçuklu Sultanı olan Alparslan öncülüğünde Bizans ordusunun mağlup edilmesi neticesinde, Anadolu'daki Bizans mukavemeti kırılmış ve yerleşme dönemi başlamıştır. Osman Turan bu durumu şöyle izah eder: *“Türk tarihinde Kun, Gök-Türk, Selçuklu ve Osmanlı gibi tarihin azametli imparatorluklarını kuran muazzam Oğuz kavmi Sır-derya havzasından Aral ve Hazar denizi sahillerinden doğuya doğru ilerleyerek Anadolu'ya gelmiş yaklaşık elli yıllık bir çaba sonucunda kendisine yurt yapmıştır.”*⁴⁸

Malazgirt Savaşı sonrasında Alp Arslan ve Romanos Diogenes arasında yapılan anlaşmanın daha sonra Bizans tarafından feshedilmesi, Alparslan'ın Selçuklu ve Türkmen beylerine Anadolu'nun fethi emrini vermesine sebep olmuştur.⁴⁹ Bu çerçevede 1072 yılında arkalarında kalabalık Türkmen birlikleriyle Anadolu'ya gelen Kutalmışoğulları, önce Diyarbakır, Urfa ve Birecik dolaylarından Anadolu'ya intikal etmişlerdir.⁵⁰

Anonim Selçukname'ye göre Süleyman Şah, 1073 yılında Konya'yı⁵¹ ve daha sonra Gevele kalesini⁵² ele geçirmiştir. Konya şehrinin fethi üzerinden fazla geçmeden Marmara denizine kadar ilerleyen Süleyman Şah İznik şehrini hâkimiyeti altına

⁴⁸ O. Turan, **SZT**, s.70.

⁴⁹O. Turan, **SZT**, s.16;Ali Sevim, **Anadolu'nun Fethi , Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya kadar)**, TTK Yay., Ankara, 1987, s. 20-21.

⁵⁰ Ali Sevim, **Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah**, TTK Basımevi, Ankara, 1990, s.24 ; Salim Koca, **Türkiye Selçukluları Tarihi II. Cilt Malazgirt'ten Miryokefalon'a (1071–1176)**, Karam Yayınları, Çorum, 2003, s. 38.

⁵¹ Konya'nın fethini Mükrimin Halil Yınanç ilk kez 1067/68 yılını verir. Mükrimin Halil Yınanç, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I. Anadolu'nun Fethi**, İstanbul, 1944, s.107-116. Konya şehri tekrar Bizans hâkimiyeti altına girmiş ve Süleyman Şah tarafından Kuzey Suriye'den Orta Anadolu'ya geldiği dönemlerde fethetmiştir. **Anonim, Tarihi Ali Selçuk(Selçukname)**, (terc. ve not. Halil İbrahim Gök vd.) , Atıf Yay., Ankara, 2014, s.35-36.

⁵² Gevale Kalesi; Konya şehrinde, Selçuklu İlçesi, Saray Mahallesi sınırları dâhilindedir. Konya şehir merkezinin 10 km. batısında, 1670 m yüksekliğindeki dağın zirvesinde yer almaktadır. Gevale Kalesi'nin burçları uzaktan takke gibi görüldüğü için halk tarafından Takkeli Dağ da denilmektedir. Ahmet Çaycı, Zekeriya Şimşir, “Gevale Kalesi 2015 Yılı Arkeolojik Kazı Çalışmaları”, <http://www.xxortacag.sakarya.edu.tr> , (08.10.2019), s.2.

almıştır(1075).⁵³ Burayı merkez edinerek Türkiye Selçuklu Devleti'nin temellerini atmıştır.⁵⁴ Selçuklu Devletleri içinde en uzun ömürlü olan Türkiye Selçuklu Devleti, böylelikle Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi bir devlet olarak tarih sahnesine çıkmıştır.⁵⁵

Anadolu'nun fethedilmesinde ve İslamlaşmasında büyük bir görev üstlenen Kutalmışoğlu Süleyman Şah, izlediği stratejiler sayesinde kısa sürede sınırlarını iyice genişletmiştir. Bütün Bitinya temasını ele geçirmiştir. Bu başarıların altında yatan sebeplerden biri, Bizans'ın içinde bulunduğu siyasi belirsizlikler (taht kavgaları), diğeri ise Süleyman Şah'ın ele geçirdiği yerlerde halkın ona karşı sadakati olmuştur. Çünkü Süleyman Şah halka karşı hoşgörülü davranmış vergi konusunda insafli bir şekilde hareket etmiştir.⁵⁶

Bu dönemde Büyük Selçuklu Devleti'nin başında bulunan Melikşah, Türkiye Selçuklu Devleti'nin hızlı gelişiminden endişe duyarak Emir Porsuk'u Süleyman Şah'ın üzerine göndermiştir. Süleyman Şah bu karşılaşmadan mağlup olarak çıkmış ve Melikşah'a halife aracılığıyla tabiyetini bildirmiştir. Melikşah'ın Süleyman Şah

⁵³ Koca, **Malazgirt'ten Miryokefalon'a**, s.38-39; Sevim, **Kutalmışoğlu Süleymanşah** , s. 26.

⁵⁴ Koca, **Malazgirt'ten Miryokefalon'a**, s. 39.

⁵⁵ Türkiye Selçuklu Devleti'nin hangi tarihte ve nasıl kurulduğu hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. İznik'in alındığı tarih dikkate alındığında bu kuruluş tarihini dikkate almamız daha sağlıklı olur. Diğer taraftan Süleyman Şah'ın ilk fetihleri de bu düşünceyi desteklemektedir. Azimi tarihinde geçen bilgiye göre; Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın 1074-1075 İznik'i ve ona bağlı civar yerleri fethettiğini yazar. Azimî , **a.g.e.** , s.22. Sibt İbn'ül Cevzi'de ise, Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın 1 ya da 2 Aralık 1084 tarihinde İznik'i fethettiğini yazar. Sibt İbnü'l-Cevzi, **Mir'atu'z-Zaman fi Tarihi'l- Ayan**, TTK Yay., Ankara, 2014, s.261. İbnü'l-Esîr'de ise Süleyman Şah'ın Anadolu'da ki yapmış olduğu faaliyetlerden bahsedip, Konya'nın başkent olmasından ve bazı yerlerin kaydından bahsedip hâkim olunan yerleri aktarmıştır. İbnü'l-Esîr, **a.g.e.** ,8, s.128. Günümüzü aydınlatmak için Selçuklu Devleti'nin hangi tarihte kurulduğu hakkında önemli araştırmalarda bulunan modern tarihçilere göre ise, Mükrimin Halil Yınanç, Bizans Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi buhranlardan faydalanan Süleyman Şah'ın bu durumu kendi çıkarları doğrultusunda kullandığına ve 1080 öncesinde İznik ve bazı diğer bölgelerinin ele geçirilmesini ve 1082 yılından sonra onu Anadolu Sultanı olarak bahsetmiştir. Mükrimin Halil Yınanç, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I. Anadolu'nun Fethi**, İstanbul, 1944, s.107- 116. Osman Turan ise Türkiye Selçuklu Devleti'nin kuruluşunu Azimi'nin verdiği kayıt 1075'i kabul ederek bu tarihten sonra Süleyman Şah'ın devletinin sınırlarını hızla genişlettiğinden bahsetmektedir. O. Turan, **SZT**, s.55. Mehmet Altay Köymen ise, kardeşi Mansur ve Süleyman Şah'ın 1073-77 yılları arasında ortak hâkimiyet sağladıklarını ve 1077 yılından itibaren Süleyman Şah'ın tek başına hükümdar olduğunu söylemiştir. 1082 yılına kadar Melikşah'a tabi olduğunu ve devletin kuruluş tarihi hakkında bir beyanda bulunmamıştır. Mehmet Altay Köymen, "Süleyman Şah ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu", **Bellekten**, LVII/218,(Nisan 1993), 71-79. İbrahim Kafesoğlu'nun "Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu" adlı makalesinde ise Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluşunu sultan Melikşah'ın 1092 de ölmesinin ardından I. Kılıçarslan tarafından İznik merkezli olarak kurulduğu kanısına varmıştır. Kuruluş tarihi hakkında daha ayrıntı bilgi için bkz. İbrahim Kafesoğlu'nun "Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu", İ. Üniv., Tarih Enstitüsü Dergisi, S.10-11, İstanbul, 1982, s.1-28.

⁵⁶ Lazsio Rasonyi, **Tarihte Türklük**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1996, s.195.

üzerine Emir Porsuk'u göndermesi devletin merkeziyetçi yapısının zedelenmesi cihetinden bir tehlike unsuru görmesiyle alakalı olsa gerektir. Zira Melikşah, aynı endişeyi daha sonra Suriye Selçuklu Devleti için de duyacaktır. Bununla birlikte Melikşah, Süleyman Şah'ın Anadolu'daki hâkimiyetine, kendisine tabii olmak suretiyle, izin vermiştir.⁵⁷

Süleyman Şah, 1086 yılında Suriye Selçuklu hükümdarı Tutuş ile Ayn-ı Seylem'de karşı karşıya gelmiş ve mağlup olmuştur. Bu savaş sonucunda hayatını kaybeden Süleyman Şah, Anadolu'da Türk hâkimiyetinin önemli bir temsilcisi ve buradaki ilk siyasi teşekkülün kurucusu olmuştur.⁵⁸

Süleyman Şah Antakya seferine çıkarken yerine naip olarak Ebû'l-Kasım'ı bırakmıştır. O'nun 1086 yılında ölümü üzerine Selçuklu Devleti'nin idaresini bir süre Ebû'l-Kasım, onun ölümünden sonra da kardeşi Ebû'l-Gazi (Hasan Bey) üstlenmiştir.⁵⁹

Melikşah'ın 1092'de ölümü üzerine, Süleyman Şah'ın oğlu I. Kılıç Arslan (1093- 1107) İznik'e gelerek babasının tahtına oturmuştur. Kılıç Arslan'ın ilk faaliyeti devleti teşkilatlandırmak ve siyasi otoriteyi sağlamak için harekete geçmek olmuştur. Anadolu'nun fethinde görev alan emirlerden biri olan Çaka Bey'in kızı ile evlenerek kısa sürede bölgede büyük bir güç haline gelen I. Kılıç Arslan bir süre sonra Emir Çaka'yı ortadan kaldırarak Bizans'ı tehlide başlamıştır. Bu olaydan rahatsız olan Bizans Devleti, Avrupa'dan askeri yardım istemiştir. Bizans'ın daveti üzerine uzun bir süredir fikri alt yapısı oluşan Haçlı Seferleri'nin ilki böylelikle başlamıştır. Böylece Haçlılar 1096'da önce Anadolu'ya ardından Suriye ve Kudüs'e gelmişlerdir.⁶⁰ Urfa'da bir kontluk, Antakya'da bir prinspekslik, Kudüs'te ise bir krallık kurmuşlardır.

Selçuklular, I. Haçlı Seferi'nin başarıya ulaşmasıyla, İznik dâhil Marmara sahillerinde ele geçirdikleri bütün şehirleri kaybetmişler ve merkezlerini Konya'ya taşımak zorunda kalmışlardır. Bu tarihten itibaren Selçuklu Devleti artık bir kara

⁵⁷ Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, **Camiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi**, II , Kabalcı Yay., İstanbul, 2017, s. 18.

⁵⁸ Arslan Tekin, **Selçuklu Tarihi**, Kariyer Yay., İstanbul, 2015, s.314; Müneccimbaşı, **a.g.e.** ,II, s.18.

⁵⁹ Anna Kommena, **Alexiad**, (çev. Bilge Umar) İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 1996, s. 74-75,78.

⁶⁰ Müneccimbaşı, **a.g.e.** , s.18-24.

devleti haline gelmiştir. Türkiye Selçuklu Devleti'nin ikinci sultanı olan Kılıç Arslan, 1107 yılında hayatını kaybetmiştir.⁶¹

1110 yılında Türkiye Selçuklu Devleti'nin başına Kılıç Arslan'ın oğullarından Şahinşah (Melikşah) geçmiştir. Şahinşah, Bizansla mücadele etmiş ve 1116 yılında kardeşi Mesud tarafından tahttan indirilmiş, 1118 yılında da öldürülmüştür.⁶²

I.Mesud'un(1116-1155)⁶³ tahta geçmesiyle Selçuklu Devleti yeniden toparlanmaya başlamıştır. Mesud, hâkimiyetini bir süre Danışmendli himayesinde sürdürdüyse de daha sonra bu durumdan kurtulmuştur. Selçuklular bu dönemde bir taraftan Haçlılar ve Bizansla mücadele ederken diğer taraftan da soydaşları olan Türk Beylikleriyle ve özellikle de Danişmendlilerle mücadeleyi sürdürmüşlerdir.

İmadüddin Zengi'nin 1144 yılında Urfa'yı fethederek buradaki Haçlı kontluğuna son vermesi üzerine II. Haçlı Seferi düzenlenmiştir. Sultan Mesud bu Haçlı Seferine başarıyla karşı koymuştur. Selçuklu Devleti'nin pek çok bakımdan ikinci kurucusu olarak kabul edebileceğimiz Sultan Mesud 1155 yılında vefat etmiştir.

Mesud'un vefatından sonra yerine oğlu II. Kılıç Arslan (1155-1192) geçmiştir. II. Kılıç Arslan; Kardeşi Şahinşah, enişterisi Yağıbasan, Zünnun ve Nureddin Mahmud ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Diğer taraftanda Bizans ile mücadelelere devam etmiştir. 1164 yılında Yağıbasan ölünce ona ait yerler Kılıç Arslan'a kalmıştır. Kılıç Arslan kardeşini de bertaraf ettikten sonra 1176 yılında gerçekleşen Miryokefalon/Kumdanlı Savaşı'yla Bizans'a ağır bir darbe vurmuştur. 1176 yılında kazanılan bu zafer Türk tarihi için Malazgirt'ten sonra ikinci dönüm noktasını teşkil etmektedir. Anadolu'nun bir Türk yurdu olduğunu, Türklerin buradan çıkmayacağını Bizans'a ve bütün dünyaya haykıran bir zafer olmuştur. XII. yüzyılın sonlarına doğru batılı kaynaklar tarafından da artık bu coğrafya için "Türkiye" tabiri kullanılmaya başlanmıştır.

II. Kılıç Arslan döneminden sonra da Selçuklu Devleti'nin yükselişi devam etti. Kılıç Arslan'ın torunlarından biri olan Alâeddin Keykubad dönemine gelindiğinde

⁶¹ I. Kılıç Arslan hakkında detaylı bilgi için bkz. Osman Turan, "I Kılıç Arslan", **İA**, VII, s. 681-688; Işın Demirkent, **Türkiye Selçuklu Hükümdarı I. Kılıç Arslan**, TTK Yay., Ankara, 2014.

⁶² Ali Sevim-Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, TTK Yay., Ankara, 1995, s. 436.

⁶³ Sultan I. Mesud dönemi hakkında detaylı bilgi için bkz. Muharrem Kesik, **Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I.Mesud Dönemi (1116-1155)**, TTK Yay., Ankara, 2003.

Türkiye Selçuklu Devleti gücünün zirvesine ulaştı, bölgenin en güçlü siyasi teşekkülü haline gelmiştir. Bu büyüme, Moğolistan'da başlayıp bütün Asya'yı ve Avrupa'yı kasıp kavuran Moğol istilası ile sona ermiştir. 1243'te yaşanan Köseadağ bozgunu ile Türkiye Selçuklu Devleti Moğollar'a tâbi bir hale gelmiştir. 1308⁶⁴ yılında tarih sahnesinden çekilinceye kadar bu tâbiyet devam etmiştir. Bu dönemde Türkiye Selçuklu Devleti, sözde sultanların şahsına münhasır yaşayışları, şehzadelerin birbirleri ile mücadeleleri, devlet adamları ve beylerin ihtirasları ve tahrikleri, suikastlar, Bizans'a ilticalar, mali darlık, suistimaller, iktisadî çöküntü ve halkın perişanlığına sahne olmuştur.⁶⁵

İbn Haldun bu durumu şöyle izah eder: *“Devlet, insan tabiatının bir gereğidir. Çünkü ona göre insan tabiatı hem toplu yaşamaya hem de bir hâkimiyet altında bulunmaya muhtaçtır. Devlet ile toplum arasında sıkı bir ilişki vardır ve bu ilişki felsefedeki madde ve şeklin gibidir. Bundan dolayıdır ki, birindeki çözülme diğerinin de çözülmesi etkiler. Devlet olmadığında anarşi olur. Anarşinin olduğu yerde hayat olmaz.”*⁶⁶

Dönem tarihçisi olan Aksarayî'de Türkiye Selçuklu Devleti'nin durumunu şu acıklı sözlerle açıklamaktadır: *“Mükemmellik ve refah bahçelerdeki güllerin yerini dikenler aldı ve sultanlığın adalet ve güvenlik çağı sona erdi.”*⁶⁷

⁶⁴Türkiye Selçuklu Devleti'nin yıkılış tarihide itilafı olup genel kabule göre 1308 olarak kabul edilmektedir. Bazı tarihçiler Memlük tarihçisi Makrizi'nin eserine dayanarak 1318 yılına kadar devletin varlığını öne sürmektedirler.

⁶⁵ İbrahim Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, MEB, İstanbul, 1972, s.105.

⁶⁶ İbn Haldun, **a.g.e** , I-II, s.1033.

⁶⁷ Freely, **a.g.e** , s.114.

İKİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE ANADOLU'DA MEYDANA GELEN DOĞAL AFETLER VE SALGIN HASTALIKLAR

2.1.DOĞAL AFETLER

“Afet mala gelirse, vücudun sıhhatine;

Vücuda gelirse, canın sağlığına

Şükretmek gerekir.”⁶⁸

Coğrafi şartlar tarihin şekillenmesinde önemli bir yere sahiptir. İnsan yaşayışı coğrafyaya göre şekillenir. İnsanların yeryüzüne dağılışları ve medeniyetleri tarihi gelişmenin bir mahsulü olarak görülmektedir. Tarih ve coğrafya arasında bulunan bağ çifte münasebetler dizisi ve karmaşık bir eylem ve tepkilerin silsilesi vardır. Coğrafya tarih üzerinde sürekli bir tesir icra eder. Türkiye Selçuklu coğrafyasında yaşanan olaylar ve meydana gelen felaketler ve salgınlar günümüzde de meydana gelen olaylar ile bağlantılı olarak da konumuzu hem geçmişiyile hem de geleceğiyle güncel kılmaktadır. Ancak bu doğrultuda doğal afetlerle yaşama gerçeği herkes tarafından kabullenilerek ve bu afetlere karşı hazırlıklı olabilmeyi gerekli kılmaktadır.

Afetler, normal hayatın seyrini, sosyal yaşamı ve kurumsallaşmış düzeni yıkıma uğratan, aniden meydana gelen önemli olaylardır. Hem tabii kaynaklı hem de beşer kaynaklı olan bu hadiseler doğayı ve toplumları, bireyleri etkilemekte can ve mal kayıplarına neden olmaktadır. Bu noktada afetler insanlık tarihinin her anında meydana gelmiş ve gelmekte olan, toplumların bu durumdan kaçamayacağı bir realite olarak karşımıza çıkmaktadır.

Afet terimi daha çok hayat kaybı veya binaların tahribe uğraması sonucunda zarar verici etkileri ile beraber kasırga, deprem gibi doğal olaylar için kullanılmaktadır.⁶⁹

⁶⁸ Aksarayı, a.g.e. , s.258.

⁶⁹ **Doğal Afetler Toplum Sağlığını Koruma**, (çev. Nilgün Sarp) , Nobel Yay. , Ankara, 2014,s.1.

Literatürde birçok tanımı mevcut olan doğal afetlerin bu tanımlardan da yola çıkarak ortak tanımı şöyle yapılabilir: Toplumların normal yaşam koşullarını büyük ölçüde etkileyen menfi durumlar olarak tanımlanabilir. Doğal ve afet farklı kavramlardır ve bu kavramların köken bilgisini vermek yerinde olacaktır. “Afet” kelimesinin kökeni Arapça’dır. Sözlüklerde ise, felaket, yıkım, musibet, bela karşılıkları ile açıklanmaktadır. İngilizce’deki karşılığı ise birçok kelime ile karşılansa da daha çok “disaster” kelimesi olarak kullanılmaktadır. Macmillan (1983) sözlüğünde, “çok fazla acı, ıstırap ve kayba yol açan herhangi bir olay” olarak açıklanmaktadır. “Calamity” ise “insanlara fiziki etkilerinden daha fazla acı yaşatan olay” olarak karşımıza çıkmaktadır. Afet kelimesinin terminolojide başka bir karşılığı da “catastrophe”, diğer tanımlardan farklı olarak tamiri zor derecede olan, kayıplara yol açan olayları ifade etmektedir.⁷⁰

Açıklamalı Afet Yönetimi Terimleri Sözlüğü’nde “toplumun tamamı veya belli kesimleri için fiziksel, ekonomik ve sosyal kayıplar doğuran, normal hayatı ve insan faaliyetlerini durduran veya kesintiye uğratan, etkilenen toplumun baş etme kapasitesinin yeterli olmadığı doğa, teknoloji veya insan kaynaklı olay” afet olarak tanımlanmaktadır. Başka bir ifade ile afet, bir olayın kendisi değil doğurduğu sonuç olarak tanımlanmaktadır.⁷¹ Afetler, insan veya tüm canlılar üzerinde fiziksel, ekonomik ve sosyal kayıplar doğuran, normal yaşamı kesintiye uğratan doğa olayları olarak da tanımlamak mümkündür.

Uluslararası sınıflandırmalarda afetler, doğal afetler ve teknolojik afetler olmak üzere iki genel kategoriye ayrılarak değerlendirilmektedir. Doğal afet, deprem, sel, heyelan, çığ, kuraklık, fırtına, dolu, hortum, göktaşı düşmesi vb. gibi oluşumu engellenemeyen jeolojik, meteorolojik, hidrolojik, klimatolojik, biyolojik ve kaynağı

⁷⁰ Özkan Leblebici, **Doğal Afetlerde Kriz Yönetimi**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Gazi Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004, s.4.

⁷¹ Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (AFAD), Açıklamalı Afet Yönetimi Terimleri Sözlüğü, Afet Maddesi, <https://www.afad.gov.tr/aciklamali-afet-yonetimi-terimleri-sozlugu> (Erişim Tarihi:12.02.2019)

dünya dışında olan tehlikelerden kaynaklanan doğa olaylarının sonuçlarına verilen genel bir isim olarak ifade edilmektedir.⁷²

Meydana gelen afetlerin şiddetine ve etkisine bakılarak bu afetlere doğal afet ya da doğal kıran denilmektedir. Bilgi kuramına göre “afet” değil; sadece “tehlike” doğaldır. Tehlikelerin afete dönüşmesinde mutlaka insanların bir rolü vardır. Tehlike kavramı da yanlış kullanılmakla beraber bu şekilde yerleşmiş ve yaygın bir şekilde kullanılmıştır.⁷³

Sosyal bilimden doğal afet olgusu “doğal risk”(natural hazard) ve “doğal afet”(natural disaster) olmak üzere iki ayrıma gidilmiştir. Bahsi geçen iki kavramı birbirinden ayırmak için yıkıcı etkisi göze alınarak kullanılmıştır. Doğal afet yapısal yıkılımların şiddetli ve çevreye olan ekonomik, can, mal ve psikolojik etkisi ile tahrip alanlarının geniş ölçüde hasar vermesi şeklinde açıklanmaktadır. Bu nedenle her doğal risk doğal afet değildir. Doğal risk, bir doğal olgu; doğal afet ise bu doğal olgunun toplum üzerindeki olumsuz etkisidir. Doğal riskler, olağan doğal oluşum olarak, hiçbir doğal afete yol açmadan da gerçekleşebilmektedir. Bir nehrin taşarak sellerin, hava sistemi sonucu fırtınanın ya da tornadonun, fayın hareket etmesi sonucu depremin vs. bir doğal riskin meydana gelmesi, bir doğal afetin gerçekleşmesi için gerekli olmakla birlikte yeterli değildir. Olağan bir doğal sürecin afet olarak nitelendirilebilmesi için sosyal bir sonuç yaratması; topluma, sosyal sistemlere ve yapılara kapsamlı bir hasar vermesi; genel sosyal, ekonomik ve politik faaliyetleri durdurmuş olması gerekmektedir.⁷⁴

Doğal afetler tarih boyunca insan yaşamında derin izler bırakmıştır. Afeti, kamu ve insanların oluşturduğu önlem ve çarelerin yetersiz kaldığı tüm durumlar olarak ifade etmek mümkündür. Bu açıdan afetler, doğa ya da insan kaynaklı olabilirler. Diğer taraftan, sosyal yaşamın ve sosyal kuralların yerli yerine oturduğu kamu sistemlerinde, daha çok doğa kaynaklı afetlerden söz edilmektedir. Doğal afet,

⁷² Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (AFAD), Açıklamalı Afet Yönetimi Terimleri Sözlüğü, Afet Maddesi, <https://www.afad.gov.tr/aciklamali-afet-yonetimi-terimleri-sozlugu> (Erişim Tarihi:12.02.2019)

⁷³ M. Kadioğlu, “Türkiye’de İklim Değişikliği Risk Yönetimi”, **Türkiye’nin İklim Değişikliği II. Ulusal Bildiriminin Hazırlanması Projesi Yayını**, Ankara, 2012, s. 3.172

⁷⁴E. A. Güvel, **Doğal Afetlerin Politik Ekonomisi: Doğal Riskler ve Afet Planlaması**, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası, İstanbul, 2001, s.21-22.

birçok canlının yaşamını yitirmesine, insanların büyük acı ve üzüntüler çekmesine ve büyük kayıplara neden olmaktadır.⁷⁵

İnsan kaynaklı afetlerin bir şekilde önlenmesi, geciktirilmesi ve benzeri imkânlar olmasına karşın, doğa kaynaklı afetlerin hangi zaman diliminde olacağı konusunda müphemlik bulunmaktadır. Afetlerden korunma ve zararlarını en aza indirebilmek için, olaya bilimsel yaklaşarak hazırlanmak gerekmektedir. Bunun için, afet bilincini yükseltmiş olan ülkelerde olduğu gibi, afetlere önceden hazırlanmak, hazırlıklı olmak gerekmektedir. Modern afet yönetimi modellerine baktığımızda, afet öncesi yapılacak olan “*risk azaltma*” ve “*hazırlıklı olma*” çalışmalarının afet yönetiminin önemli aşamaları olarak görülmesi elzem bir durumdur. Ulu Önder Mustafa Kemal Atatürk’ün de dediği gibi; Felaket başa gelmeden evvel, önleyici ve koruyucu tedbirleri almak gerekir. Felaket başa geldikten sonra dövünmenin faydası yoktur.⁷⁶ Tarihte öyle afetlere şahit olunmuştur ki, bu afetlerin oluşturduğu sosyo-ekonomik etkiyi silmek mümkün olmamıştır.

Doğal afet, Birleşmiş Milletlere göre, insanların korunmaya, barınmaya, giyinmeye, tıbbi bakıma ve sosyal yardıma ihtiyaç duyduğu, savunmasız kaldığı ani bir durum olarak tanımlanmaktadır.

Kapsayıcı ve anlaşılır bir tanım vermek gerekirse; İnsan ve canlı yaşamında can ve mal kaybına yol açan olağanüstü durumlara doğal afet diyebiliriz. Tabii bir sonucu olması afetlerin can ve mal kaybı ile sonuçlanması, aniden meydana gelmesi ve meydana gelirken insanın bir etkisi olmaması bir tür çaresizliğin ve aciziyetin bir durumudur. Afetlerin oluşum bakımından aniden gelişmesinde ortaya çıkan afet türleri; deprem, sel, heyelan, çığ gibi afetlerdir. Yavaş gelişen afetler ise kuraklık, çölleşme iklim değişikliği gibi uzun süreli afetlerdir.

Tarih devirler boyunca doğal afetlerin “*ne oldukları*” ve “*niçin oluştuklarına*” dair farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Bu görüşleri incelediğimizde üç başlık altında toplamak daha doğru olur. İlki doğal afetlerin ilahi kaynaklarla (doğaüstü güçlerle) açıklanmasıdır. İkincisi ise doğal afetlerin doğa tabiatın işi olarak (doğal güçlerle)

⁷⁵ S. E. Akdağ, **Mali Yapı Denetim Boyutlarıyla Afet Yönetimi**, Sayıştay Başkanlığı, Ankara, 2002, s.5

⁷⁶ Gazi Mustafa Kemal Atatürk, **Gençler İçin Fotoğraflarla Nutuk**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2017, s.317.

meydana gelmesi ve üçüncü sırada ise "insan ve toplum işi" olarak açıklanması gelmektedir⁷⁷. Afetleri bu durumda iki kısma ayırmak mümkündür. Tabii afet ve beşeri afet olmak üzere iki kısımda incelenebilir. Tabii afet: insanın etkisinin olmadığı ilahi meşiyetten kaynaklanan afet türüdür. Tabii afetleri de kendi arasında dörde ayırarak incelemek mümkündür. Bunlar: iklimsel afetler⁷⁸, jeolojik afetler⁷⁹, biyolojik afetler⁸⁰, kevnî afetler⁸¹. Beşeri afetler ise insan menşeli afetlerdir. Teknolojik afetler⁸² de bu sınıflandırmaya girmektedir.

Doğal afetler meydana geldiği coğrafyanın siyasi yapısına olumsuz yönde tesir ettiği gibi bölgede sosyal, kültürel ve ekonomik yaşantının sekteye uğramasına neden olmuştur. Felaketlerin arkasında yaşanan yıkım ve tahribat sonucunda açlık, yoksuluk gibi hayat şartlarını büyük ölçüde etkileyen durumlar ortaya çıkmıştır. Doğal afetler meydana geldiği zaman hiçbir ayırım gözetmeksizin bütün insanlığı etkisi altına alarak zor bir duruma sürüklemiştir.

Afetler Öncesi Görülen Şiarlar/Nişaneler İle Meteorolojik Olayları Tespit Etme

Selçuklu dönemi kaynaklarında afet hadisesi aktarılmadan önce bu afetlerin nişaneleri olarak gök hadiselerinden oldukça sık bahsedilmiştir. Bunlar: yıldız kayması, gök taşı düşmesi, yıldız ve gezegenlerin hareketleri, güneş ve ay tutulmaları ve hava kararmaları/aydınlanması gibi hadiselerdir. Afetlerin veya felaketlerin önceden tahmininde bunlar önem teşkil eden unsurlar olmuştur. Dönemde itibar gören müneccim ve astronomlar bu durumun önemli bir kanıtıdır.

Sabah güneşi doğarken güneşin etrafında bir kızılık meydana geldiyse o günün yağmurlu ve soğuk geçeceğine, kuşlar veya diğer hayvanlar yöreden zamansız bir şekilde göç ettiklerinde yakın bir zamanda deprem meydana geleceğine, kuyruklu bir

⁷⁷Recai Akyel, **Afet Yönetim Sistemi: Türk Afet Yönetiminde Karşılaşılan Sorunların Tespit ve Çözümüne İlişkin Bir Araştırma**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 2007, s.14.

⁷⁸Kuraklık, kıtlık, seller, fırtınalar, rüzgârlar, taşkınlar ve bunların etkilediği açık iklimsel afetlerdir.

⁷⁹Depremler, volkanlar, tsunamiler, med-cezir (gel-git) dalgalanmaları da jeolojik kökenli afetlerdir.

⁸⁰Canlılar âlemi üzerinde vuku bulan afetlerdir. Bunlar salgın hastalıklar ve zirai afetler gibi afetlerdir.

⁸¹Kevni: varlığa ait olan, oluşa ait ve kâinat ilmine dair olan gelişmelerdir. Doğa olayların yaşanmasında etkili olan afet türüdür. Meteorların düşmesi, göksel ışımlar gibi doğaüstü afetlerdir.

⁸²Maden kazaları, petrol tankeri kazaları, nükleer kazalar, endüstriyel kazalar, karayolu, demiryolu, denizyolu, havayolu ulaşımındaki kazalar, NBC silahlarının kullanılması, uzay kazaları gibi afetler teknolojik kökenli afetlerdir.

yıldız kaydığında büyük felaketlerin meydana geleceğine inanılmaktadır. Ayın örtülü yani görünmediği geceler, güneşin noksanı ay tutulması, yerin ayıbı deprem, feleğin zahmete dönmesi olarak yorumlanmıştır. Azimi ve dönemin diğer kaynaklarında sıkça rastlanan güneş ve ay tutulmalarının ardından başka bir afetin zuhur edeceği kehanetinde bulunulmuştur.⁸³

Dönemin kaynaklarından Urfalı Mateos'un eserinde, II. Basil'in hükümdarlığı döneminde Rum İmparatoru (976-1025) 21 Mart 1003-19 Mart 1004 tarihinde; gökyüzünde, felâketleri ve dünyanın sonunu işaret eden aleve benzer bir yıldızın belirmediğini, her yerde şiddetli depremlerin meydana geldiğini, insanların dünyanın sonunun gelmiş olduğunu zannettiğini, tufan⁸⁴ zamanında olduğu gibi herkesin titremeye başladığını, insanların korku, endişe, dehşet içinde günahlarını çıkartmak için çabaladığını,⁸⁵ belirten ifadeler yer verilmektedir.

Yine Mateos'un verdiği bilgilere göre, 1098/99 yılında, göğün kuzey kısmında ikinci bir alamet belirdi ve bu alamet, akşamdan gecenin dördüncü saatine kadar devam etti. Bu kadar korkunç bir nişaneye şimdiye kadar hiç rastlanılmamıştı. Bu yüzden beliren hadise hiddet ve felaket habercisi olarak algılanmıştır.⁸⁶

Ermeni kaynaklarından Simbat Vekayinamesinde ve Mateos'un kayıtlarında geçen başka bir alamet şu şekilde nakledilir: 1099/1100 bu yılda gökyüzünde koyu kırmızı renkte ateşli alamet tekrar görüldü. Bu alamet, kuzey tarafından doğuya doğru gitmekte olup gecenin yedinci saatine kadar gökyüzünde görüldü. Alamet sonra karardı. Bu nişanenin Hıristiyan kanının döküleceğine işaret ettiği söylenmiştir. Bütün alametler, tahribat, ölüm ve katliam, açlık ve türlü türlü felaketlerin çıkacağına habercisi olarak değerlendirilmiştir. 1100 yılında yıldırım düşmesi mucizevi bir nişane olarak ortaya çıkmıştır. Aynı yıl kıtlık yaşanmıştır. 1106 yılında kuyruklu bir yıldız

⁸³ Afetler öncesinde meydana gelen nişaneler ve garip hadiseler için bkz. 11. yüzyılda meydana gelen doğal afetler bkz. Ömer Subaşı, "XI. Yüzyılda Anadolu'da Meydana Gelen Doğal Afetler", **TAED**, 2015, 54, Erzurum, s.505-535; Urfalı Mateos, **a.g.e.**, s.19 Azimî, **a.g.e.**, s.35-36 ; Râvendi, **a.g.e.**, s.34.

⁸⁴ Kur'an-ı Kerim'de geçen Hz. Nuh'un zamanında meydana gelen ve Nuh tufanı olarak kayıtlara geçen hadise toplum nezdinde hafızalarda öyle yer etmiş ki insanlar afet sonrası o toplum gibi helak olacaklarını düşünmüşlerdir. Görüldüğü gibi afetler de toplum hafızasında yaşayan birer menfi anılardır.

⁸⁵ Urfalı Mateos, **a.g.e.**, s.47.

⁸⁶ Urfalı Mateos, **a.g.e.**, s.193,198.

görünmüş ve o yıl gökte parlayan bir ateş, şiddetli bir gürültü çıkararak Van gölüne düşmüştür.⁸⁷

Süryani Mihail'in kayıtlarına göre, 1108 yılında Ceyhun civarında, gece saatlerinde güneş gibi parlak bir aydınlık meydana gelmiştir. Bu aydınlık süresi üç saat devam etmiştir. Bu yılın Nisan ayında ortalığı toz dumanı şeklinde bir karanlık kaplamış, güneş üç'ten sonra belirmeye başlamış fakat hiç aydınlık yaşanmamıştır. Yaşananlar on iki gün süreyle devam etmiştir. Güneş 5 Mayıs günü üç saat süresince tutulmuştur. Haziran ayında kuyruklu yıldız görünmüş ve bu yıldız doğuya doğru kaymıştır. Yıldız gökyüzünde her gün hareket ederken birdenbire asılı kalmıştır. Bu beliren nişaneler sonucunda deprem afeti yaşanmıştır.⁸⁸

Urfalı Mateos'ta anlatılan bir hurafeye göre, felaketlerin bir belirtisi olarak horozların akşam ötmesi veya öküzlerin ve koyunların oturmuş vaziyette gübrenmesi, gelecekteki felaketin bir nişanesi olarak aktarılmaktadır.⁸⁹ Herhangi bir yerde kar ve yağmur yağacaksa, sabah vaktinde gökyüzünde mutlaka bir nişanesi ortaya çıkar⁹⁰. Bu da genellikle gökyüzünde ortaya çıkan kıvılcık sonucunda tespit edilmiştir.

1109 yılında Azimi'de geçen bir bilgeye göre, göğün kuzey tarafında ve semada kısa kuyruğu olan bir yıldız görüldü ve bu nişanenin ardından sudaki balığa varıncağa kadar bütün kuyruklu canlılar hayatını kaybetti.⁹¹

Süryani Mihail, 1124 yılında güneyden kuzeye uzanan büyük bir kuyruklu bir yıldızın belirdiğini, görünen yıldızın iki ay boyunca gökyüzünde kaldığını, ayrıca saat 3.00'ten sonra sabaha kadar uçan yıldızlar görüldüğünü belirtir.⁹²

Aynı şekilde 1141 yılında Ağustos ayının ortalarından Eylül ayının başlarına kadar gökyüzünde kuzey kısmında aleve benzer alametler görünmüştür. Eylül ayının ikinci gününde kuzey doğuda güneş gibi aydınlık bir ışık belirmiştir. Gökyüzü alevlenmiş şekilde gözükümüştür. 1144 yılının 23 Mart'ında Perşembe gününe

⁸⁷ Simbat, **a.g.e.** , s.48; Urfalı Mateos, **a.g.e.** , s.202.

⁸⁸ Süryani Mihail, **a.g.e.** , s.57.

⁸⁹ Urfalı Mateos, **a.g.e.** , s.115.

⁹⁰ Râvendi, **a.g.e.**, s.94.

⁹¹ Azimî, **a.g.e.**, s.44.

⁹² Süryani Mihail, **a.g.e.** ,s.85.

rastlayan günün akşamı batı tarafında, güneş battıktan sonra bir mızrağa benzeyen nişane yedi gün üç saat olmak üzere görünmüştür. Bu durum kan dökülmesine işaret olarak yorumlanmıştır. 1148 yılında 25 Aralık/Ocak ayında batıya doğru vaziyet almış bir kuyruklu yıldız görünmüştür. Ay dolunay olarak gökyüzünde kalmıştır. 15 Şubat'ta sabahları doğu tarafında bir kuyruklu yıldız daha görünmüştür. Beş gün gökyüzünde kalmış, o yıl yağmursuzluk yaşandığı için su membaları kurumuştur. 1149 yılında ise, gökyüzünde birtakım garip hadiseler şahitlik edilmiştir. Ağustos ayında gökyüzünün kuzey tarafında mızrak şeklinde bir alamet görünmüş, sonra da bu nişane ortadan kaybolmuştur. Daha sonra ise, batı tarafında haç sembolüne benzer bir nişane görünmüş, o da bir süre sonra kaybolmuştur. Bu nişanelerin ardından şiddetli yağmur yağmış ve yağmurla birlikte kan damlaları düşmüştür. Bu alametlerin yorumu ise, Frankların topraklarında çok kan akacağı şeklinde olmuştur.⁹³

Bütün bunlardan anlaşıldığına göre, görünen bu nişaneler ve işaretler o dönemin şartlarında doğa ile ilişkilendirilerek bir tedbir, çıkış veya bir öngörü şeklinde algılanmış, dolayısıyla tabii afetler çoğu zaman tanrının bir cezası olarak görülse de akıl ilkelerine dayanan bir yöntemin gözetilmesi de o dönemde hiç şüphesiz takdir edilesi bir durumdur.

Görüldüğü üzere bu dönemde yaşanıp kaynaklara da yansıyan bir takım olağandışı hadiseler Selçuklu yönetimi ve toplumunun akıl ilkelerine değer vererek birtakım tahminlerde bulunmasına sebep olmuştur. Nitekim bu tahminler ve izlenimler belli bir kültür birikimine sahip olan bir toplumun ürünüdür.

2.1.1. Deprem Afeti

İnsanlık tarihi boyunca, en ürkütücü ve en yıkıcı afetlerden birisi deprem olmuştur. Deprem⁹⁴(earthquake/temblor) kelimesinin etimolojisine baktığımızda ise; deprem kelimesinin Arapça'da karşılığı zelzele olup sözlükte “ *bir şeyi hareket*

⁹³ Süryani Mihail, **a.g.e.** , s.119,121,140, 157.

⁹⁴Osmanlı literatüründe deprem kelimesine karşılık olarak; hareket-i arz, hareket-i arziyye, zelzele, tezelzül, tezelzülât, tezelzülât-ı arziyye, zelail ve hareket olarak tabirler kullanılmıştır. Kemalettin Kuzucu, “Osmanlı Döneminde İstanbul Depremleri”, **Osmanlı**, c.V, (Ed.: Güler EREN), Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 678;Selahattin Tozlu, “Erzurum Tarihinde Depremler“, **Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri 22-23 Mayıs 2000 Bildiriler**, İstanbul Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, Globus Dünya Basımevi, İstanbul, 2001, s.93.

ettirmek, şiddetle sarsmak, vurmak” anlamına gelmektedir.⁹⁵ Muallim Naci’ye göre ise, *“Irgalama, sallanıp sarsılma genellikle hareket-i arz”*⁹⁶ olarak değerlendirilmektedir. Şemseddin Sami ise zelzele için, *“ yeryüzünün alametlerinden kabul edilen toprağın titremesi, hareket-i arz”*⁹⁷ olarak ele almaktadır.

Deprem teriminin Türkçe karşılığı ise, yer kabuğunun derin katmanlarının harekete geçip yer değiştirmesi ya da yanardağların püskürme durumuna geçmesi nedeniyle oluşan sarsıntı, kara parçasının hareket haline geçmesi durumudur.⁹⁸

Dönemimiz kaynaklarında depremin etkisini belirleyen ifadeler ise: hafif, şiddetli, artçı, şok edici gibi depremin büyüklüğünü ve küçüklüğünü gösteren sıfatlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Depreme küçük kıyamet⁹⁹ denmesinin sebebi ise, yerin ve dağların yerinden oynayacağı ve akıp giden kum yığını olan günü hatırla.¹⁰⁰ ayeti ile alakalı olsa gerektir.

Nitekim toplumda insan iradesi dışında gelişen olaylar, o toplumda yaşanan inanç ve gelenek anlayışı ile beslenir. Örneğin Kur’an-ı Kerim’de geçen Zilzâl/Deprem Sûresi insanları etkileyen bir süredir. Burada şöyle bir ayet geçer: Yeryüzü kendine has bir şekilde sarsıntıya uğratıldığı zaman, içindekileri dışarıya çıkarıp attığında ve insan, *“Ona ne oluyor?”* dediği zaman, işte o zaman, yer kendi haberlerini anlatır.¹⁰¹

Yine araştırdığımız dönemde insanların deprem şiddetinin büyüklüğüne göre; kıyametin geldiği ve dünya’nın son bulduğu korkusuna kapıldığını dönemin kaynaklarından öğrenmekteyiz. Örneğin 1114/1115 yılında gerçekleşen bir deprem için Urfalı Mateos, şu kaydı düşer: *“1114/1115 yılında gerçekleşen deprem esnasında*

⁹⁵Ferit Develioğlu, **Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, 12. Baskı , Aydın Kitabevi Yay., Ankara, 1995, s.1176.

⁹⁶ Muallim Naci, **Lugat-i Naci**, TDK Yay., Ankara, 2009, s764.

⁹⁷ Şemseddin Sami, **Kamus-i Türki**, Dersaadet 1317, s.686.

⁹⁸ Komisyon, **Deprem**, Türkçe Sözlük, c.1, Ankara, 1998, s.560.

⁹⁹ 1509 yılında İstanbul’da meydana gelen büyük bir deprem sonucunda depreme Kıyamet-i Suğra/Küçük Kıyamet adı verilmiştir. Tarihe Büyük İstanbul Depremi olarak kayda geçmiştir. Vuslat Uyanık, Yeliz Aksoy, **Tarihteki Önemli Doğal Afetler Tarihteki Büyük Felaketler**, Siyahbeyaz, İstanbul, 2016,s.12.

¹⁰⁰ Müzzemil Suresi, 79/ 14. Ayet.

¹⁰¹ Zilzâl Suresi, 99/1-4. Ayet.

tüm dünya sarsıldı. Yeryüzü şiddetli ve korkunç bir şekilde salandı ki, insanlar bu deprem sürecinde öylece kalakaldı ve hayvanların sesi gibi ses çıkarıyorlardı. Yeryüzünde çaresiz kalmış feryat ve fiğan sesleri yükseliyordu. Hayatın bittiğini düşünenler kıyamet gününün geldiğini beyan ediyorlardı."¹⁰²

Yeryüzündeki depremlerin Büyük Okyanus deprem kuşağı, Alp Himalaya, deprem kuşağı ve Atlas Okyanusu sırtı olmak üzere üç ana kuşak altında yoğunlaştıkları görülmektedir.¹⁰³

Modern deprem kuramlarında kabul edilen levha tektoniğine göre; yeryuvarlağının dış kısmı, levha adı verilen katı kaya tabakalarından oluşmaktadır. Kıta adı verilen bu levhalar, sıvı magma üzerinde hareket halinde olduklarından birbirini iterek, çarpışmalar sonucunda diğerini etkilerler. Avrasya levhası, Arap levhası Anadolu levhasını doğuya doğru iterken Anadolu mikro levhası ise Ege levhasını itmektedir. Böylelikle farklı levha hareketleri depremlerin oluşmasına neden olmaktadır. Bu hareketlenmeler en çok Suriye ve Halep çevresinde tarihi süreçte birçok depremin oluşmasında etken olan bir durumdur.¹⁰⁴

Anadolu'nun jeolojisi ve tektoniği Alp kıvrım sistemi üzerindedir. Anadolu, Alp-Himalaya Deprem Kuşağı üzerinde olduğundan hem geçmişte hem de günümüzde can ve mal kaybına neden olan depremlere sahne olmuştur. Kuzey Anadolu fay hattı kuşağından sonra Anadolu'daki en önemli fay hattı Doğu Anadolu fay hattı kuşağıdır. Doğu Anadolu fay kuşağı, Kızıldeniz'den başlayıp Antakya, Bingöl üzerinden Varto'da Kuzey Anadolu fay kuşağı ile birleşir. Arabistan kıtası, Anadolu'ya baskı yaptığından, Anadolu bu sıkıştırmadan kurtulmak için hareketlenir, bu hareketlenmeler de Kuzey Anadolu ve Doğu Anadolu fayları üzerinde hareketlere neden olmaktadır. Antakya-Amik-Maraş oluğu ve Güneydoğu Toros civarının dış sınırı Anadolu'da deprem olasılığının yüksek olduğu yerler olarak bilinmektedir.¹⁰⁵

Deprem kuşağı, Anadolu da üç farklı kısma ayrılmıştır. Bunlar:

¹⁰² Urfalı Mateos, **a.g.e.** ,s.255-256.

¹⁰³Cemalettin Şahin-Şengün Sipahioğlu, **Doğal Afetler ve Türkiye**, Gündüz Eğitim Yay., Ankara, 2009, s.37.

¹⁰⁴Selma Turhan Sarıköse, **XIX. Yüzyılda Çukurova'da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar**, (Basılmamış Doktora Tezi) ,SÜSBE, Konya, 2013, s.22.

¹⁰⁵Selma Turhan Sarıköse, **a.g.e.** , s. aynı yer.

1-Kuzey-Anadolu Deprem Kuşağı: Batı’da Biga yarımadasından başlayıp, Marmara bölgesini içine dâhil ederek Bolu-Kurşunlu-Amasya-Erzincan’dan Van gölü’ne kadar uzanmaktadır.

2-Batı-Anadolu Deprem Kuşağı: Türkiye’nin batı bölümünü kapsayan bu kuşak, Edremit körfezinden, güneyde güney Anadolu kıvrımlarının sınırlandığı Akdeniz’e kadar uzanmaktadır. Bu bölgede eski devirlerden itibaren, Roma, Bizans ve Osmanlı dönemlerinde de pek çok depremin meydana geldiği bilinmektedir.

3-Doğu-Anadolu Deprem Kuşağı: Antakya’dan başlamakta, Maraş, Malatya, Elazığ, Bingöl, Bitlis ve Van’a kadar uzanmakta ve yukarıda bahsi geçen birinci kuşakla Karlıova civarında birleşmektedir. Geçmişte ve günümüzde sakin olarak bilinen bu kuşak özellikle Antakya’da eski dönemlerde şiddetli, artçıl depremlere neden olmuştur. Deprem uzmanlarına göre bahsi geçen kuşaklardan başka Anadolu’da episantr¹⁰⁶ merkezleri de bulunmaktadır¹⁰⁷.

Orta Çağda Anadolu’da meydana gelen depremler ve şiddeti açısından Çin’den sonra ikinci sırada yer almıştır.¹⁰⁸ Bahsettiğimiz üzere Anadolu coğrafyası eski devirlerden itibaren pek çok depremlerle karşılaşmış ve halen de karşılaşmaktadır. Coğrafi yakınlığı nedeniyle Irak, Suriye ve Filistin’de meydana gelen depremler¹⁰⁹ Anadolu coğrafyasında etkisi altına alarak hissettirmiştir.

Selçuklu Türkiye’sinde meydana gelen depremler daha çok Güney, Güneydoğu, Doğu ve Marmara bölümünün özellikle İstanbul ve çevresinde meydana gelmiştir. Ancak yer yer İç Anadolu bölgesindeki bazı şehirleri de etkisi altına almıştır.

¹⁰⁶Episantr, depremin olduğu odak noktasının yer yüzeyine dikey olarak ulaştığı nokta veya depremin yeryüzündeki odak noktası.

¹⁰⁷ Fedâ Şamil Arık, “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Meydana Gelen Depremler”, AÜ, DTCF, **Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, XVI/27, Ankara,1994, s.14.

¹⁰⁸ Fedâ Şamil Arık, **a.g.m.** ,s.16.

¹⁰⁹ Suriye ve Filistin’de meydana gelen doğal afetler için bkz. Aydın Usta, “Haçlı Seferleri Döneminde Suriye ve Filistin’de Meydana Gelen Doğal Felaketler”, **İslam Öncesi Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlığa Armağan**, (Ed. Harunisa Alan ve diğerleri), Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yay., İstanbul, 2008, s.293-310.

Güneyde en çok deprem görülen yerleşim yerlerinin başında Antakya¹¹⁰ gelmektedir. Aynı zamanda Antakya uç bir vilayet olması nedeniyle de pek çok tahriplere ev sahipliği yaptığı gibi doğal afetlerden deprem ile de çok kere baş başa kalmıştır. Antakya’da meydana gelen depremler yakın çevrede bulunan şehirler tarafından da hissedilmiştir. ¹¹¹

Selçuklu kaynaklarından Azimî, Selçuklular’ın Anadolu’yu fethinden önce 1040/41 yılında Diyarbakır (Amid)’da iki kez deprem meydana geldiğini¹¹² haber verir ancak depremin etkisi hakkında bir bilgi vermez. Bunun hemen sonrasında 1044/1045 yılında Tebriz şehrinde meydana gelen depremin tahribatının büyük olduğunu, etkisinin Amid ve Armeniye’ye kadar uzandığını belirtmektedir. ¹¹³

Anadolu’nun doğusunda 1045/46 yılı Mart’ında şiddetli bir deprem olmuş bu deprem dolayısıyla 10 Mart tarihinde Erzincan tamamen yıkılmıştır. Bu deprem hakkında detaylı bilgi veren Urfalı Mateos, depremin meydana gelişini Tanrı’nın kullarına olan hiddeti olarak değerlendirmiştir. Günahlarının bir sonucu olarak görülen depremin sonucunda gökyüzünün aydın olması gerekirken karanlıklar içinde kaldığını dile getirir. Kaynağın ifadesine göre; deprem o kadar şiddetli olmuştur ki, yeryüzü yarılarak kadın-erkek birçok insan toprağın altına gömülmüştür. Bunların sesleri günlerce derinliklerden duyulmuştur. ¹¹⁴ Süryani Mihail Vekayinamesi’nde Erzincan depreminin tarihi 1050 yılı olarak verilir. Ayrıca Erzincan’da bir Ermeni şehrinin suya gömüldüğü ve Kiragos adlı dindar bir kimsenin evinin ölüleri koymak için inşa ettiği yerin açıkta kaldığını belirtir. Aynı yıl bir depremin daha meydana geldiğini söyler. ¹¹⁵ Erzincan şehri de aynı Antakya vilayeti gibi tarihte pek çok depreme şahitlik etmiştir.

---

¹¹⁰ Antakya bölgesinde pek çok deprem afeti yaşanmıştır. Bu nedenle Türkler Oğuz Destanı’nda Antakya şehrine “*Batak(Batık) Şehir*” adını vermişlerdir. Antakya’da meydana gelen doğal afetler için ayrıca bkz. Selim Kaya, Rahime Kıyılı, “Antakya’da Ortaçağ’da Meydana Gelen Doğal Afet ve Salgın Hastalıklara Bir Bakış”, **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2009,c.6, S.12,s.404.

¹¹¹ Osman Turan, **İstanbul’un Fethinden Önce Yazılmış Tarihî Takvimler**, TTK Basımevi , Ankara , 1954, s.16,47.

¹¹² Azimî, **a.g.e.** ,s.4.

¹¹³ Azimî, **a.g.e.** , s.8.

¹¹⁴ Urfalı Mateos, **a.g.e.** , s.81-82;Simbat, **a.g.e.** , s.31.

¹¹⁵ Süryani Mihail, **a.g.e.** , s.18.

Ayrıca yine bir uç şehri olması nedeniyle de savaşlara, tahriplere, kıyımlara en çok maruz kalan şehirlerden birisi olmuştur.¹¹⁶

Müverrih Vardan 1072 yılında Antakya'da büyük bir deprem meydana geldiğini bu depremde St. Petros kilisesinin yıkıldığını Rum patriği ile bin kişinin hayatını kaybettiğini belirtir.¹¹⁷

Türkiye Selçuklu Devleti dönemine baktığımızda ise, vuku bulan depremler daha çok Halep, Antakya, İstanbul, Erzincan, Erzurum, Konya, Suriye, Filistin, Maraş gibi yerler olmuştur. Bu dönemde ilk deprem tespiti 1081/82 yılına tarihlendirilir. Anadolu coğrafyasını etkileyen depremler daha çok merkez üssü olarak Irak merkezli ve Suriye merkezli depremler olarak sınıflandırılabilir. Kaynaklar dönemin depremleri anlatırken daha çok Irak, Suriye ve civarındaki bölgeleri aktardıktan sonra Anadolu coğrafyasındaki yaşanan depremlere değinir.

Azimî, 1081-82 yılında Akdeniz sahilindeki yörelerde deprem olduğunu kaydeder fakat depremin yeri hakkında bilgi vermez.¹¹⁸ Antakya'da etkisi görülen depremden dolayı yıkılan yerler, el-Kâdî Hasan b. El-Mevc tarafından tamir ettirilmiştir.¹¹⁹

Süryani Mihail, 1085 yılında İstanbul'da şiddetli bir deprem meydana geldiğini ve binlerce insanın harap olduğunu bildirmektedir. Bunun yanı sıra aynı müellif, tarih vermeksizin Antakya'da da bir deprem olduğunu, deprem nihayetinde yıkıntılar arasında büyük tunç heykeller bulunan bir yer altı evi çıktığını da ifade eder. Mihail, bu heykellerin, ata binmiş zırlı ve kılıçlı heykeller olup zincire vurulmuş gibi bağlı olduğunu da ekler.¹²⁰

1091-92 yılında Nusaybin, Suriye ve Antakya'yı etkileyen büyük bir deprem daha olmuş, bu depremde birçok ev yıkılıp pek çok kişi enkaz altında can vermiştir. Ayrıca Antakya hisarının büyük bir bölümü yıkılmış ve doksan burç yerle bir

¹¹⁶ O. Turan, ... **Tarihî Takvimler** , s.16, 57.

¹¹⁷Müverrih Vardan, **Türk Fetihleri Tarihi(889-1269)**, (çev. H. D. Andreasyan) , Post Yay., İstanbul, 2017, s.39.

¹¹⁸ Azimî, **a.g.e.**, s.27.

¹¹⁹ Nuh Arslantaş, **İslam Tarihinde Depremler ve Algılanma Biçimleri**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2015, s.97.

¹²⁰ Süryani Mihail, **a.g.e.**, s.39-40.

olmuştur.¹²¹ Azimî, söz konusu depremin Suriye’de olduğunu ve Antakya surları ile kiliselerinin yıkıldığını belirtir. Müellif devamla surun temelinde çıkan taştan oyulmuş su kurnasının içinde bir Frank tılsımı bulunduğunu ifade eder.¹²² Antakya’da yıkılan surların tamiri Sultan Melikşah tarafından yaptırılmıştır.¹²³ Buradan anlaşılıyor ki, depremin üst merkezi Suriye bölgesidir. Yine Melikşah’ın şehrin imarını hemen yaptırması ekonominin güçlü olduğuna bir kanıttır.

30 Aralık 1097 yılında Antakya’da şiddetli bir deprem daha meydana gelmiş ve öncesinde gökyüzünde nişaneler ortaya çıkmıştır. Ardından haftalarca süren yağmur ve soğuşan hava birbirini takip etmiştir. I. Haçlı Seferi sırasında meydana gelen bu deprem, Haçlıların günahları, aç gözlülükleri, eşkiyalıkları, uygunsuz davranışları dolayısıyla Tanrı’nın bir öfkesi olarak yorumlanmıştır.¹²⁴

Yalnızca Süryani Mihail Vekayinamesi’nde rastlanan bir bilgiye göre 1103 yılında her yerde etkili olan bir depremden bahsedilmektedir. “...Şubat’ın ilk haftası içinde, her yerde ve her gün birçok depremler meydana geldi.”¹²⁵ İfadesi kullanılmaktadır.

1108 yılının Eylül ayında Ceyhan ve çevresinde meydana gelen deprem önemli ölçüde tahribata neden olmuştur. Süryani Mihail, deprem öncesinde gökyüzünde önemli değişiklikler görüldüğünü anlatır. Depremden beş ay önce Mart-Nisan 1108’de Ceyhan bölgesinde geceleyin üç saat devam eden güneşe benzer parlak bir aydınlık, gökyüzünü kaplamıştır. 4 Nisan 1108 sabahı gökyüzü ilk üç saat toz dumana benzer kesif bir karanlıkla kaplanmış ve bu zaman diliminden sonra ışık vermeye başlayan güneş, müteakip üç saatlik bir zamanda da ateşe benzemiş fakat ışık vermemiştir. 5 Mayıs günü üç saat süren bir güneş tutulması meydana geldikten sonra yine aynı yıl Haziran ayı başında bir kuyruklu yıldız, her gün ilerlemek suretiyle on

¹²¹ Ahmed b. Mahmud, **Selçuk-Nâme**, c.I, (haz. Erdoğan Merçil), Tercüman, 1001 Temel Eserler, İstanbul,1977,s.161; İbnü’l-Esir, **a.g.e.** ,8,s.357; İbn Kesir, **a.g.e.** , XII, s.265; Urfalı Mateos, **a.g.e.** ,s.177.

¹²² Azimî, **a.g.e.** ,s.32.

¹²³ İbnü’l-Esir, **a.g.e.** ,8,s.357.

¹²⁴ Ebru Altan, **Antakya Haçlı Prinkepliği Tarihi Kuruluş Devri (1098-1112)**, TTK Yay., Ankara, 2018, s.57.

¹²⁵ Süryani Mihail, **a.g.e.** , s.49.

beş gün gökyüzünde kalmıştır. Bu alametlerden üç ay sonra da deprem meydana gelmiştir.¹²⁶

1111 yılında Van gölü havzasında kış gecesi bir ateş parlaklığı ile bir gürültü olmuş, sahillere vuran dalgalar kan rengini almıştır. Sabah olunca kıyılar balıklarla dolmuş ve yerde yarıklar meydana gelmiştir. Sonrasında ise, deprem meydana gelmiştir.¹²⁷

29 Kasım 1114'te¹²⁸ Maraş'taki¹²⁹ deprem Sis (Kozan) , Misis (Adana) , Antakya, Harran ve Halep'te yıkıma yol açmıştır. Aynı yıl el-Cezire, Suriye ve diğer bazı yerlerde de şiddetli depremler meydana gelmiştir. Urfa, Harran, Sümeyyat (Samsat) , Hısn-ı Mansûr (Adıyaman) Bâlis (Fırat kıyısında bir şehir) ve diğer bazı şehirlerin büyük kısmı harap olmuş, pek çok kişi enkaz altında kalıp can vermiştir. Can kaybının 100 bin kadar olduğu, Harran kalesinin yarısı ile Sumeysat şehrinin harap hale geldiği kaydedilmektedir.¹³⁰ Müverrih Vardan bu deprem hakkında şunları kaydeder: 1114 yılında meydana gelen bu büyük depremde yıkılan taşlardan korkunç sesler geldi ve yeryüzü sarsıldı. Dünyanın sonunun geldiğine inanıldı. Kırk bin insan bu depremde telef oldu.¹³¹

1114 yılı depremi Azimî'nin eserinde de yer alır. Azimî, Suriye'de büyük bir deprem olduğunu belirterek öncesinde havanın karanlık olduğunu ifade eder.¹³² Ebü'l-Ferec ise bu deprem ile Maraş halkı için Maraş şehri bir mezarlık haline geldiğini kaydeder.¹³³ Söz konusu bu depremi en ayrıntılı anlatan Urfalı Mateos'dur. O, depremi anlatırken şöyle anlatır: *"1114/15 yılında Allah'ın gazabına uğradık. Öfkeli*

¹²⁶Süryani Mihail, **a.g.e.** , s.57; Muharrem Kesik, **Türkiye Selçuklular- Makaleler-**, Kriter Yay., Ankara, 2015, s. 304.

¹²⁷ Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, Ötüken Yay., İstanbul, 2001,s.106.

¹²⁸Urfalı Urfalı Mateos'a göre deprem Mareri ayının 12 sine denk gelip Pazar günü olarak kaydetmiştir. Eseri notlayan ise 29 Kasım'a tekabül ettiğini belirtmektedir. Urfalı Mateos, **a.g.e.** , s.255; Abu'l-Farac ise olayı 1115 yılının 29 Kasım Pazar günü geldiğini ileri sürmektedir. Abu'l-Farac, **a.g.e.** , II, 354; İslam tarihçilerin olan İbnü'l-Kalanisi, depremde kesin bir tarih vermeden 508 (1114-1115) yılları arasında kaydeder. İbnü'l-Kalanisi, **Zeylû Tarihi Dımaşk**, (nşr. H. F. Amedroz) , Beyrut 1908, s.191;İbn'ül Esir ise Urfalı Mateos'un kaydını doğrulayarak Cemaziyelahir 508(Kasım 1114) olarak verir. İbnü'l-Esir, **a.g.e.** , 8, s.581.

¹²⁹ 1114 yılında meydana gelen Maraş depremi için bkz. Muharrem Kesik, "Maraş Depremi (1114)", **Tarih Dergisi**, 2012, S.42, ss.43-46.

¹³⁰ İbnü'l-Esir, **a.g.e.** , 8,s.581; İbn Kesir, **a.g.e.** , XII, s.339; **I. ve II. Haçlı Seferleri Vekayinamesi**, (çev. Vedii İlmen) , Yaba Yay., İstanbul, 2005, s.26.

¹³¹ Müverrih Vardan, **a.g.e.** ,s.59.

¹³² Azimî, **a.g.e.** , s.47.

¹³³ Abu'l Farac, **a.g.e.** , II, 354

bakışlarını mahlûklara çevirdi. Bütün insanoğlu, Peygamberin: “Bu zamanda, adaleti icra eden ne bir prens, ne bir peygamber ne de bir şef vardır” demiş olduğundan dolayı, doğru yolda ayrılmış bulunuyorlardı. Bütün emir ve yasaklardan kaçınacakları yerde günah yollarını tercih ettiler. Allah yolunda sabit kalmayıp cismani şehvete kapıldılar. Allah’ın gazabı bir gün uykuya daldığımız sırada büyük bir gürültü ile meydana geldi. Bütün dünya ve yeryüzü şiddetli bir şekilde sarsıldı. Şiddetinden insanlar o kadar telaşa kapıldı ki, hayvanlar gibi ses çıkarıyorlardı. Yeryüzünden dehşete kapılmış ümitsiz bir şekilde feryat ve figan sesleri duyuluyordu. Hayatında ümidini kesenler kıyamet gününün geldiğini söylüyorlardı. O gece pek çok şehir ve bölgeler harap hale gelmişti. Harap olan yerler kısmen Franklara aitti. Diğer bölgeler ve Müslümanların olduğu bölgelerde hiçbir olay zuhur etmedi. Maraş’ın akıbeti o kadar kötü olmuştur ki, yaklaşık 40 bin insan hayatını kaybetmiştir. Maraş şehri çok nüfuslu bir şehir idi. Bu felaketten hiç kimse canını kurtaramamıştı. Sis şehrinde de aynı şey vukubulmuştu. Orada da sayısız insan ölmüştü. Pek çok ev, manastır ve köyler tahrip oldu. Karadağ’da bulunan Basilien manastırında ibadet etmek için toplanılmış ve Ayin sırasında kilise üzerlerine yıkılmış, bütün rahipler enkaz altında kalmışlar. Otuz ruhani ve iki vardapet enkaz altında can verdi. Deprem şiddetini azaltıktan sonra kar yağışı başladı ve yeryüzü karla kaplandı. Maşgor denilen meşhur Ermeni rahibi Grigor orada can verdi. Hıristiyanlar büyük bir akıbete uğramıştır. Mukkades kitaplarda yazanlardan yüz çevirdiler. Onlar, hazreti Nuh zamanında, telef oluncaya kadar sırf yiyip içmekle vakit geçiren insanlar gibi hareket ettiler. Allah’ın gazabına uğradılar ve işledikleri büyük günahlar yüzünden telef oldular.”¹³⁴

Maraş depreminin yıkıcı etkisi ve etki alanının geniş olduğu anlaşılmaktadır. Aynı şekilde deprem felaketinin toplum içinde yaşanan düzensizlik ve yaşayıştaki aşırılıklara bağlanmasında dikkat çekici bir ayrıntıdır.

Azimi, 1117/1118’de bir deprem olduğunun notunu düşer fakat nerede gerçekleştiği hakkında bilgi vermez. Ancak İbnü’l Esir, 3 Nisan 1118’de Irak, el-

¹³⁴ Urfalı Mateos, **a.g.e.** , s.255-256.

Cezire ve çoğu ülkede deprem olduğunu, Bağdat'ın Batı yakasında birçok ev ve dükkânın harap olduğunu kaydeder.¹³⁵

Süryani Mihail'in haber verdiğine göre 1122 yılı Ocak ayının 18' inde bir deprem meydana gelmiştir. Mihail, yer sarsıntılarının geceli-gündüzlü dört kere devam ettiğini ve deprem esnasında kaya parçalarının kopup Fırat nehrine düştüğünü belirtir. Kapalı bir ifade kullanan müellif, birçok yerin halkın mezarı olduğunu kaydeder.¹³⁶ Azimî ise, Süryani Mihail'i destekler mahiyete 1122/23'de bir deprem olduğunu ve Antakya surlarının yağma edildiğini, bu yüzden de şehir bahçelerinin kurduğunu da dile getirir.¹³⁷ Fakat iki yazar da depremin nerede meydana geldiği hakkında net bir bilgi vermezler. Depremler 1127 yılında da devam etmiştir. 1128 yılı Ekim/Kasım ayında gece vakti ikişer defa deprem meydana gelmiştir. Artçı devam eden sarsıntılar kırk gün geceli-gündüzlü şehri etkilemiştir. Depremler yaşanırken yine gökyüzünde belli nişaneler ortaya çıkmıştır.¹³⁸

1129/1130 yılı Şubat/Mart ayında Irak'ta büyük bir deprem meydana gelmiş bu deprem el-Cezire'yi de etkilemiş, pek çok yeri harabeye çevirmiştir.¹³⁹

Anonim Süryani Kroniği'ne göre; 29 Kasım 1131 Pazar günü sabahın erken saatlerinde Maraş'ta şiddetli bir deprem meydana gelmiş, burası yerle bir olmuştur. Manastırlar ve surlar yıkılmış, aralarında yabancıların da olduğu dört bin kişi hayatını kaybetmiştir. Mansur kalesi ve pek çok yer bu depremle silinip gitmiştir.¹⁴⁰

3 Şubat 1133 yılında gece saat 3.00'de bir deprem meydana gelmiştir. Ve 2 Ağustos günü güneş tutulmuştur. Aynı yıl Eylül ayında tekrar deprem meydana gelmiştir. Akşam saatlerinde büyük bir gürültü duyulmuş ve ardından ateşe benzeyen bir nişane gözükümüştür. Bu nişanelerin ardı sıra iki yıl kuraklık yaşanmıştır.¹⁴¹ Süryani

¹³⁵İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, 8,s. 600; Ömer Tokuş, "Selçuklular Dönemi'nde Bağdat'ta Depremler ve Meteorolojik Afetler (H.447-590/M. 1055-1194), **USAD**, Ekim, 2017, c.10, S.52, s.445.

¹³⁶ Süryani Mihail, **a.g.e.** , s.74.

¹³⁷ Azimî, **a.g.e.** ,s.57.

¹³⁸ Süryani Mihail, **a.g.e.** , s.90.

¹³⁹ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.** ,9,s.80; İbn Kesir, **a.g.e.** , XII, s.373; Ömer Tokuş, "Selçuklular Dönemi'nde Bağdat'ta Depremler ve Meteorolojik Afetler (H.447-590/M. 1055-1194), **USAD**, Ekim 2017, c.10, S.52.

¹⁴⁰**Anonim Süryani Kroniği(I. ve II. Haçlı Seferleri)**, (çev. İlhan Arsalan) , Post Yay., İstanbul,2019,s.34.

¹⁴¹ Süryani Mihail, **a.g.e.** , s.100-101.

Mihail bu kadar ayrıntı verirken depremin nerede meydana geldiği hakkında bilgi vermez.

1135 yılının Temmuz ayının son günlerinde şiddetli bir deprem meydana gelmiştir. Bundan başka geceleyin dolunay esnasında bir yıldızın süratle ilerleyip aya kadar geldiği ve içinde battığı görülmüştür. Ağustos ayında iki yıldızda aynı süratle görünerek düşmüştür.¹⁴² Azimî kısa bir nakilde bulunarak gürültü çıkartan ve büyük tahribatta neden olan bir depremden bahseder. Ardından Erzurum’da deprem meydana geldiğini ve şehrin bazı yerleri yıkıldığını beyan etmektedir. Müellifin kayıtlarına göre, büyük bir gürültüyle meydana gelen bu deprem de iki kişi dışında hiç kimse kurtulamadığını ifade etmektedir.¹⁴³

Kaynakların yer tespiti ve kayıp nüfus hakkında oldukça kısıtlı bilgi vermesi ya da genel ifadelerle anlatması demografik nüfusun tespitini zorlaştırmıştır.

Ebu’l Ferec’de geçen bilgiye göre; 1134 yılında gerçekleşen bu deprem için sorumlu tutulan Irak Selçuklu Sultanı Mesud’dur. Büyük Selçuklu hükümdarı Sancar, Mesûd’a iki mektup taşıyan bir elçi gönderir. Mektupta Mesûd’a şu sorulmuştur: *“Harp karışıklıkları arasında halifeyi niçin öldürmedin? “Bu satırları okuduğunuz anda ey Gıyas-üd-dünya ve’ d-dîn Mesûd, müminlerin emiri nezdine gidiniz, huzurunda toprağı öpünüz ve işlediğiniz hata yüzünden af dileyiniz. Çünkü bu hata yüzünden gök ve yer isyan etmektedir ve bu yüzden fırtınalar, gök gürlemeleri, şimşek çakmaları ve yer depremler dünyanın huzurunu kaçırmaktadır.”*¹⁴⁴

İbn’ül Esir’de geçen bir ifadeye göre, 1135 yılı Temmuz-Ağustos ayında başta Irak ve Musul olmak üzere Anadolu’nun doğusuna kadar geniş bir alanı etkileyen şiddetli bir deprem meydana gelmiştir. Meydana gelen bu felakette pek çok kişi hayatını kaybetmiştir.¹⁴⁵ Süryani Mihail ise deprem gününde yaşananları şu şekilde aktarır: 1135 yılı Temmuz’unun son gecesi aleve benzeyen bir ışık doğu’dan batı’ya doğru geçmiştir. Ay ve yıldızın ışığı sönmüş gibi olmuş ve ardından şiddetli bir gürültü duyulmuştur. Horasan’ın dış şehri olan Kaşgar şehrinde Cuma günü Müslümanlar namazdayken aniden bir deprem meydana gelmiş, toprak yarılıp

¹⁴² Süryani Mihail, **a.g.e.** , s.109-110.

¹⁴³ Azimî, **a.g.e.** ,s72.

¹⁴⁴ Abu’l Farac, **a.g.e.** , II, s.368.

¹⁴⁵ İbnü’l-Esîr, **a.g.e.** ,9, s.118.

insanlar diri diri gömülmüşlerdir. 10 binden fazla insan bu deprem sonucunda hayatını kaybetmiştir. Yine bu yılın içinde Büyük Ermenistan'da şiddetli bir deprem olmuş ve Dogodap yıkılmıştır.¹⁴⁶ 1135/36 yılında gerçekleşen bu depremde Anadolu şehirlerinden Erzurum şehrinin etkilendiği belirtilmektedir. Şehir de yaşanan deprem, ağır hasara ve tahribe sebebiyet vermiştir.¹⁴⁷

1137 yılının Ekim/Kasım gibi Suriye, el-Cezire, Diyarbakır, Musul, Irak ve diğer bazı yerlerde büyük bir deprem meydana gelmiştir. Pek çok yer bu deprem neticesinde tahribe uğramıştır. Sayısız insan enkaz altında kalarak yaşamını yitirmiştir. Bir sonraki yıl büyük bir gürültüden sonra bir deprem daha meydana gelmiştir. Bu deprem artçı şeklinde devam etmiştir. En çok etkilediği bölge başta Suriye olmakla birlikte Irak, İran ve Anadolu'da da el-Cezire'yi etkilemiştir.¹⁴⁸

Anadolu'nun en kalabalık ve mamur şehri olan Erzincan'da Osman Turan tarafından tespiti yapılan bir deprem daha meydana geldiği belirtilmektedir. Turan, bu depremin tarihini 1138 yılı olarak vermekle birlikte ve çoğu yerin yıkıma uğradığını ifade etmektedir.¹⁴⁹

29 Ekim 1141 yılında Malatya'da bir deprem meydana geldi ve sonrasında veba hastalığı ortaya çıkmıştır. 1141'de Akdeniz bölgesinin sahil kesiminde deprem meydana gelmiş, Kilikya'da (Çukurova) bulunan Kalinag adlı bir kasaba ile aynı mıntıkanın sahil kısmında kaynakların adını vermediği birçok yerde yıkım meydana gelmiştir.¹⁵⁰

1143'te Kilikya ve Suriye'de meydana gelen depremde birçok kasaba ve şehir tahrip olmuştur. Azimi bu depremi 8 Eylül olarak vermekle beraber Suriye'de hafif bir şekilde hissedildiğini de beyan etmektedir.¹⁵¹ Bir yıl sonraki gerçekleşen depremde de Kuzey Suriye ile Misis ve Çukurova'nın birçok köyü tahrip olmuştur.¹⁵²

¹⁴⁶ Süryani Mihail, **a.g.e.** , s.110; Abu'l Farac, **a.g.e.** , II , s.365-366.

¹⁴⁷ Faruk Sümer, **Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri**, TTK Yay., Ankara, 1990, s.29. Azimi bu depremin tarihleri 1134/35 yılları arasında vermektedir. Azimî, **a.g.e.** , s.72.

¹⁴⁸ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.** ,9, s.143; Ömer Tokuş, **a.g.m.** , s.445.

¹⁴⁹ O. Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, s.93.

¹⁵⁰ Süryani Mihail, **a.g.e.** ,s.118; Abu'l Farac, **a.g.e.** ,II, s.375.

¹⁵¹ Azimî, **a.g.e.** , s.82.

¹⁵² Işın Demirkent, "Misis", **DİA**, c. 30, Ankara, 2020, s.180.

26 Kasım 1144 Cuma günü İstanbul yakınında bulunan Bursa ve civarında meydana gelen depremde binalar yıkılmış ve pek çok kişi hayatını kaybetmiştir. Şehrin içinden akan nehir mecrasını değiştirmiş, daha sonra artçı depremlerle tekrar ortaya çıkmıştır.¹⁵³

Süryani Mihail'in ifade ettiğine göre, 1145 yılı Mayıs ayının ilk günlerinde gece saat 11.00'de görünen bir yıldız ilk önce güneye doğru uzanmış bu yıldız, yedi gün görüldükten sonra batı tarafında da yedi gün görünmüştür. 24 Mayıs'ta bu nişanenin ardından şiddetli bir deprem meydana gelmiştir.¹⁵⁴ 1145 yılında Erzurum'da büyük bir deprem oldu ve şehrin büyük bir kısmı harap olmuştur.¹⁵⁵

29 Aralık 1150 yılında bir yer sarsıntısı meydana gelmiştir.¹⁵⁶Süryani Mihail bu kaydı düştükten sonra depremin nerede meydana geldiğini belirtmez. Müellif bu olaydan sonra Anadolu'da meydana gelen olayları kaydettiği için depremin Anadolu'da meydana gelmesi kuvvetle muhtemel olarak gözükmektedir.

3 Nisan 1157¹⁵⁷/1158 yılında Suriye'de meydana gelen deprem; Hama, Şeyzer, Kefertab, el-Maarra, Eflamiye, Hıms, Hısnu'l-Ekrad, Arka, Lazıkiyye, ve Trablus'u etkilediği gibi Antakya'yı da harabeye çevirmiştir.¹⁵⁸ Dönemin kaynakları “yeryüzü

¹⁵³ Süryani Mihail, **a.g.e.** , s.124.

¹⁵⁴ Süryani Mihail, **a.g.e.** , s.133.

¹⁵⁵ Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, s.26.

¹⁵⁶ Süryani Mihail, **a.g.e.** , s.164.

¹⁵⁷ 1157 geniş ölçekte hissedilmiş bir deprem olup en çok Kıbrıs'ta tahribata neden olmuştur. Steven Runciman, **a.g.e.** , II , s.292. Ayrıca Ayasofya Kilisesinde bir zafer merasimi düzenleneceği esnasında büyük bir deprem meydana geldiği belirtilmektedir. Bunu da dinsiz adamların kutsanmış eşya ve süslerin arasından geçilmemesi gerektiği halde, bu töreni düzenlemeye kalkması nedeniyle Tanrı tarafından gönderilen bir musibet olarak algılanmıştır. Yusuf Ayönü, **Selçuklular Ve Bizans** , 2. Baskı, TTK Yay., Ankara, 2018 , s.157. Yine bu deprem ile Üsâme b. Münkız da bir şiirinde, “*Acının boğaza takılan lokma gibi boğaza takıldığı bir anda ey ölüm sekeratından habersiz gafiller, bu gaflet ve meşguliyet ne zamana kadar devam edecek, yürüyen şaşırtdı, yol saptı, bu deprem yeri gafiller uyansınlar diye sarstı.*” 1157 yılı depremi dönemin en şiddetli ve hafızalarda en kazınan bir deprem olarak karşımıza çıkmaktadır. Abdulkadir Turan, “Nüreddin Mahmud Zengî'nin Faaliyetlerinin Şekillenmesinde Depremleri Etkisi”, 2017, S.6, s.23. Öyle ki, dönemin kaynakları deprem esnasında hissettiklerini ve gözlemlediklerini tasvir etmekten kaçınmamışlardır.

¹⁵⁸İbnü'l-Ezrak Suriye'de şiddetli bir depremin meydana geldiğini bahseder ve Şeyzer, Hıms ve Suriye beldelerinin pek çoğunu tahrip ettiğini artçıl bir şekilde devam eden depremin Meyyâfârikîn'de hissedilerek ve arçılın biri ikindi namazından önce diğeri de iki gün sonra sabah namazından önce olmak üzere iki defa deprem olduğunu söyler. Ayrıca Suriye depremlerinden daha az şiddetli olduğunu söylemekten kendini almaz. İbnü'l-Ezrak, Ahmed b. Yusuf b. Ali, **Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi(Artuklular Kısmı)**, (Araştırma, İnceleme ve Notlarla çev. Ahmed Savran) , Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum, 1992, s.120; el-Ömerî, **Mesâlik'ul- Ebsâr(Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)**, (çev. Ahsen Batur) ,

şiddetli bir şekilde sarsılmış, halk korku içine düşmüş, tehlil, tespih ve takdiste bulunulmuştur.” şeklinde kayıt düşer. Tahribat bazı yerlerde az olmakla beraber çoğu yerleri ve Suriye’nin tamamını etkilemiştir. Şehir ve kalelerin surları yıkılmıştır. Zengi Devleti hâkimi Nureddin Mahmud ve II. Kılıç Arslan bu sırada memnuniyet verici işler yapmışlardır. Antakya bölgesinde depremde hasar gören yerlerde Haçlılara ve Ermenilere karşı tedbirler almışlardır.¹⁵⁹ Nureddin Mahmud, surlar yıkıldığı için Haçlıların İslam ülkelerine saldırmasından endişe duyarak, askerlerini toplamıştır. Ve ülkesinin etrafında görevlendirip, ülkenin bütün surlarının tamiri için yetkiler verilmiştir.¹⁶⁰ Depremlerin ardından ülkenin yeniden imar edilmesi ekonominin iyi olduğunun bir göstergesidir.

Fırat Nehri kıyısında geniş bir ova üzerinde kurulmuş olan Erzincan şehri, için kaynaklar şu tasviri etmektedir; insanların huzur bulduğu cennet gibi bir yer olarak adlandırılmaktadır.¹² Haziran 1165 tarihinde sabah namazı vaktinde şiddetli bir deprem meydana geldi. Depremin şiddetiyle Erzincan ve çevresi tamamen yıkıldı. Depremin etkisiyle suların rengi değişti ve sular kuşluk vaktine kadar çamurlu aktı.¹⁶¹ Depremin etkileri Meyyâfârkîn (Silvan) ile Hısn-ı Keyfâ’da da hissedildi. Mengücek Beyliği idaresinden bulunan Erzincan şehri 1168 yılında Fahreddin Behramşah’ın para bastırması¹⁶² şehrin imar edilmesi için ekonominin uygun olduğunu göstermektedir. Erzincan’da meydana gelen bu deprem şehri harap hale getirmiştir. Şehrin nüfusu hakkında bilgi veren İbn Batutta, Erzincan şehrinin büyük bir kısmı, Türkler ve Ermenilerden oluştuğunu söylemektedir.¹⁶³

1166 yılında kopan bir sel ve meydana gelen deprem Hısn Keyfa köprüsünü yıkmıştı. Artuklular’dan Kara Arslan hemen orayı onarttı. Aynı yıl hemen Harput ulu camisini de yaptırmıştı. Kara Arslan Bâbu’l-Kasr (köşk kapısı) üzerinde bulunan

---

Selenge Yay., İstanbul, 2014, s.282. Bu kayıttan bir kez daha anlıyoruz merkez üssünün Suriye bölgesi olduğunu.

¹⁵⁹Süryani Mihail, **a.g.e.** , s.182; İbnü’l-Esîr, **a.g.e.** ,9, s.262; Abdulkadir Turan, **a.g.m.** , s.13-14.

¹⁶⁰ Abdulkadir Turan, **a.g.m.** , s.14.

¹⁶¹ İbnü’l-Ezrak, **a.g.e.** , s. 148; Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, s.93-94.

¹⁶²Sümer, **Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri**, s.5; O. Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, s.70; O. Turan, **SZT**, s.275.

¹⁶³ Müvverih Vardan, **a.g.e.** , s.75; İbn Bibî, **a.g.e.** ,I, s. 355-356; Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, **İbn Battûta Seyahatnâmesi**, c. I, (çeviren ve Notlar A. Sait Aykut) , Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2000, s.418; Marco Polo Seyahatnamesi, c. I, (haz. Filiz Dokuman), Tercüman Yay., İstanbul, 1980, s.20-21; İbn Bibî, **a.g.e.** , I, s.131; Aksarayî, **a.g.e.** , s.27; Ali Öngül, **Anadolu Selçukluları**, Çamlıca Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 217.

burcu da tamir ettirmişti. Şiddetli bir şekilde yağın yağmur ve meydana gelen depremler şehirde kırmızı sular akmasına sebep olmuştur. Ayrıca bu deprem ile Erzincan tamamen yıkılmış ve Meyyafarikin’de meyveler, bahçeler ve ekinler ziyan olmuştur.¹⁶⁴

29 Haziran 1169 yılında Pazartesi günü Suriye’de bir deprem oldu. O kadar şiddetli oldu ki, yeryüzü beşik gibi sallandı. Bu depremden zarar gören yerler Suriye başta olmak üzere Halep, Baalbek, Hama, Emesa, Şeyzer, Bağras şehirlerinin surları, kaleleri ve büyük binaları ahalinin üzerine yıkıldı. Antakya’daki büyük Rum kilisesi ile Franklara ait Kusyana kilisesinin mezbahı kısmen yıkıldı. Bu depremin artçıları yirmi beş gün devam etmiştir.¹⁶⁵

5 Temmuz 1170¹⁶⁶ Pazar günü kuşluk vakti Şam’da meydana gelen deprem, Dimaşk, Suriye, Antakya gibi birçok yerde etkisini göstererek hasar meydana getirmiştir. Diyarbakır, Diyar-ı Rebia, Baalbeek ve Azerbaycan’a kadar uzanan deprem, pek çok insanın can vermesine neden olmuştur. İbn’ül-Ezrak 1 Ocak 1171 yılında Mısır’a hareket eden bir topluluk hakkında şunları söylemiştir: Dünya’da bir benzerinin daha toplanmasının mümkün olmayacağı bir kabile Dimaşk’tan Mısır’a hareket etmiştir.¹⁶⁷ Bu durum afetler sonrası yaşanan büyük göç hareketlerine çarpıcı bir örnektir.

29 Haziran 1170 günü merkez üssü muhtemelen Suriye olan deprem, el-Cezire bölgesini de etkilemiştir. Zengi Devleti hâkimi Nureddin Mahmud yine deprem tahribatının onarımıyla bizzat ilgilenmiştir.¹⁶⁸

Süryani Mihail bu deprem sırasında Halep şehri’nin yıkıldığını da haber vermektedir. Burada hüküm süren dinsizlik Sodom ve Gomorre’deki gibi büyüktü. İşlenen günahlara gözümüzle şahit olduk. Binlerce Hıristiyan esirleri vardı. Allah, esirleri onların elinden kurtaramaz diyenler, deprem yüzünden yığın halinde yere

¹⁶⁴ O. Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, s.227; **Anonim Süryani Kronoği (I. ve II. Haçlı Seferleri)**, s.63.

¹⁶⁵ Abu’l Farac, **a.g.e.** , II, s.409-410; el-Ömerî, **a.g.e.** , s.292.

¹⁶⁶ İbnü’l-Ezrak deprem tarihini 9 Temmuz olarak vermiştir. Hetum vekanamesinde deprem tarihi 6/7 Şubat 1170/71 olarak verilmiştir. **Gorigos Senyörü Hetum Vekayinamesi**, s.7; İbnü’l-Ezrak, **a.g.e.** , s.158. Ayrıca Ebû Şâme de bu deprem “Zelzelet’ül-Kübra (En Büyük Deprem)” olarak anılmıştır. Abdulkadir Turan, **a.g.m.** , s.29.

¹⁶⁷ İbnü’l-Ezrak, **a.g.e.** , s.162.

¹⁶⁸ İbnü’l-Esir, **a.g.e.** ,9,s.362; İbn Kesir, **a.g.e.** , XII, s.468.

serildiler. Onların surları ve evleri yıkıldı. Hava ve su tarafından çöktü. Bir sürü enkaz harabeler tepesi görüntüsü aldı. Allah'ın hiddet kılıncının bu şehre karşı çekildiğinin bir nişanesi de şudur: Başka hiçbir yerde felaket bu kadar büyük olmadı.¹⁶⁹

1194 Şubat/Mart ayında el-Cezire, Irak ve daha birçok yerde deprem meydana gelmiştir.¹⁷⁰ Kaynak deprem hakkında detaylı bilgi vermez sadece nerede meydana geldiği hakkında bilgi verir.

1199/1200 yılında Musul'da, el-Cezire'de, Suriye, Mısır ve diğer yerlerde deprem meydana gelmiştir. Suriye'de çok hasar meydana getiren bu deprem Anadolu'yu da etkisi altına almıştır.¹⁷¹

20 Mayıs 1202 Mısır, Suriye, el-Cezire, Anadolu, Sicilya ve Kıbrıs'ta büyük bir deprem oldu. Musul, Irak ve diğer bölgeler de bu depremden etkilenmiştir. Sur şehri'nin surları yıkılmış ve deprem Suriye'deki pek çok şehirde etkili olmuştur.¹⁷²

Gorigos Senyörü Hetum Vekayinamesi'nde 29/30 Ocak 1202 tarihinde ikinci bir depremin meydana geldiğini ve bu depremin Anadolu'nun sahil kısmında pek çok şehrin harap olmasına sebep olduğunu belirtmektedir.¹⁷³

15 Şubat 1208 yılında Çarşamba gecesı seher vaktinde bir deprem meydana gelmiştir. Deprem o kadar etkili olmamasına rağmen, bu deprem Musul'da hissedilmiştir. İbn'ül Esîr, bu depremin civar bölgelerde de depremin hissedildiğini beyan etmiştir. Fakat civar bölgelerin isimleri hakkında not düşmemiştir.¹⁷⁴

4 Mart 1225 yılında Musul merkez olmak üzere Irak'ta meydana gelen deprem el- Cezire'yi de etkilemiştir.¹⁷⁵

Doğu Anadolu'nun en önemli merkezi olan Erzincan'daki meydana gelen depremler daha öncede bahsedildiği gibi 1236 yılında iki depremle karşı karşıya kalınmıştır. 1236 yılında Erzincan'da şiddetli bir şekilde meydana gelen bu depremde

¹⁶⁹ Süryani Mihail, **a.g.e.** , s.212.

¹⁷⁰ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.** ,9, s.599.

¹⁷¹ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.** ,10, s.46.

¹⁷² İbnü'l-Esîr, **a.g.e.** , 10, s.67; İbn Kesir, **a.g.e.** , XIII , s.106.

¹⁷³ **Gorigos Senyörü Hetum Vekayinamesi**, s.10.

¹⁷⁴ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.** ,10, s.130.

¹⁷⁵ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.** , 10, s.299.

birçok yapı yıkılmış ve Grigory Kilisesi de bu depremle yıkılmıştır.¹⁷⁶ 11 Ekim 1254 Pazar günü Erzincan'da yeni bir deprem daha yaşanmıştır. Deprem, başta Erzincan ve Sivas olmak üzere geniş bir alanı etkilemiştir. “*Ermeni takvimine göre 28 Ahki (11 Ekim) Pazar günü Erzincan şehri yerle bir oldu ve 16 bin kişi hayatını kaybetti*”¹⁷⁷ W. Rubruck, Moğolistan'dan dönerken 1255 yılında Erzincan şehrinden geçerken, bu sırada şehrin yıkıldığını görmüş, ona göre “*Erzincan'da sayısı bilinmeyen fakirler yanında sadece adı yazılan ölümlerin miktarı 10 bin kişi olarak tespit edilmiştir.*”¹⁷⁸ Her iki kaynağında verdiği sayılara bakıldığında oldukça ciddi bir rakam olarak karşımıza çıkmaktadır. Verilen ifadelerle göre Erzincan halkının büyük bir kısmı bu deprem sonucunda hayatını kaybetmiştir diyebiliriz.

Moğolların Anadolu'ya girdikleri yılın hemen ardından, 1246 yılında Ahlat'ta büyük bir deprem olmuş ve Ahlat şehrinde büyük bir hasar oluşmuş, birçok insan bu deprem sonucunda hayatını kaybetmiştir.¹⁷⁹

1268/69 Sis¹⁸⁰, Kilikya ve Adana çevresinde meydana gelen bu depremde Servad, Amous, ve Hacer Sağlan ve Ermenlerin Balut manastırı adı verilen büyük manastır yıkılmıştır. Deprem esnasında 8 bin kişi can vermiştir.¹⁸¹

Moğolların, Anadolu'daki baskılarının iyice arttığı 1275-1276 yılında Van gölünün kuzey batı kısmında bulunan Ahlat'ta büyük bir deprem meydana gelerek şehirdeki evler, hanlar ve çarşılar yıkılmıştır. Bu deprem sonucunda halkın çoğunluğu enkaz altında kalarak hayatlarını kaybetmiştir. Yaşanılan bu depremde şehir harebe haline gelmiştir. 1275-76 yılında, Ahlat ve Erciş şehirleri yerle bir olmuştur. Sımpat Vekayiname'sine göre; sarsıntılar artçı bir şekilde bir yıl boyunca devam etmiştir. Ahlat'ta meydana gelen depremin sarsıntılarının bir ucu Diyarbakır'a kadar ulaşmıştır.

¹⁷⁶ A. G. Galtsyan, **Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar, Sebastatsi Vakayinamesi'nden**, (çev. İlyas Kemaloğlu), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017, s.41 Ebru Altan, “1150-1250 Yılları Arasında Anadolu'da Doğal Afetler”, **Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri**, 22-23 Mayıs 2000, Bildiriler, İstanbul, 2002, s.45.

¹⁷⁷ A. G. Galtsyan, **a.g.e.**, s.42.

¹⁷⁸ Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, **Târih-i Güzide**, (çev. M. Öztürk), TTK Yay., Ankara, 2018, s.477; O. Turan, **Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri**, s.94.

¹⁷⁹ Galstyan, **a.g.e.**, s.42; Faruk Sümer, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, TTK, Ankara 2015, s.77.

¹⁸⁰ 1198/99 yılında Sis şehrinin yakınında bir manastır meşe ormanı ile örtülü olduğu için “Haşmetli Meşe” adı verilmiştir. 1269 yılında gerçekleşen deprem sonucunda çok büyük zarar görmüştür. Simbat, **a.g.e.**, s.69.

¹⁸¹ Arslantaş, **a.g.e.**, s.136-137.

Deprem neticesinde evler, hanlar, binalar ve çarşılar enkaz haline gelmiştir. Halkın çoğu hayatını bu deprem esnasında kaybetmiştir. Bu deprem Mardin, Diyarbakır ve Meyyâfârikîn’de de hissedilmiştir. Abu’l-Farac depremin en şiddetli yer olarak Erciş’i vermiştir.¹⁸²

1290 yılında Erzincan şehrinde bir deprem daha meydana gelmiştir. Erzincan ve civarında yaşanan, bu deprem bir takım siyasî olumsuzluklara bağlanarak izah edilmiştir. Anonim Selçukname’de İlhanlı hükümdarı Geyhatu’nun 1285’te Erzincan’ı kendisine yaylak-kışlak yapması ve Moğolların tüm ihtiyaçlarının Selçuklu hazinesinden karşılanması halkı ağır vergi yükü altına soktuğu gerekçesi ile bu şekilde bir ceza olarak izah edilmiştir.¹⁸³Yine 1308 yılında Erzincan’da büyük bir deprem daha meydana gelmiştir. Deprem felaketi, Tatevos/Tateos Manastırı’nın¹⁸⁴ da içinde yer aldığı bazı kilise ve manastırlarla birlikte pek çok yapının yıkılmasına sebep olmuştur. Genel bir zarara dair bilgi verilmezken kilise ve manastırlarda meydana gelen yıkımla enkaz altında kalanlardan 75 kişinin vefat ettiği bildirilmektedir.¹⁸⁵ Depremin meydana geldiği şehir doğrudan Erzincan’da meydana geldiği verilmezken manastırın Erzincan’da olması nedeniyle orada olduğu tahmin edilmektedir.¹⁸⁶

1301-1302 yılları arasında yaşanan bir deprem sonucunda halkın psikolojisini analiz etmek açısından şu dizelere bakmamız önemlidir.

“İşte eskidi dümdüz yeryüzünüz

İşte sarsıldı sabahın erken saatlerinde

Ayakta duran her bir yapı ona boyun eğdi

¹⁸²Simbat, **a.g.e.** , s.90; İbn Kesir, **a.g.e.** , XIII, s.461; Abu’l Farac, **a.g.e.** , II , s.595-596; Sümer, **Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri**, s.57.

¹⁸³ **Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)**, s.57-58; Turan, **SZT**, s.659;Yasemin Aktaş, “Erzincan’da Meydana Gelen Depremler(XI. ve XII. Yüzyıllar)”, **TAED**-68, 2020, s.410.

¹⁸⁴ Manastır, Erzincan ile Kemah arasında, Gökkaya köyü civarındadır. 12. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar yapısını korumuştur. Tatevos Manastırı “*Surp Tateos, Arakyal Manastırı ya da Avak Vank Manastırı (Büyük Manastır)*” adı ile bilinmektedir. Havarî Aziz Tateos ve Havarî Partuğimeos’a ithaf edilmiş önemli bir manastırdır. <https://www.collectif2015.org/tr/100Monuments/Le-Monastere-de-l-apotre-Thadee-ou-la-Grande-Abbaye> (Erişim Tarihi: 07.12.2020) A. G. Galtsyan, **a.g.e.** , s.143. Erzincan’da mevkiinde olan bu manastır, bu dönemde piskoposluk olarak kullanıldığı ifade edilmektedir. Marco Polo, **a.g.e.** , c. I, s. 21; Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, s.89.

¹⁸⁵ A. G. Galtsyan, **a.g.e.** , s.143. Erzincan’da mevkiinde olan bu manastır, bu dönemde piskoposluk olarak kullanıldığı ifade edilmektedir. Marco Polo, **a.g.e.** , c. I, s. 21; O. Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, s.89.

¹⁸⁶Mehmed Neşri, **Cihânnümâ [Osmanlı Tarihi 1288-1485]**, (haz. Necdet Öztürk) , Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2013, s. 228; Nuh Arslantaş, **a.g.e.** , s. 152.

Korkuttu kükreyerek feci bir şekilde

Korkup yok olmaktan kaçtık topluca... ”¹⁸⁷

Bu duruma bir diğer örnekte İbn Kesir’de 1256 yılında yaşanan afetin arkasından bir şiirle/duayla aktarılmıştır.

“Ey sıkıntıları gideren yüce Allah, günahlarımı bağışla.

Ey Rabbimiz, sıkıntılar bizi çevreledi.

Karşı koyamayacağımız felaketleri sana şikâyet ediyoruz.

Gerçi biz bunlara müstahakız Sağır ve metanetli kimseleri dahi korkutan depremlerle karşılaştık.

Kibirli kimseler depremlere karşı nasıl dayanabilirler?

Bu hal yedi gün devam etti yer sarsıldı ve çatladı...

...Bu yüzden güneş adeta karardı, ışığı kesildi.

Bu ateş dolunayın yüzünü siyaha bürüdü.

Işıktan sonraki gece kararır, yedi dilli ateş,

Toprak altında karşılaştığı, suyla olan macerasını anlatır.

Alevleri, buraları kuşattı. Neredeyse bu burçları yere çöktürecekti.

Vay, demek ki bu ateş, tam akıllı kimselerin de anlayacağı, gibi.... ”¹⁸⁸

Görüldüğü gibi halk arasında ilahi bir ikaz olarak algılanan afetin yok olması Tanrı’yı hoşnut etmekle son bulacağı düşünülmektedir. Afetler sırasında yaşanan menfi durumların yanında insanların acılarını, duygularını şiir ve dualara yansıtması, o günün duygu atmosferini anlamamız bakımından oldukça önemlidir.

Konya’da meydana gelen deprem hakkında geniş bir malumat yoktur. Fakat Mevlevi kaynaklarda afetlerden oldukça çok sık bahsedilmektedir. Mesela Eflaki’nin naklettiği bir bilgiye göre 22 Ocak 1320 yılının ikinci gününde yer şiddetli bir şekilde sarsıldı. Sarsıntı artçı şoklarla devam etti. O kadar şiddetli oldu ki birçok duvar ve

¹⁸⁷ Baybars el-Mahsûrî, **et-Tuhafet’ul-Mulûkiyye fi’l-Devleti’t-Turkiyye(1252-1312)**, (çev. Hüseyin Polat) , Ankara, 2016, s.162.

¹⁸⁸ İbn Kesir, **a.g.e.** , XIII, s.349-350.

evlerin ocakları yıkıldı. Sarsıntılar üç gün boyunca etkisini sürdürdü. Devam eden depremlerin ardı arkası kesilmeyince Çelebi şu şekilde beyanda bulundu: “*Göç etme zamanıdır. Yerin de bizim vücudumuzun lokmasını yemek hevesiyle nasıl tepinip durduğunu görmüyor musunuz?*”¹⁸⁹

Araştırdığımız dönem içerisinde İstanbul’da¹⁹⁰ meydana gelen deprem afetlerine kısaca değinmek gerekirse, 11 Mart 1231 Latin İmparatorluğu zamanında (1024-1261), İstanbul için kaydedilen ilk depremdir. Bu deprem şiddetli bir şekilde gerçekleşmiş İstanbul ve surları zarar görmüştür. 16 Eylül 1231 tarihinde gerçekleşen bu deprem İznik İmparatoru Ioannes III. Dukas Vatatzes (1222-1254)’in ve onun karısı İznik İmparatoru Theodoris I. Laskaris (1204-1222)’in kızı olan İrene’nin ve İznik’te İstanbul Patriği olan Germanos (1222-1240)’un zamanında gerçekleşmiştir. Depremi şiddeti hakkında bilgi verilmemiş, sadece meydana geldiği haber verilmiştir. Ağustos 1265’te Marmara Adası depremi hakkında bilgi veren Tarihçi Georgios Pakhmeres, Marmara adasında meydana gelen depremi bizzat yaşamış ve aktarmıştır. 1289 yılında İstanbul’da bir deprem daha meydana gelmiştir. 1 Haziran ve 17 Temmuz 1296 yılında iki kere deprem meydana gelmiştir. Haziran’da meydana gelen deprem sabah saatlerinde yaklaşık beş civarında olmuştur. Depremlerden sonra İstanbul surlarının yıkıldığı, mabetlerin çatladığı, pek çok evin yıkıldığı ve su baskınlarının ortaya çıktığı belirtilmektedir.¹⁹¹

Selçuklu Türkiye’sinde şiddetli depremlerin meydana geldiğini¹⁹² belirten kaynaklar, o günün şartlarında depremlerin şiddetini ölçmenin mümkün olmamasından

¹⁸⁹ Eflâki, **a.g.e.**, s.691.

¹⁹⁰ Bizans döneminde İstanbul’da meydana gelen depremler ve halk üzerindeki etkileri için bkz. Feda Şamil Arık, “Bizans Döneminde İstanbul’da Meydana Gelen Depremler: Halk Üzerinde Etki”, **Tarihsel Anlatılar**, s.299-317.

¹⁹¹ Esin Ozansoy, “1200-1453 İstanbul Depremleri”, **Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Âfetler ve Deprem Semineri**, 22-23 Mayıs 2000 Bildiriler, Santay, İstanbul, 2002, s.3-9.

¹⁹² Kaybolmuş eserler ve arşiv vesikaları hakkında değerlendirme yapan merhum Osman Turan, istila nedeniyle pek çok yerin harap olması ve Erzincan’da meydana gelen çok sık yaşanan depremlerin sayısız kültür hazinelerinin ve abidelerin yok olmasına neden olduğunu söylemektedir. O. Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, s.13. Faruk Sümer’de aynı konuya dikkat çekerek Erzincan şehrinin siyasi faaliyetlerinin yanı sıra M. Th. Houtsma Mengüceklilerin, siyasi faaliyetleri ile kendileri için kitaplar yazılmış ve tarihlerde kendilerine çok daha fazla yer ayrılmış olan komşularından daha önce tetkik edilmeye lâyık bulunan bu beylik hakkında Erzincan’da eserlere rastgelmemiştir. Bu şehrin zaman zaman yer sarsıntılarına uğramış bulunması ile alâkalı olduğu söylenmektedir. Sümer, **Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri**, s.12. Bu değerlendirmeler o kadar haklı ki, yaşanan bir sel / su baskını sonucunda kitapların sel afetinden kurtarılamadığı ifade edilmektedir. İbn Kesir, **a.g.e.**, XII, s.300. 1116/17 yılında Nizamiye medreslerine yakın bir bölgede

depremin etkisini anlatabilmek için “*büyük, şiddetli, korkunç veya daha önce hiç görülmemiş*” şeklinde ifadeler kullanarak aktarmışlardır. Ayrıca yaşanan yıkımın boyutu, can kayıplarının sayısı ve etkilediği saha üzerinde de durularak depremin şiddetine vurgu yapılmak istenmiştir. Bunu da devrin önemli kaleleri, surları, köprüleri, camiileri, kiliseler üzerinden aktararak deprem hasarlarının ne kadar şiddetli bir şekilde gerçekleştiğini aktarmaya çalışmışlardır.

Yine deprem gibi afetlerden öncede kaynaklarda nişane/alamet/gösterge gibi olaylar aktarılmıştır. Depremlerin, öncesinde belirtilen işaretler olarak; güneşi karartan duman, kuraklık, atmosferin ağırlığı gibi işaretleriyle ağaçları kökünden söken kasırgalar ve su kaynaklarının çekilmesi ön işaretler olarak belirlenmiştir. Özellikle çeşme kurumaması, kesin bir işaret olarak görülmektedir. Görüldüğü gibi eskiden beri doğayı gözleme geleneği, gelecek hakkında bilgi edinmek ve yorumlamak amacıyla kullanılmıştır. Buradan hareketle insanın doğasıyla bağlantısı kopmamış hep iç içe olmuştur. Öyle ki depremlerin meydana gelmesinden önce su kaynaklarının çekilmesi ile verilen bilgi takdire şayandır. Konunun uzmanlarına göre: Deprem, bir bulut fırtınasının patlaması tarzında olur; yani yerin bu hareketinde elektrik kuvveti önemli etkiler yapar: Kuyu ve su kaynakların da değişim meydana gelir. Bazen de bir çeşmenin suyu çok artarak biraz ötede olan suyun azaldığı ya da büsbütün akmadığı ve bir kuyunun taşmasına karşılık diğerlerinin suyu çekildiği görüldüğü zamanlarda da depremlerin yaşanması muhtemel olarak görülmüştür. Bu olaylar, yer altındaki tabakalarda meydana gelen dalgalanma hareketiyle izah edilebilir. Bazı noktalarda çok sıkışarak suyunu harcayamayan su tabakaları, bazı yerde bir ters hareketle kuyuların sularını dışarı doğru iter ve atar. Yerin çatlaklarından çıkan duman ve buharlar, bazı coğrafyacıları şüphede bırakan volkanik hareket olaylarından biri olarak görülmektedir.¹⁹³

Depremlerin niçin meydana geldiği de o dönem için sorgulanan bir durum olmuştur. Fakat daha çok depremin meydana geliş sebebi manevi sebeplere dayandırılmıştır. O dönemde depremler manevi boyuta ve tavırlardaki değişiklikler

---

yangın çıkmış ve bunun sonucunda Nizamiye Kütüphanesi yanmıştır. Fakihler yangını duyar duymaz kitapları dışarı çıkarmak için kendilerini tehlikeye atarak kitapları kurtarmışlardır. İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, 8, s.592.

¹⁹³ Charles Texier, **Küçük Asya Coğrafyası**, Tarihi ve Arkeolojisi, (çev. Ali Suat), Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara, 2002, s. 178-180.

üzerinde aranmıştır. İnsanların kötü yaşantısı neticesinde Tanrı'nın kendilerini uyarması olarak algılanmıştır. Geniş bir ifadeyle bir cezalandırma¹⁹⁴ olarak meydana geldiği düşünülmüştür. Çünkü cezalar bir öğretme şekli olarak düşünülmektedir ve felaketler yaşandığı esnada bütün insanlığın kendini sorguya çekme şansı elde ederek kendini düzeltme idrakını yaşamaktadır.

Son olarak şunu belirtmekte fayda var, tarihin sayfalarında gördüğümüz üzere afetler, acıların, felaketlerin ve belirsizliklerin temel sebebi olmuştur. Bunlardan bir çıkarım yapacak olursak; afetlere karşı tedbirli olmak ve tecrübelerden faydalanmak bir toplumun en temel prensibi olmalıdır. Şayet insan kendi tecrübesinden yoksun ise, o toplum için yapılacak bir şey yoktur. İşte o zaman afetler önlenilecek ya da hafif atlatılabilecek hadiseler iken, boyun eğilen bir kader haline gelir.

2.1.2. Sel/Su Baskınları, Don, Fırtına ve Dolu Afetleri

Doğal afetlerden biri olan sel ve su taşkınları, tarihin her döneminde görülebilen, zaman zaman önemli tahribatlara, zararlara ve hatta can kayıplarına neden olan felaketlerdendir.

Sel: Bir nehir/dere yatağındaki mevcut su miktarının, havzaya normalden aşırı yağmur düşmesi veya havzadaki kar örtüsünün erimesinin sonucunda miktarının hızla artması ve yatak çevresinde yaşayan canlılara, arazilere, yapılara ve mallara zarar vermesi olayına sel veya su baskını denilmektedir. Başka bir ifadeye göre, belirli bir akış rejimi olan akarsuların, yoğun yağış ya da karların erimesi sonucunda akarsuyu besleyen dere yataklarından gelen aşırı miktarda su ile akış rejiminin seyrinin değişmesi neticesinde akarsu çevresinde araziye, yerleşim alanlarına ve alt yapıya zarar verecek büyüklükteki etkiye “sel” denir.¹⁹⁵ Kısacası, en çok görülen seller; şiddetli ve uzun süreli yağışlardan meydana gelmektedir. Ani ve kuvvetli yağışlar ve kar erimesi sonucu olarak da taşkınlar oluşmaktadır.

¹⁹⁴ Bu durum İslam'ın ve diğer dinlerde de mevcut bir yorum olmakla beraber Kuran-ı Kerim'de daha çok felaketler; azap, gazap ve helak şekliyle pek çok kıssa ile anlatılmıştır. Dini inanın bir yansıması olsa gerektir ki, halkın tavrı bu şekilde yansımıştır. Azap kelimesi terk etmek, vazgeçmek ve vazgeçirmek gibi anlamlara gelmesi nedeniyle Azap Kur'an da ilahi azap olarak üç şekilde geçmektedir: Dünya, Kabir ve Ahiret hayatı şeklinde ifade edilmektedir. Gazap kelimesi ise, kızmak, öfkelenmek, kızgınlık ve öfke duygusu anlamlarına gelmektedir. Helak daha çok yok olmak, mahvolmak ve bozulmak gibi anlamları taşımaktadır.

¹⁹⁵Şahin vd. , a.g.e. , s.124.

Seller, oluşum hızlarına göre yavaş gelişen, hızlı gelişen ve ani seller olarak sınıflandırılır. Genellikle bir hafta veya daha uzun bir süre içinde gelişen sellere yavaş sel, bir-iki gün içinde oluşan sellere hızlı sel, saatlik süre içinde oluşan sellere ani sel denir. Oluşum yeri bakımından da seller, kıyı seli, şehir seli, kuru dere seli, baraj/gölet seli ve akarsu (dere ve nehir) seli olarak adlandırılır.¹⁹⁶

Divan-i Lügatit Türk'te Sel için "aqın" kelimesiyle ifade edilmiştir. Beklenmeyen ansızın gelen sele "munduz aqın" denilmektedir.¹⁹⁷

Selçuklular dönemine şahit olan Mevlânâ Mecâlis-i Seba'da sel'i şu şekilde açıklamaktadır. Sel: "bütün gücüyle dağlardan, tepelerden coşarmışçasına, coşarak denizlere ve ırmaklara akar."¹⁹⁸ Yine bir beyitinde selin gücüne ve yok etme şekline dikkat çeker: "İnsan şehrine büyük, öylesine korkunç bir sel geldi ki şehir yok olup gitti; gökyüzü de ışıktan bir dolap kesildi o suya. Su coşunca yel kesildi; kasırganın önünde bir saman çöpü, nasıl korka-ürke uçar- giderse o yel, dağı bile öyle uçurur."¹⁹⁹ Mevlâna'nın sel karşısındaki tavsiyesi ise, "sel akmaya başlar başlamaz önünü kes, yolunu bağla. Yoksa âlemi perişan ve harap eder, her tarafı yıkar."²⁰⁰ şeklindedir.

Su Baskını: Su baskınlarının doğal afet haline gelmesinde en büyük etken, insan kaynaklı yapıların oluşumlarıdır. Bunlar çarpık kentleşme, gereğinden fazla nüfus, plansız ve yanlış arazi kullanımı, yeşil alanların ve tarım alanlarının tahribi gibi etkenler sel ve su baskınlarının oluşumunu hızlandıran sebepler arasındadır.

1079/80 yılında aşırı şekilde yağmur yağması sonucunda Fırat Nehri taşmış ve sular dokuz arşın²⁰¹ yükselmiştir.²⁰²

¹⁹⁶ Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (AFAD), Açıklamalı Afet Yönetimi Terimleri Sözlüğü, Afet Maddesi, <https://www.afad.gov.tr/aciklamali-afet-yonetimi-terimleri-sozlugu> (Erişim Tarihi:12.02.2019)

¹⁹⁷ Kâşgarlı Mahmûd, **Dîvanü Lûgat-it-Türk**, (çev. uyarlama, düzenleme Seçkin Erdi, SerapTuğba Yurtsever), Kabcacı Yay., İstanbul, 2005, s.146.

¹⁹⁸ Mevlânâ Celâleddin, **Mecâlis-i Seba (Yedi Meclis)**, s.16.

¹⁹⁹ Mevlânâ, **Divan-ıKebir**, VI, s.3.

²⁰⁰ Mevlânâ, **Mesnevi**, I, s.51.

²⁰¹İslam dünyasında kullanılan bir ölçü birimidir. Arşın ölçü birimi genellikle 66,5 cm yüksekliğinde kullanılan bir birimdir. Walther Hinz," İslamda Ölçü Sistemleri", (trc. Acar Sevim) , İstanbul, 1990, s.76.

²⁰²İbnü'l-Esîr, **a.g.e.** , 8, s.295-296.

23/24 Şubat 1103/4 tarihi başlarında, Urfa şehri Allah'ın şiddetli gazabına uğradı. Küçük haftanın (19 Mart) Perşembe günü, tufanı andıran bir su baskını vuku buldu. Hava, yukarı tabakalarda o kadar teraküm etti ki gökyüzü, tufanda olduğu gibi çatırdayan şimşekler ve gürlemelerle doldu. Bazı kimseler, şehrin sonunun gelmiş olduğunu zannettiler. Şafak vaktinde dolu ile karışık sağanak bir yağış başladı. Güneşin doğması ile doğu tarafından inen sel, tepelerden aşağı inen surun bir kısmını yardı ve şehrin içini doldurdu. Sel, şehrin bir kısmını tahrip etti, birçok evler yıkıldı. Sayısız hayvan öldü. Fakat insan kaybı yaşanmadı. Çünkü sel gündüz vaktinde gelmiş ve bundan dolayı insanlar canlarını rahatlıkla kurtarabilmiştir.²⁰³

Azimî'nin kısa bir nakilde bulunduğu, 1119/20 yılında Anadolu'nun doğu bölgelerine sel vurmuştur.²⁰⁴ Müellif selin yarattığı sonuç hakkında bilgi vermez.

1152 yılında çok miktarda toprak ve büyük kaya parçaları Fırat nehrine sel nedeniyle sürüklenmiştir. Suyun akışı taşınan materyaller yüzünden üç saat süreyle durmuştur. Nehrin akışı durunca insanlar menfi durumu müspete çevirerek balık yakalamak için bölgeye intikal etmişlerdir. Bölgede yaşanan olumsuzluklar etrafı harabe haline getirmiş, sel felaketi Hısn-ı Ziyad ve çevresinde daha çok etkili olmuştur.²⁰⁵

19 Mayıs 1165'te Meyyâfârikîn'de ikindiden önce yağın şiddetli bir yağmur bağ ve bahçeler ile her türlü ürünü telef etti. Sel suları otlamakta olan hayvanları ve kökünden söktüğü ağaçları sürükleyip götürdü. İbnü'l-Ezrak'ın verdiği bilgiye göre bu felâkette 160 kişi hayatını kaybetmiştir.²⁰⁶

Türkiye Selçuklu Sultanı Mesut döneminde O'nun güney seferine çıktığı sırada 1154 yılında Kilikya bölgesinde şiddetli seller ve fırtına meydana gelmiş, sultan Ermenilerle yapılan savaşı bırakmak zorunda kalmıştır.²⁰⁷

İbnü'l Esir'in eserinde geçen kayda göre; 1174 yılının Nisan/Mayıs ayında Diyarbakır, el-Cezire ve Musul'da ardı arkası kesilmeden kırk gün boyunca yağmur

²⁰³Urfalı Mateos, **a.g.e.** , s.221.

²⁰⁴Azimî, **a.g.e.** , s.43.

²⁰⁵Süryani Mihail, **a.g.e.** , s.168. Abu'l Farac olayı 1150 yılı olarak kaydeder. Abu'l Farac, **a.g.e.** , II, s.390.

²⁰⁶ İbnü'l-Ezrak, **a.g.e.** , s. 148.

²⁰⁷ O. Turan, **SZT**, s.190,192; Azimî, **a.g.e.** , s.53.

yağmıştır. Halk, güneşli günü bu süre zarfında sadece iki kere görebilmiştir. Yağmur pek çok evi tahrip etmiş ve enkaz altında çoğu kişi hayatını kaybetmiştir. Aşırı yağın yağmurdan dolayı meyve ağaçları ve asmalar ürün vermemiştir. Hububat ise yağmur sularının çekilmesi ile yeşerebilmiştir.²⁰⁸

1178 yılı Mayıs ayı içerisinde Antakya’da çok fazla yağmur yağmış, yağın yağmur sonucunda şehirde sel afeti meydana gelmiştir. Bu olayı Süryani Mikhail şu şekilde aktarır: *“1178 yılının Mayıs ayında Antakya’da şiddetli bir yağmur yağdı. Şehrin içinde ne varsa tahrip oldu. İnsanlar ve hayvanlar boğuldu. Sellerin etkisi o kadar büyüktü ki, surların boyutuna kadar ulaştı. Halk şehirde zühur eden bu felaketten dolayı büyük korku içine düştü.”*²⁰⁹

Sultan Alâeddin Keykubad, tahta geçince Konya’da şehri Moğol tehlikesine karşı koruyabilmek ve sık yaşanan selleri durdurabilmek için buranın surlarını tahkim ettirmiştir. Bu görevi de devlet bürokrasisinde görev alan emirlere vermiştir. Böylece hem surlar tamir edilmiş hem de sel afetini önleme hedefi güdülmüştür. Keykubad’ın çok değer verdiği Bahaeddin Veled, surların üzerine yazılması için şu sözü yazdırmıştır: *“Bu kal’a ilahi ve semavi afattan başka, şahlanan atların, ani ve şiddetli gelen sellerin yollarını engeller.”*²¹⁰

Yine kaynakların ifadesine göre; Alâeddin Keykubad döneminde 1227 yılında gerçekleşen Suğdak Seferi sırasında Trabzon’un ele geçirilmesi planlanmış ancak tam şehir alınacakken fırtına ve şiddetli bir yağmur nedeniyle her şey tersine dönmüştür. Şiddetli bir şekilde yağın yağmur sonucunda oluşan seller nedeniyle Selçuklu ordusu geri çekilmek zorunda kalmıştır. Böylece Trabzon kuşatması sonuçsuz kalmıştır.²¹¹

II. Gıyâseddin Keyhüsrev döneminde 1244/1245 yılında Tarsus yakınından geçen Berdan Çayı yükselince büyük sel meydana gelmiştir. Selçuklu ordusu, Tarsus şehrini kuşatma altına alınmışken yağın yağmur şiddetinden dolayı seller meydana gelmiş atlar çamurlara saplanmış ve bataklıktan yağın yağmur şiddetinden ordu hareket edemez duruma gelmiştir. Selçuklu atlı ve yaya kuvvetleri hareket kabiliyetleri

²⁰⁸ İbnü’l-Esir, **a.g.e.** , 9, s.404; Süryani Mihail, **a.g.e.** ,s.231.

²⁰⁹ Süryani Mihail, **a.g.e.** , s.253.

²¹⁰ Yılmaz Önge, “Alaadin Keykubad Döneminde Konya’da İnşa Edilmiş Mimarlık Eserleri”, SAM, **Selçuklu Dergisi**, S.3, Haziran, 1988, s.50.

²¹¹ Ayönü, **a.g.e.** , s.244-245; Öngül, **a.g.e.** , s.243; Osman Turan, **Selçuklu Tarihi Araştırmaları**, TTK Yay., Ankara, 2014, s.238; İbn Bibî, **a.g.e.** , I, s.17.

tükendiği gibi yiyecek sıkıntısı başgöstermiştir. Askerlerin çadıra girecek durumu bile kalmamıştır. Bu sel nedeniyle eşyalarını ve hayvanlarını sele heba etmişlerdir.²¹² Bu durum bize afetlerin normal hayat akışını durdurduğu gibi siyasi hayatta yaşanan olumsuzlukları da göz önüne sermektedir. Yapılan seferlerin çoğunlukla yaz ve bahar aylarında yapılması bir nevi hava şartlarına karşı alınmış bir önlem olabilir.

1283/84 yılında Kahta (Adıyaman) geçidi fethedildikten sonra büyük bir sel felaketi meydana gelmiştir. Bu sel felaketi Çarşamba gecesini bir tufan gibi gelmiştir. Sel felaketi atları, develeri, katırları telef etmiştir. Sandıkları ve ağır eşyalar da sel ile birlikte kaybolmuştur.²¹³

15 Mart 1290 yılında Amasya şehrinde büyük tahribata neden olan bir sel olayı yaşanmıştır. Şehrin büyük kısmı sel afeti nedeniyle tahrip olmuştur. Sel'in bir diğer etkisi de Niksar'da (Tokat) yaşanmıştır. Niksar şehrinde çok fazla yağmur yağması sonucunda şehrin yarısı zarar görmüştür. Bu sel felaketi birçok insanın hayatına mal olmuştur.²¹⁴

Dânişmend Gâzi destanında geçen bir bilgidir şu yöndedir: Bugün Tokat'ın bir ilçesi olan Gümenek şehrinde gecenin bir yarısında yıldırım çakarak, şiddetli bir şekilde yağmur yağmıştır. Bu yağmur Nuh tufanına benzer bir şekilde yaşanmıştır. Sel hiç durmadan artmış, Gümenek şehri sel altında kalmıştır.²¹⁵

Don: Hava sıcaklığı eksiye inmesi sonucunda yani 0° C'nin altına düşmesiyle meydana gelen bir hava kuşuluda don olayıdır. Başka bir ifade ile su, toprak, bitki ve diğer tabakalarda buz tanelerinin meydana gelmesine don denir.²¹⁶ Çok yağmur yağması gibi aşırı şekilde yağın kar ve don olaylarında ölümlere neden olan doğal afet türleridir.

²¹² W. M. Ramsay, **Tarsus (Aziz Pavlos'un Kenti)**, (çev. Levent Zoroğlu) , TTK Yay., Ankara, 2000, s.12; O. Turan, **SZT**, s.453; Ali Sevim, **Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri**, TTK Yay., Ankara, 2002, s.32; Yinanç, **a.g.e.** , s.185-186; İbn Bibî, **a.g.e.**, II, s.86; Turan, **Selçuklu Tarihi Araştırmaları**, s.268; Simbat, **a.g.e.** ,s.87..

²¹³ Baybars el-Mahsûrî, **a.g.e.** , s.103-104.

²¹⁴ **Tarîh-İ Âl-i Selçuk Anonim Selçuknâme**, s.57.

²¹⁵ **Dânişmend Gâzi Destanı**, (haz. Mehmet SERT- Bekir BİÇER), Akçağ Yay., Ankara, 2007, s.20.

²¹⁶ Ömer Tokuş, "Büveyhiler Dönemi'nde Bağdat'ta Doğal Afetler " **TOD**, Mart 2016, Y. 9, S. XXV, s.531.

Süryani Mihail, 1131 yılında kırk gün süren şiddetli bir kış yaşadığını, Fırat nehri ile göllerin donduğunu, insanların karadan yürür gibi nehir üzerindeki buz tabakasını bir geçit olarak kullandıklarını belirtir.²¹⁷

Artuklu soyundan gelen Belek/Balak Gazi'nin Haçlı Seferleri esnasında şiddetli kış şartlarından dolayı Fırat'ın üzerinden don olduğu için geçtiği bilinmektedir. O gece şiddetli bir şekilde kar yağdığı da belirtilmektedir.²¹⁸

Süryani Mihail'in verdiği bilgiye göre; 1136 yılında kış şartları ilk önce ılıman şekilde seyrediyordu. Daha sonra şiddetli bir şekilde yaşanan kış şartları keklikleri ve diğer kuşların evlerin içine göç etmelerine neden oldu. Fırat nehri ve diğer nehirler bu yılda dondu. 8 bin kadın ve erkek şiddetli kar yağışından dolayı hayatını kaybetti.²¹⁹ Müellifin vermiş olduğu can kaybı dönemin şartlarında düşünüldüğünde ciddi bir rakamdır. Fakat durumun vehametini yansıtmaması ve göz önüne sermesi adına mühimdir.

Yine Süryani Mihail'in kaydına göre, 1139 yılı Şubat ayında kış şartları çok ağır geçmişti. Fırat dondu ve insanlar o don halini kara şeklinde kullanırken birden yarıldı kırk kişi bu durumu düşünemeyerek hayatını kaybetmiştir. Bu topluluktan sadece tek kişi kurtulabildi. Onun kurtulması ise ihtiyaç gidermesi gerektiği için o bölgeden ayrılması durumundandı. Aynı yılda Kapadokya bölgesinde kış çok sert geçtiği için yiyecek maddeleri tükenmiş, aynı zamanda yük binek hayvanlarının telefata ile karşılaşmıştı.²²⁰

Bizans kaynaklarından Kinnamos, 1167 yılında şiddetli bir kış yaşadığını belirtir ve devamla, dağlardaki yarıklar, vücutlar nerdeyse aşırı soğuktan donma tehlikesi ile karşı karşıya kaldığını ileri sürer. Bu kış şartlarında saklanacak yeri olmayan hayvanlar ise, kuytu bir yer bulmak için sürüler halinde ilerlemek mecburiyetinde kalmıştır. Don nedeniyle kanatlarını açmakta zorlanan kuşlar uçma

²¹⁷ Süryani Mihail, **a.g.e.** , s.71.

²¹⁸ **Anonim Süryani Kronoği (I. ve II. Haçlı Seferleri)**, s.36; Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, s. 165; **I. ve II. Haçlı Seferleri Vekayinamesi**, (çev. Vedii İlmen) , Yaba Yay., İstanbul, 2005, s.28.

²¹⁹ Süryani Mihail, **a.g.e.** , s. 110.

²²⁰ Süryani Mihail, **a.g.e.** , s. 118; Ayönü, **a.g.e.** , s.125; Niketas Khoniates, **a.g.e.** , s.22.

eylemini gerçekleştiremeyerek yerde ayakları ile hareket ederek yaşama tutunmuşlardır.²²¹

1172 yılında Eylül ayında Süryani Mihail şiddetli kış şartlarının yaşandığını haber vermektedir. Zamansız bir şekilde yağan kar ve yağmurun yağması nedeniyle hava şartları değişmiş, asmalar, zeytin ağaçları, pamuk ve susam gibi ürünler şiddetli soğuktan dolayı telef olmuştur. Kış mevsiminin başlangıcı ile şiddetli bir şekilde devam eden kar yağışı ile bütün yollar kapandığı gibi evden eve geçmek bile imkansız hale gelmiştir. Nehirler ve çeşmeler de donunca açlık gibi susuzluk da ölümlere neden olmuştur. Çok sayıda hayvan bu nedenle telef olurken balıklar bile bu durumdan etkilenmişlerdir. Hatta kış şartları o kadar çetin geçtiğini anlatan müellif bu olaylardan ancak Nisan ayında haberdar olunabildiğini söylemektedir. Aynı şekilde yaşanan olumsuzluklar Anadolu ve diğer bölgeleri de etkisi altına almıştır. Bu yıl kar görülmesi imkânsız olan yerlere bile kar düşmüştür. Çadırlarda yaşamını sürdüren halk bu ağır hava koşulları altında yaşamını yitirmiştir. Olayları aktaran Süryani Mihail, felaketlerin sebebi olarak astronomların Zühal ve Merih gezegenlerinin birbirine yakınlaşmasıyla vuku bulduğunu aktarıyor. Bunların tekrar yakınlaşmalarına kadar tehlikeli bir durum olmadığını söyleyen astronomların bildirmesine rağmen felaketlerin ertesi seneye kadar devam ettiğini söylemektedir.²²²

1235 yılının Kasım ayından itibaren 1236 yılının Şubat ayına kadar ciddi anlamda bir kış oldu. Kış şartları meyve ağaçlarını, bağları ve Fırat nehrini dondurdu. Bu ağır şartlar nedeniyle o senelerde hububat kıtlığı yaşanmıştır.²²³

1276 yılı kış ayında Atabay Nogay kumandasındaki ordu Moğol kuvvetleri Bire Kalesi'ni almak için yola çıkmışlardı. Şiddetli kar yağışı başlayınca aşırı soğuklar sebebiyle geri dönmüşlerdir.²²⁴

1286/87 yılında yine şiddetli bir kış yaşanmıştı. Bu yıl Geyhatu maiyetinde yirmi bin kadar Moğol atlısı Erzincan'dan hareket edip Sivas ve Kayseri'yi geçerek

²²¹ **Ioannes Kinnamos'un Historia'si (1118-1176)**, s.191.

²²² Muharrem Kesik, **Selçukluların Haçlılarla İmtihani**, Timaş Yay., İstanbul, 2018, s.233-234; Süryani Mihail, **a.g.e.**, s.225-228,229.

²²³ Abu'l Farac, **a.g.e.**, II, s.535.

²²⁴ Mehmet Ersan, **Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler**, 2. Baskı, TTK Yay., , Ankara, 2019, s.197.

Aksaray'a kadar geldi. Moğol askerlerinin geldiğini işiten Anadolu halkı dağlara ve mağaralara kaçarken soğuktan ve açlıktan önemli kayıplar verdi.²²⁵

Fırtına: Afad sözlüğüne göre fırtına, doğaya ve insanlara zarar veren, hızı 23 ve 26 m/s arasında değişen rüzgâr olarak tanımlanmaktadır. Rüzgâr hızı ve şiddeti arttıkça doğaya ve insanlara vermiş olduğu zararlar da artmaktadır. Kavram tek başına kullanıldığında, rüzgâr fırtınası anlamını taşımaktadır. Şiddetli rüzgârlar beraberlerinde yağmur, kar, dolu, kum vb. unsurları da getirdiklerinden ötürü kar fırtınası, kum fırtınası, toz fırtınası gibi isimlerle de anılmaktadırlar.²²⁶ Fırtınalar insan sağlığını etkilediği gibi normal yaşamın sosyo-ekonomik aktivitelerini etkileyebilmektedir. Başta ulaşım olmak üzere pek çok sektörün faaliyetlerini menfi yönde aksatmaktadır. Hava da, kara da, denizde yapılan ulaşımın sekteye uğramaması ve can kaybına neden olmamak için ulaşımında fırtına afetini dikkate almayı mecburi kılmaktadır. Bu afetler önemsenmediği takdirde pek çok insan ve hayvanın canını tehlikeye atarak can kaybına neden olmaktadır. Fırtınanın etkisi fiziki şartlara bağlı olarak değişmektedir. Ormanlık alan, boş arazi, dağlık alan ve çöl gibi yerlerde farklı sonuçlara neden olmaktadır.

Selçuklular döneminde fırtına sebebiyle yaşanan ilk felaket haberi Süryani Mihail'in eserinde geçer. Mihail'in aktardığına göre;1116 yılında Urfa'da meydana gelen afet sırasında ağaçları kökünden söken, binaları yıkan aşırı şiddetli bir fırtına zuhur etmiştir. Afet öncesinde sis ve karanlığın ardından bahsi geçen afetler yaşanmıştır.²²⁷

1129 yılında şiddetli bir rüzgâr esmiş, etkisiyle gökyüzü karanlık bir hal almıştır. Rüzgâr'ın şiddeti ile kuma bir kırmızı toprak yağmıştır.²²⁸

1141 yılında Haziran ayında çıkan bir fırtına sonucunda ağaçlar devrilmiş. Malatya bölgesinde bulunan iki kule fırtınadan dolayı yıkılmıştır.²²⁹

²²⁵ Yinanç, **a.g.e.** , **II**, s.328; el-Ömerî, **a.g.e.** , s.137.

²²⁶ Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (AFAD), Açıklamalı Afet Yönetimi Terimleri Sözlüğü, Afet Maddesi, <https://www.afad.gov.tr/aciklamali-afet-yonetimi-terimleri-sozlugu> (Erişim Tarihi:12.02.2019)

²²⁷ Süryani Mihail, **a.g.e.** , s.61.

²²⁸ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.** , 9, s.70.

²²⁹ Süryani Mihail, **a.g.e.** , s.118.

1142/43 yılı ilkbaharında Bizans İmparatoru Ioannes Komnenos, Antakya'yı ele geçirmek ve oradan da ikinci Suriye seferini gerçekleştirmek üzere yola koyulduğu sırada Beyşehir gölü üzerinde bulunan adalarda yaşayan halkla bir anlaşmazlık çıkmış, bunun üzerine Ioannes göl halkı üzerine sallarla saldırı yapma emri vermiştir. Bu sallların bir kısmı gölde ilerlerken fırtına çıkmış, fırtına sebebiyle devrilen sallardaki yük ve askerler suya gömülmüştür.²³⁰

II. Haçlı Seferi sırasında 1148/49 yılında beklenmedik bir fırtına ortaya çıkmıştır. Aşırı şiddetteki bu fırtına Bulgaristan'dan doğup Ege Denizi'ne dökülen Karasu Nehri'nde gemi kullanımını engellemiştir. Almanlar, Çatalca'da bu fırtınaya maruz kalarak, fırtına sebebiyle Karasu taşmıştır. Ovanın büyük bir çoğunluğu sular altında kalmış, Alman ordusunun büyük bir kısmı ile atlar, sair eşyalar, silahlar ve çadırlar selde sürüklenerek akıntıyla kaybolmuştur.²³¹

1148/49 yılında bir fırtına ve rüzgâr beklenmedik bir şekilde ortaya çıktı. Fırtına ve rüzgâr gemi kullanımını iptal ettirdi. Almanların Çatalca'da başlarına uğradığı bir felaket geldi. Tarifi edilemeyecek kadar imkânsız bir fırtına yaşandı. Fırtına sebebiyle karasu taşı. Ovanın büyük bir çoğunluğunu sular kapladı. Sel, Alman ordusunun büyük bir kısmını atları, eşyaları, silahları ve çadırları sel önüne katarak götürmüştür.²³²

Selçuklu Sultanı Mesud, 1153/54 yılında Kilikya seferi'ne çıktığı sırada Tell-Hamdun'u muhasarası esnasında yaz mevsimi olmasına rağmen şiddetli bir rüzgar başladı. 27 Mayıs günü Selçuklu ordusu Tell-Hamdun'a taarruz ettikleri vakit, korkunç bir gürültü ile beraber şiddetli bir bora kopmuştu. Birçok ağaç devrildi. Muhtelif yerlere dolu yağdı. Ekinlerle bağları tahrip etti. Aynı yılın 5 Haziran'ında bütün memlekete, vaktiyle Ninova'da olduğu gibi üç gece süren korkunç alametler görüldü. Bu alametler gecenin ilk saatinden başlayıp şafak vaktine kadar devam ediyordu. Mevsimin mutad ve tabii durumuna aykırı olarak Mısır'da olduğu gibi, kesif gibi karanlık hâkim idi. Hiçbir köşe görünmüyordu. Gökyüzünde, parıldayan şimşekler çakıyordu. Bu sonu gelmeyen korkunç gürültülere ve parıltılara kimse

²³⁰ Kesik, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi I. Sultan Mesud Dönemi (1116-1155)*, s.60.

²³¹ *Ioannes Kinnamos'un Historia'si (1118-1176)*, s.59, 76.

²³² *Ioannes Kinnamos'un Historia'si (1118-1176)*, s.59, 76.

gözlerini kaldırıp bakamıyordu. İnsanlar, üç gece sürekli devam eden bu alametlerden o kadar çok korktu ki, erkek-kadın, ihtiyar-çocuklar kiliselere koşup dua ve niyazda bulunmaya başladılar. Bu afet üç gün sürmüştür. 11 Şubat 1154 ve 10 Şubat 1155 yıllarında yine şiddetli fırtınalar yaşanmıştı idi.²³³

İbn Kesir 1193 yılının Nisan/Mayıs ayının 9 uncu gününde çeşitli felaketlerle karşılaştıklarını beyan etmektedir. Fakat felaketlerin hangi bölgede meydana geldiğini belirtmemektedir. Çıkan şimşekler ve esen fırtınalar olduğunu ve bu nedenle hava şartlarının değiştiğini yer-gök toz bulutu haline geldiğini ve fırtınanın estikçe şiddetinin daha da arttırdığını ifade etmektedir.²³⁴

1228 yılında Erzincan, Kemah ve Şebinkarahisar'ın Selçuklu topraklarına katılmasıyla, Bayburt Maçka yolu üzerinden Trabzon kuşatıldı. Bu sırada şiddetli fırtına sebebiyle kuşatma sonuçsuz kaldı.²³⁵

Selçuklular ve Harezmliler arasında yapılan Yassıçimen Savaşı sırasında 10 Ağustos 1230 yılında Harzem askerlerinin üzerine şiddetli bir rüzgâr tesir etmiştir.²³⁶ Ali Bey'in Erzincan'da şehirdeki ekili yerleri harap etmiş, bağ-bahçeleri ve ağaçları kesmeye karar vermiştir. O sırada ansızın şehirde toz bulutu kalkmıştır.²³⁷

Dolu: Atmosferde güçlü bir şekilde dikey hareketlenme sonucunda fırtına etkisine bağlı olarak meydana gelen afet türüne dolu denir. Serin ve sıcak geçen bölgelerde, ılıman geçen mevsimlerde bulutlar dikey yönde yükselir ve dağ gibi bir hal alır. Yükselen bulutlara cümulonimbus/kara fırtına küme bulutları denir. 10.000 m. kadar yükselen bulutlar buz tanecikleri oluşturarak yere düşmeye başlar. Dönem kaynakları dolu'nun büyüklüğü hakkında ceviz, yumurta, darı ve diğer ölçü birim ağırlığı ile bilgi vermekten kaçınmaz ve yere düşen bu buz parçalarının tahribatı hakkında önemli detaylar verirler.²³⁸ Bu yağış türünün yeryüzüne düşmesiyle canlı ve cansız varlıklar menfi yönde etkilenirler. Zaman zaman ekili-dikili alanlara ciddi

²³³Simbat, **a.g.e.** , s.56-57; Urfalı Mateos, **a.g.e.** , s.312,316; İbn Kesir, **a.g.e.** , XII, s.523.

²³⁴ İbn Kesir, **a.g.e.** , XIII, s.86.

²³⁵ İbn Bibî, **a.g.e.** , I, s.17.

²³⁶O. Turan, **Selçuklu Tarihi Araştırmaları**, s.242.

²³⁷ Esterâbâdî, **a.g.e.** , s.160-162.

²³⁸ İbn Kesir, **a.g.e.** , XII, s.278.

zararlar vermesiyle ekonomik kayıplara da sebep olur. Bu yüzden afet türleri arasında etkisi büyüktür.²³⁹

Kar: Bu dönemde zaman zaman kar yağışı da ciddi afetlere yol açmıştır. Kar yağışı da 0° C'nin altında gerçekleşen katı bir yağış şeklidir. Şiddetli yağdığı zaman bünyesinde birden fazla afeti beraberinde getirmektedir. Sel/su baskını, çığ, kaya düşmesi ve heyelan gibi afetlerin yaşanmasında etkili bir olaydır. Bu rutin doğa olayını ele alma sebebimiz, dönemin kaynakları kar ile gelen felaketleri kayda geçtiği gibi, karın renkli şekilde yağdığını da belirtmişlerdir.

Örneğin, Suryani Mihail'de şöyle bir kayıt vardır. 1135 yılının kışı çok sert oldu ve Malatya şehrine hiç görülmemiş kırmızı kar yağdı.²⁴⁰ 1151 yılının 6 Mart'ında Malatya şehrine küllü karışık kırmızı kar yağdı. Günümüz tabiat bilimcileri buna mantıklı bir açıklama getirmişlerdir. Bu karın yağma nedeni olarak, buhar ve rüzgâr aracılığıyla kırmızı toz yukarıda asılı bir şekilde kalmış, bu nedenle yağın bu tozla birlikte yere düşmüştür.²⁴¹

Ebu'l Ferec 1172 yılında hiçbir yer ayırt etmeksizin pek çok bölgeye kar yağdığını hatta yağması ihtimali olmayan yerlere bile bu yıl kar yağdığını ifade etmektedir. Bu nedenle pek çok nehir ve su kuyuları donmuştu. Vahşi hayvanlar ve kuşlar açlıktan ve susuzluktan helak olmuşlardır.²⁴² el- Cezire bölgesi ile Suriye bölgesine nazaran daha sıcak olmasıyla iklim özellikleri dikkate alındığında kar yağması şaşırtıcı bir durumdur.²⁴³

1136 yılının Aralık ayında şiddetli kış yaşandı. Öyle bir soğuk oldu ki, dağlardaki hayvanlar şehir meydanlarına kadar yiyecek bulabilmek için indiler. Özellikle Diyarbakır (Amid) şehrine sürü halinde inen hayvanlara dokunulmaması emredilerek Nisan ayına kadar yem ihtiyacının karşılanması emredildi.²⁴⁴ Yine Mengücek Gazi'nin soyundan gelen Fahreddin Behramşah'ın dağlarda ve ovalarda

²³⁹Şahin vd. , **a.g.e.** , s.184; Ömer Tokuş, “Büveyhiler Dönemi'nde Bağdat'ta Doğal Afetler ”s.535; Vuslat Uyanık, Yeliz Aksoy, **Tarihteki Önemli Doğal Afetler Tarihteki Büyük Felaketler**, Siyahbeyaz, İstanbul, 2016, s.184.

²⁴⁰ Suryani Mihail, **a.g.e.** , s.110.

²⁴¹Simbat, **a.g.e.** , s.55; Suryani Mihail, **a.g.e.** , s.164. Bu karın yağdığı tarihi Urfalı Mateso 12 Şubat olarak vermektedir. Urfalı Mateos, **a.g.e.** , s.304.

²⁴² Abu'l Farac, **a.g.e.** , II, s.413-414.

²⁴³ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.** , 10, s.325.

²⁴⁴ Abu'l Farac, **a.g.e.** ,II, s.370.

aşırı kar yağdığında arabalarla dağların ve ovaların kuytu köşelerinde kalan yerlere ot ve hububat taşıttığını bilinmektedir.²⁴⁵

Anonim Selçuk-name'nin kaydına göre; 1290 yılında Konya'da müthiş bir dolu felaketi etkili olmuştu. Bu o zamana kadar görülmemiş bir dolu yağışı olup, bütün şehirde etkisini hissettirmişti.²⁴⁶

Esasen sel, dolu, don gibi doğa olayları hasat mevsiminde meydana gelip ürüne zarar verdiği zamanlarda kıtlık ve kuraklık felaketlerine de yol açmıştır. En basitinden yağmurun aşırı şekilde yeryüzüne düşmesi sebzelerin, ekinlerin çürümesine neden olan afet türüken, beklenenden az yağması da yine menfi durumlara neden olmaktadır. Bu durum hem ekonomik darlığa hem de kıtlığa neden olan gelişmelerin en başında gelmektedir.

Mevlevi kaynaklarında bu afetler ile ilgili pek çok kayıt geçmektedir. Bunlar bazen gerçek durumu yansıtırken bazen de başka hususları dile getirmek için metafor olarak kullanılmıştır.

Bu rüzgâr azameti esiyor. Bu yağmur ve kar vakitsiz idi. Bu yağmur tam yerine düştü. Hayvanlar soğuktan helak oldular.²⁴⁷Rüzgârın tesiri ile başını sallasa da baş sallanmasına aldanma. Baş, ey seher yeli, duyduk, peki der ama ayağı isyan ediyoruz bırak bizi, der²⁴⁸

Yağmur vardır, âlemi beslemek için yağar. Yağmur vardır âlemi perişan etmek için yağar. Bahar yağmurlarının faydası, şaşılacak bir derecededir. Güz yağmuruyusa, bağa sıtma gibidir. Bahar yağmuru, bağı nazü naim ile besler, yetiştirir. Güz yağmuruyusa bozar, sarartır. Kış, yel ve güneş de böyledir; bunların tesirleri de zamanına göre ve ayrı ayrıdır. Bunu böyle bil, ipin ucunu yakala! Tıpkı bunun gibi gayb âleminde de bu çeşitlilik vardır. Bazısı zararlıdır, bazısı faydalı. Bazı yağmurlar berekettir, bazıları ziyan.²⁴⁹

²⁴⁵ İbn Bibî, a.g.e. , I, s.91.

²⁴⁶ **Tarîh-İ Âl-i Selçuk Anonim Selçuknâme**, s.57-58.

²⁴⁷ **Niğdeli Kadı Ahmed'in el-Veledü's-Şefik Ve'l-Hafidü'l-Halik'ı**, c.I, (İnceleme-terc. Ali Ertuğrul) , TTK Yay., Ankara, 2015, s.257.

²⁴⁸ Mevlânâ, **Mesnevi**, IV, s.196-97.

²⁴⁹ Mevlânâ, **Mesnevi**, I, s.218.

“Ey şu varlığın hülâsası, vücudun zübdesi! Bu çünkü yağmurun hikmeti neydi? Bu yağmur, rahmet yağmurlarından mıydı, yoksa tehdit için mi yağıyordu, pek yüce, pek azametli Allah’ın adaletinden miydi? Bu yağmur, bahara ait lütuflardan mıydı, yoksa âfetlerle dolu güz yağmuru muydu?” Peygamber dedi ki: “Bu yağmur musibetler yüzünden insanın gönlüne çöken gamı yatıştırmak için yağıyordu.”²⁵⁰

Anadolu coğrafyasında pek çok bölgede iklime ve toprak yapısına göre ekili ve dikili alanlar mevcuttu. Bunların dışında bağ ve bahçecilik kültürü oldukça gelişmişti. Bazı ürünlerin hammadeden ayrılması için gerekli doğa olaylarına da ihtiyaç duyulmaktaydı. Bazen belirli bir rutubete, bazen de belirli ölçüde kuru sıcaklığa ihtiyaç duyuluyordu. Hatta hububatın birbirinden ayrılması için rüzgâra bile ihtiyaç vardı. 16 Eylül 1186 yılında müneccimlerin tespitine göre rüzgâr beklenmekteydi. Fakat müneccimler tespitinde yanıldı. Rüzgâr esmedi. Bunun üzerine arpa ve buğday tanelerinin hasadı rüzgâr olmadığı için gecikti. Çiftçiler samanı buğday tanelerinden ayırmak için beklemek zorunda kaldılar.²⁵¹ Bu durum bize bazı doğa olaylarının yaşam içerisinde aynı zamanda bir gereklilik olduğunu da göstermektedir.

Selçuklular döneminde tanenin rüzgârda savrulması samandan ayrılması Mevlana’nın eserinde edebi bir üslupla anlatılır: *“Bu şimal rüzgarları, bu seher ve bu batı yeli nasıl olur da lütuftan ihsandan uzak olur. Ekinciler ekin devşirme zamanı harman başında Tanrı’dan rüzgâr istemezler mi? İsterler... Buğdaydan samanı ayırmak, buğdayı ambara koymak, yahut kuyulara gömmek için rüzgar isterler. Rüzgâr gecikti mi hepsinin de Tanrı’ya yalvarmaya başladığını görürsün. Rüzgârı onun gönderdiğini bilmeseler yalvarmanın manası mı kalır? Yelkenli gemiye binenler de rüzgâr dilerler, Allah’dan bir uygun yel isterler.”²⁵²*

Orta Çağ Avrupa şehirlerinde olduğu gibi Selçuklu şehirlerinin bazılarının surlarının etrafı da hendekle çevrili idi. şehre düşman saldırısı gerçekleştiğinde su ile doldurulur, böylece düşmanın şehre girmesi engellenirdi. Bunun yanı sıra yağmurun aşırı yağması sonucunda şehirde oluşabilecek sel baskınları da bu hendekler sayesinde

²⁵⁰ Mevlânâ, **Mesnevi**, I, s.130.

²⁵¹ İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, 9, s.493.

²⁵² Mevlânâ, **Mesnevi**, IV, s.12-13.

önlenmekteydi. Hendeklerin yüksekliği ile sur kapılarının yüksekliği aynı seviye de idi. Üzerlerinde bulunan köprüler şehre giriş ve çıkışları sağlıyordu.²⁵³

Özetle, Anadolu’da meydana gelen sel, dolu, don vd. afetler insanlar ve canlıların yaşamlarını zorlaştırmıştır. Büyük tahribata neden olan afet türündeki yağışlar ve doğa olayları kıtlık ve kuraklığa neden olduğu gibi darlık buhranlarında beraberinde getirmiştir. Bu yüzden dönemde pahalılık nedeniyle insanların çaresiz kalışı çok kere kaydedilmiştir.

2.1.3.Çekirge Afeti

Tarihi süreçte insanların tanışık olduğu doğal afetlerden biri de hiç şüphesiz çekirge afetidir. İnsanlık tarihi boyunca karşılaşılan çekirge afeti, toplumu sefaletle mahkûm etmiş ve açlık/kıtlıkla mücadeleye sevk etmiştir.

Divan-i Lügatit Türk’te çekirge “*sarıçga*” olarak geçmektedir.²⁵⁴

Ekinleri, asma yapraklarını, ağaçları yemek ve yok etmek için yola çıkan çekirgeler zirai üretimin el emeği ile yapıldığı bir dönemde hem emek israfına hem de maddi zarara yol açarak insanları zor durumda bırakmıştır.

Çekirge istilası sonucunda halk açlık ve kıtlıkla muzdarip olduğu gibi ardından gelen salgın felaketiyle de mücadele etmek zorunda kalmıştır. Çekirge afeti ile ilgili Türkiye Selçukluları döneminde Anadolu’yu etkileyen ilk çekirge istilası 1092 yılında Doğu Anadolu’da meydana gelmiştir. Ani bölgesinde kuraklık yaşanmış ardından da çekirge istilâsı olmuştur.²⁵⁵ Bu felaketle birlikte pek çok maddi ve manevi kayıplar söz konusu olmuş hattâ Ani halkı bu sırada ölenleri defnedememiş, onlara düzenli bir tören gerçekleştirememiştir.²⁵⁶

Süryani Mihail’in kaydına göre; 1120 yılının Mayıs ayında Malatya’ya çekirge sürüsü girmiş, mahsülün bir kısmını yemiştir. Ekinlerin hasat mevsimi yaklaşmışken halkın bu durum karşısında inanç gereği sık sık yapılan toplu dualar sayesinde çekirgenin ağzı bağlandığını ve hiçbir şey yemeyerek bölgeyi terk ettiği

²⁵³ Tülay Metin, **Selçuklu Çağında Yaşamak**, Kronik Yay., İstanbul, 2020, s.45.

²⁵⁴ Kâşgarlı Mahmûd, **a.g.e.** , s.471.

²⁵⁵ Gülay Öğün Bezer, “Selçuklular Zamanında Anadolu’da ve Civar Bölgelerde Kıtlık”, **Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Âfetler ve Deprem Semineri 22-23 Mayıs 2000 Bildiriler**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, Santay, İstanbul, 2002, s.75.

²⁵⁶ Müverrih Vardan, **a.g.e.** , s.43.

söylenmektedir. Fakat yumurtalarını bırakmış olmalarından olsa gerek, ertesi yıl çekirge istilâsı tekrar zuhur etmiştir. İştirak eden çekirgeler ağaçları ve üzüm asmalarını telef etmişlerdir.²⁵⁷ 1120 yılının öncesindeki yılda Suriye ve el-Cezire bölgesinde çekirge istilası yaşanmıştı. Bunun Anadolu coğrafyasına etkisinin olup olmadığı bilinmemektedir.

1133/34 yılında Antakya bölgesini çekirgeler istila etmiş ve ekinleri yemişlerdir. Aynı yıl Urfa da bu istilaya maruz kalmıştı. Dönemin gayr-i Müslim kaynakları, Hıristiyanların bu durum karşısında Marsazuma oğluna iltica ettiklerini, böylece çekirgelerin memleketi terk ettiklerini yazarlar. Yani durumu Marsazuma oğlunun kerametine bağlamışlardır. Sözde bu sayede çekirgelerin ağzı bağlanmış, mahsüllere bir zarar verememiştir. Malatya ahali de dua ve ilahilerle bu duruma destek vermişlerdir. Üç bölgeyide etkisi altına alan çekirge istilası en fazla tahribi Antakya şehrinde yapmıştır.²⁵⁸

1135 yılında yine Malatya'ya çekirge uğramış fakat tahripde bulunmamıştır.²⁵⁹ Öyle görülüyor ki, ya iklim koşulları elverişli değildi ya da başka sebepler söz konusuydu.

Anadolu coğrafyasında şimdiye kadar görülen çekirge tahribine karşı en fazla etkili olan 1185 yılında Doğu Anadolu'da gerçekleşmiştir. Bu çekirge istilası öyle bir etkiye neden oldu ki, insanlar kıtlığa maruz kalıp açlıktan insanlar ölü eti yemek mecburiyetinde kalmışlardır. Açlık nedeniyle insanlar kendi çocuklarından vazgeçerek onları satmaya mecbur kalmışlardır. Süryani Mihail'in ifadesine göre, Ceylanpınar ve Koçhisar'da satılan 22 bin kız ve erkek çocuk köle ve cariye olarak Bağdat'ta götürülmüştür. Geniş bir çapta yaşanan bu çekirge istilası Mısır'dan Endülüs'e, İran'dan Anadolu'ya kadar etkili olmuştur. Bu nedenle hububat ve bağlar çekirge tahribi nedeniyle yok olmuştur. Buğdayın büyük bir qephizası²⁶⁰ 16 sultanlık

²⁵⁷ Süryani Mihail, **a.g.e.** , s.70.

²⁵⁸ Azimî, **a.g.e.** ,s.71; Abu'l Farac, **a.g.e.** ,II, s.365-366.

²⁵⁹ Süryani Mihail, **a.g.e.** , s.110.

²⁶⁰ Orta Çağda ve İslam dünyasında ağırlık birim olarak kullanılan qephiza "kafiz" olma ihtimali yüksektir. Walther Hinz, "İslamda Ölçü Sistemleri", s.46.

dinarına²⁶¹ satıldığı söylenmektedir. Görüldüğü üzere fiyatlardaki artışlar fahiş bir şekilde yükselmiştir. Çekirge tahribatı nedeniyle Malatya’da pahalılık yaşanmıştır.²⁶²

1189 yılında Suriye ve el-Cezire’yi etkileyen çekirge istilası ürünlere zarar vermiştir. Ancak sonrasında enteresan bir olay yaşanmıştır. Bu durumdan zarar gören ekili-dikili alanlardan yeniden ürün elde edilmiştir.²⁶³

Müvverih Vardan 1210 yılında çekirgeler pek çok eyalette hasar meydana getirdiğini söyler. Fakat nerede ve ne kadar etkiye uğrattığı hakkında detaylı bilgi vermez.²⁶⁴ Bilginin açık bir şekilde ifade edilmeyişi Anadolu’yu da ilgilendirdiği düşünülenebilir.

1219 yılında Malatya bölgesinde sarı çekirge tahribi ile karşı karşıya kalmıştır. Çekirgenin kalabalıklığı ile söylenen bütün dağları ve ovaları kapladığı şeklinde ifade edilmektedir. Bu sarı çekirge üç-dört yıl ekinleri tahrip edip meyve ağaçlarına zarar vermiştir.²⁶⁵

İbnü’l-Esîr 1223 yılındaki çekirge istilâsı konusunda tefsilatlı bilgi vererek şunları nakletmektedir:1223 yılında çok az yağmur yağmıştı ve bu yağıştan ötürü ekinler yeteri kadar büyümemiştir. Bu yağmur kıtlığının üstüne ortaya çıkan çekirge sürüleri bölgede mahsül bırakmamıştır. Hem çok yağış nedeniyle ortaya çıkan kuraklık hem de çekirge tahribi ile meydana gelen kıtlık, fiyatların aşırı derecede artmasına sebep olmuştur. Irak, Musul, el-Cezire, Diyarbakır ve bölge illerde gıda temini azalmıştır. Büyük çapta yaşanan kıtlık sonucu oluşan pahalılığın en fazla olduğu yer Musul ve el- Cezire havalisi olmuştur.²⁶⁶1223 yılında ortaya çıkan çekirge istilâsının etkilerinin 1226 yılına kadar sürdüğü görülmektedir. Bu yıllar arasında başka doğal afetlerde gerçekleşmiştir.

Niğdeli Kadı Ahmed, 1300-1333 yılları arasında Anadolu’da kıtlık ve çekirge afetinin birçok defa gerçekleştiğini aktarmıştır.²⁶⁷ 1317 yılında çekirge istilası

²⁶¹ Orta Çağ’da ağırlık birimi olarak 1 miskal’e eşittir, altın darbı açısından ise 4,233 gramdır. Walther Hinz,“ İslamda Ölçü Sistemleri”, s.13.

²⁶² Süryani Mihail, **a.g.e.** , s.291.

²⁶³ Azimî, **a.g.e.**, s.50.

²⁶⁴ Müverrih Vardan, **a.g.e.**, s.89.

²⁶⁵ Süryani Mihail, **a.g.e.** , s.298.

²⁶⁶ İbnü’l-Esîr, **a.g.e.** , 10, s.275.

²⁶⁷ Niğdeli Kadı Ahmed, **a.g.e.** , s.454

Anadolu'da yirmi bir gün sürmüş, Anadolu halkı mahsullerini kurtaramamıştır. Sivas şehri özellikle bu kıtlık sürecini çok zor atlatmıştır.²⁶⁸ Anadolu halkı bu yıllarda Moğol valilerinin istediği ağır vergileri ödemekte güçlük yaşarken bir de kıtlık ve çekirge afeti ile halk iyice sefaletle gark olmuştur.

Süryani Mihail ile İbnü'l-Esîr'in kaydına göre çekirgeler Doğu Anadolu'dan başlamak üzere güney doğuya doğru yayılım gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu yıllarda yaşanan pahalılık ve fiyatlar hakkında İbnü'l-Esîr detaylı bilgi vermektedir.²⁶⁹

Selçuklu döneminde çekirge tahribinden en çok etkilenen iller arasında Urfa, Malatya, Antakya, Ani, Halep gibi şehirler yer alır. Dönemde görülen çekirge sürülerinin Suriye tarafından gelme olasılığı yüksektir. Kaynakların tarifinden de türünün çöl çekirgesi olduğuna hükmedebiliriz.

Çekirge²⁷⁰ teşbihlerde de yerini almıştır: “Çekirge gibi kaynaşan”, “Çekirge sürüsü gibi”, “Çekirge gibi kalabalık”²⁷¹(Genellikle Türklere ve orduları için benzetmelerde çokça dile getirilmiştir.), “Kanathı felaket”, “Güneşi karartan, göğü karartan”²⁷² gibi tabirler ve teşbihler çekirgeler için kullanılmıştır. Bu durum çekirge sürülerinin ne denli kalabalık olduğunu göstermektedir. Yine “Güneşi kaplıyacak şekilde kalabalık”, “Sanki yeşil ve beyaz bir ırmağın akışı gibi”²⁷³ gibi ifadeler yoğunluklarını belirtir.

Türkiye Selçuklu Devleti'nde devlet bünyesinde çekirge istilalarına karşı bir önlem alınıp alınmadığı konusunda²⁷⁴ bir belge kayda geçmemiştir. Çekirge itlafına

²⁶⁸ Galstyan, **a.g.e.** , s 59; H. Oktay, **Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar** , Selenge Yay., İstanbul, 2007, s.229,300.

²⁶⁹ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.** , 10, s. Aynı yer.

²⁷⁰ Çekirgenin farklı alanlarda da kullanımı mevcuttur. Tuvâb dağı denilen yerde gece saatlerinde oyuklardan çekirgeler zuhur eder. Şenderan denen şehir halkı çekirgeleri avlarlar, kesip etlerini yemek için tedarik ederler. Derisinden elbise yaparlar ve bu oldukça sıcak tutar. Ramazan Şeşen, **İslam Coğrafyalarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, TTK Yay., Ankara, 2001, s. 117.

²⁷¹ Kâşgarlı Mahmûd, **a.g.e.** , s.227,635.

²⁷² Özer, **a.g.e.** , s.41,45.

²⁷³ Sevilay Özer, **Anadolu'da Görülen Çekirge İstilaları ve Halk Üzerindeki Etkisi(1914-1945)**, TTK Yay., Ankara, 2016, s.20-21.

²⁷⁴Osmanlı Devleti dönemi'nde çekirge istilalarına karşı karşıya kalan bazı şehirler Türkiye Selçuklu Devleti döneminde de nasibini almıştır. Osmanlı Devleti bu çekirge istilalarına karşı oldukça önem vermiş olmalı ki uluslararası konferanslara ve kanunnamelere de yer vermiştir. Hatta devlet memurlarını bu afet krizine karşı ayrı bir devlet ekonomi bütçesi sunmuştur. Çekirge ile ilgili düzenlenen konferanslar: Uluslararası Fitopatoloji ve Entomoloji Kongresi (Tetkik-i emrâz-ı nebâtât ve bahsü'l-haşerât)/Holanda-1923, Uluslararası Emrâz-ı Nebatiye ve Haşerar Kongresi / Roma 1924, Uluslararası Çekirge Konferansı/ Halep Ocak-1925, Uluslararası Çekirge Konferansı/ Şam 1925,

karşı bazı metotlar alınmadığı takdirde açlık, kıtlık gibi hadiselerin yaşanılması kaçınılmaz durumlar arasındadır.

Çekirgeler uğradıkları memleketlerde ürünün tarlada hasatı gerçekleşeceği vakit milyonların emeğinin yok olmasına, gıdanın tükenmesi, kıtlık ve açlık, şehir tahripleri, devlet ekonomisini menfi yönde etkileyen bir afet türü olmuştur. Bu nedenle insanlar emeklerini korumak ve muhafaza etmek için manevi yollarla korumaya sığınabilmişlerdir.

*“Bir kuyudan her gün toprak çeker, çıkarırsan onunla tertemiz suya erişirsin elbet. Filân kişi ekin ekti de mahsul devşirmede, feşman adam sedef buldu da içinde inci yoktu. Kendine gel, filân adam filân yıl ekin ektide mahsulünü çekirgeler yedi... Ben neye ekeyim, burası korkulu bir yer... neden elimdeki buğdayı yerlere saçayım deme. Ekin ekmeyi terk etmeyen, işten güçten kalmayan ekti de sen, kör gibi durup dururken ambarlar doldurdu.”*²⁷⁵ Mevlâna'nın bu kaydından anlaşılmaktadır ki, insanların hem emekleri karşısında çaresiz kalışı hem de yaşama devam edebilmek için üretmenin gerekli olduğu vurgulamaktadır.

Kaynaklardan anladığımız kadarıyla Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin daha çok çekirge istilasına maruz kaldığı ortaya çıkmaktadır. Çekirgenin uyum sağladığı ortam ile yaşanan iklimsel koşullar çekirge sürülerine davetiye çıkarmıştır. Suriye bölgesi ve civar bölgelerde sıklıkla yaşanan çekirge tahripleri coğrafi bölge yakınlığı ile Güneydoğu Anadolu bölgesini de etkisi altına aldığını söyleyebiliriz.

2.1.4. Kuraklık ve Kıtlık Buhranları

Türkiye Selçuklu Devleti döneminde yağış azlığı ve sair sebeplerden dolayı yaşanan felaketler arasında kuraklık ve kıtlık hadiseleri de yer almaktadır. Kuraklık, hava sıcaklıklarının mevsim normallerinin çok üzerine çıkması veya yıllık yağış ortalamalarının mevsim normallerinin altına düşmesinin sebep olduğu bir afet

---

Uluslararası Çekirge Konferansı/ Şam 1926 gerçekleştirilen konferanslar sadece bazılarıdır. Geniş bilgi için bkz.. Sevilay Özer, **a.g.e.** , s.48-49, 48-54. Dönemde bir sorun haline gelen çekirge istilaları uluslararası bir platformda tartışmaya açılması ve çözüm üretmek için fikir birliğine, bilimin gücüne verilen önemi de göstermektedir. Ayrıca emekle ekilen ürünün anında telef olması üreticiyi olumsuz etkilediği gibi devlet ekonomisini ve gıda kıtlığını da ortaya çıkarmaktadır. Hatta çekirgelerin savaş yıllarında yapmış olduğu tahrip nedeniyle Hatay ili Samandağ mevkiisinde ciddi anlamda zarar verdikleri için buraya Arapçada çekirge vadisi anlamına gelen “*Ved-î-Cereb*” ismiyle anılmıştır. Özer, **a.g.e.** , s.69.

²⁷⁵ Mevlânâ, **Mesnevi**, III, s.325-327.

türüdür.²⁷⁶ Kuraklık çoğu zaman yağış yetersizliği sebebiyle ortaya çıksa da başka nedenlerden dolayı da yaşanmaktaydı. Nitekim aşırı yağış fazlalığında kuraklığın bir başka nedeniydi.

Kıtlık için sadece doğa kaynaklı afet türü demek yanlış bir tespit olur. Nitekim kıtlık ve kuraklık beşerin etkisinde gelişen bazı olaylar sonucunda da meydana gelebilmektedir. Tarih boyunca insan yaşamının olduğu her yerde hem imar hem de tahribat ve katliam olmuştur. Harpler, eşkıyalık olayları ve isyanlar gibi siyasi ve sosyal olayların da kıtlık hadiseleriyle doğrudan ilgisi vardır. Afetlerin siyasi ve sosyal olayların sonucunda ortaya çıkması durumunda genellikle “*beşeri afet*” demek daha doğru bir kullanım olmalıdır.

Kıtlık ve kuraklığa neden olan doğal afetler ise; sel, yangın, deprem, çekirge istilâsı, salgın hastalıklar, aşırı soğuk ve sıcaklıklar kıtlığa yol açan doğal olayların en başında gelmektedir.

Kıtlığın sözlük anlamı, az ve seyrek bulunan demektir. Zahire eksikliği ve kuraklıktan mahsulatın mevcut nüfusa yetmemesi demektir.²⁷⁷ Kaynaklarda “*bela*”, “*felaket*”, “*fıkdan*”, “*illet-i galâ*”, “*kaht*”²⁷⁸, “*kaht ü galâ*” gibi sözlerle ifade edilmiştir. Kuraklık ise, kuruluk ve yağmursuzluk demektir.²⁷⁹

Kuraklık ve kıtlık hadiselerinin yaşandığı dönemlerde iktisadi buhranlar ortaya çıkmıştır.²⁸⁰ Nitekim bu buhranların arkasından fahiş fiyat artışları gelmiştir. Bu da toplumda mutad olmayan tarzda beslenme şekillerini, salgın hastalıkları ve diğer felaketleri beraberinde getirmiştir. Kıtlık zamanında yaşanan aşırı pahalılık da olayların iktisadî bir boyutu olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim dönem kaynakları bu durumu sıklıkla vurgulamışlardır. el-Ömerî’de geçen bir bilgiye göre, şiddetli bir

²⁷⁶Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (AFAD), Açıklamalı Afet Yönetimi Terimleri Sözlüğü, Afet Maddesi, <https://www.afad.gov.tr/aciklamali-afet-yonetimi-terimleri-sozlugu> (Erişim Tarihi:12.02.2019)

²⁷⁷ Şemseddin Sami, **Kâmûs-ı Türkî**(Latif Harfleriyle), (haz. Yrd. Doç. Dr. Raşit GÜNDOĞDU vd.) , İdeal Kültür&Yayıncılık, İstanbul, 2014, s.834,846.

²⁷⁸ “Kaht” tabiri sözlükte tabiat ve iklim şartlarının, özellikle kuraklığın doğurduğu darlık manasında kullanılmaktadır. Sabri F. Ülgener, **Tarihte Darlık Buhranları**, Derin Yay., (Basım Yeri ve Yılı Yok), s.20.

²⁷⁹ Şemseddin Sami, **a.g.e.**, s.834,846.

²⁸⁰ el-Ömerî’de geçen bir bilgiye göre, şiddetli bir şekilde sıcak ve soğuk olursa, ekin ve tahıllara bir afet uğrarsa, ülkelerin genişliği ve ekonomik düzeylerine göre yardım alınmaktaydı. el-Ömerî, **a.g.e.**, s.92.

şekilde sıcak ve soğuk olursa, ekin ve tahıllara bir afet uğrarsa, ülkelerin genişliği ve ekonomik düzeylerine göre yardım alınmakta olduğunu ifade eder.²⁸¹ Kuraklık ve kıtlık döneminde gıda temini sağlanamadığı takdirde insanların ne şekilde hayatlarını idame ettirebilmek için beslenme şekillerine başvurduklarının dönem kaynaklarında net bir şekilde ifade edilmiştir. Bu durumda ise, salgın hastalıklar ve diğer hastalıklarda bu tür beslenme tarzı sonucunda toplumlarda yaşama olanağı elde etmiştir.

1076 yılının Mart/Nisan ayında çıkan kum ve çakıl fırtınası arkasından çekirge istilâsı yüzünden kıtlık yaşanmış ve insanlar açlık yüzünden keçi buynunuzu ile darı ununu karıştırarak beslenmişlerdir. Kıtlık üç sene devam etmiştir.²⁸²

Simbat Vekayinamesi'nde kaydedilen bilgiye göre; 1079-80 yılları arasında her yerde şiddetli bir açlık ve kıtlık hüküm sürmüştür. Simbat, subjektif bir değerlendirme ile bu afetin, Türklerin her tarafa yayılmış olmalarından dolayı meydana geldiğini ifade etmiştir. Sözlerine devamla, çünkü onların tahribatının neticesinde çiftçilerin emeği ortadan kalktı ve bundan dolayı kıtlık her tarafta kendini göstermiştir. Urfa ve Antakya havalisi ile Kilikya ülkesinden başka hiçbir yerde yiyecek bulmanın imkânı bulunmuyordu. Civar bölgelerden de buraya alış/veriş için geliyorlardı. Gelen insanların yoğunluğu bir hayli fazlaydı. Şiddetli açılığın etkisiyle insanlar hayatını kaybediyordu. Bu kadar cesedin defin işlemleri zorlaşmıştı. İnsanlar dağlarda da ölüyordu. Sayısız cesetlerden dolayı yeryüzünde bir yığın haline geldi. Haliyle etrafa pis koku yayılıyor ve kötü hava koşulları etkili oluyordu. İnsanlar kurda kuşa yem oluyorlardı. Günahlarımızın bir cezası olarak vuku bulan doğu memleketinin mahvı bu şekilde başlamış oldu.²⁸³ İsmi geçen bölgeler dikkate alındığında kaynağın taraflı bir şekilde ele aldığı söylenebilir. Fakat kıtlık neticesinde yaşanan fizyolojik kayıplar sosyal hayatı göz önünde bulundurmanız açısından önemlidir.

Urfalı Mateos, bu durum hakkında gıda temini için sadece Urfa yöresini verir. Antakya, Tarsus'a kadar Kilikya'da Maraş'ta, Deluk'ta ve bu yerlerin bütün havalisinde insanlar gün yüzü görmüyordu. Bu yüzden civar bölgelere göç başlamıştı. Göç edilen bölgede nüfus yoğunluğu yaşanmıştı. Doğu ve Grek memleketlerinin

²⁸¹ el-Ömerî, **a.g.e.** , s.92.

²⁸² İbn Kesir, **a.g.e.** , XII, s.236.

²⁸³ Simbat, **a.g.e.** , s.45.

mahvolmaları bu şekilde başladığını Müellif'in durumu değerlendirmesi ise; Adil hâkim olan Tanrının, günahlarımızdan dolayı bize verilmiş bir ceza idi. Hz. İsa'nın "*İyi meyva yetiştirmeyen her ağaç kesilip ateşe atılacaktır.*" diye söylenmiş sözlerin neticesidir.²⁸⁴

1083 yılında Malatya'da kıtlık baş göstermiş ve şarap bile bir dinara satılmıştır.²⁸⁵

1092 yılında çekirge istilâsı dolayısıyla Ani'de kıtlık çıkmıştı. İran'da yaşayan bir zat bu kıtlık hadisesinden haberdar olunca develerle buğday yükleyip Ani şehrine gelmişti. Bu yüzden mağdur olan halkın büyüklerine dağıtmak yerine şehrin bu hadisesiden en çok etkilenen çocuklarına vermeyi tercih etmiştir.²⁸⁶ Müvverih Vardan bu kıtlık hakkında Ani'de ölenlerin çokluğu nedeniyle, halk ölülerine bir dini merasim düzenleyecek mecallerinin olmadıklarını belirtmektedir. Kaydına devam eden müellif bir adamın bu durumu üstlenerek altı bin defin işlemini gerçekleştirdiğini söylemektedir. Durum biraz abartı gibi gözükse de, olayın vehameti hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlar.

1099/1100 yılında Mezopotamya memleketinde ve Urfa şehrinde şiddetli bir kıtlık yaşanmıştır. Bütün sene tarlalara hiç yağmur düşmemiştir. Urfalı Mateos kuraklığı şu şekilde anlatmaktadır: "*Susuz kalan toprak taş kesildi. Ağaçlarla bağlar kurudu, çeşmeler tıkanı.*" Özellikle Urfa şehrinde yaşanan toprağı taş kesen bu kuraklık ve kıtlık pek çok insanın hayatını kaybetmesine neden oldu. Romalı bir Hıristiyan kadın, çocuğunu pişirip yedi. Allah'ın, Urfa şehrine²⁸⁷ karşı olan hiddeti seneden seneye hep artarak devam etti. Urfa şehrinin 22/25 Şubat 1100/1101 yılında her yerde mahsul çok bereketli oldu. Urfa'da bu yıl buğday ve arpa yetişti ki, açlık derdi unutuldu. Bir "mot"a mukabil yüz mot mahsül alındı, ağaçlarda meyva bolluğu yaşandı. Su bolluğuda yaşandı, insan ve hayvanlar suya doydular.²⁸⁸ Urfalı Mateos şiddetli bir şekilde yaşanan kıtlık hadisesinin sebebini Urfa'nın eski hâkimi olan

²⁸⁴ Simbat, **a.g.e.** ,s.45; Urfalı Mateos, **a.g.e.** , s.156.

²⁸⁵ İbnü'l-Esir, **a.g.e.** , 8, s.308.

²⁸⁶ Müvverih Vardan, **a.g.e.** , s.48.

²⁸⁷ Araştırmamız boyunca tespit edilen şehirler arasında afetlerin binbir türlüünü yaşayan şehirler olarak Antakya, Urfa, Musul, Halep, Malatya ve Amid şehirleri en çok felaketlerle baş başa kalan bölgeler arasında olmuştur. Urfa ve Amid şehrinin maruz kaldığı afetler için ayrıca bkz. Süryanî Mar-Yeşua, **Vakaayi'nâme**, Şehir Matbaası, İstanbul, 1958, s.1-79.

²⁸⁸ Urfalı Mateos, **a.g.e.** , s.202-203.

Toros'un Haçlılar tarafından haksız bir şekilde öldürülmesine bağlamaktadır.²⁸⁹ İbnü'l-Esîr de 1100 yılında yaşanan kıtlık ve kuraklıktan haberdar olup, fiyatların arttığını, ilaç ve hammaddenin teminin zorlaştığını ve ölü sayısının fazlalığından bir tabuta altı kişi koyulduğunu ifade etmektedir.²⁹⁰

21/23 Şubat 1104 yılında Haçlıların Harran Muhasarası esnasından şiddetli bir açlık hâkim idi. Buna rağmen şehri teslim etmemek için halk direniş göstermiştir. Urfalı Mateos şehrin şiddetli kuşatma altında olmasına rağmen açlık sıkıntısı da ciddi anlamda baş gösterdiğini fakat şehrin teslim olmadığını açık bir şekilde ifade eder.²⁹¹

Mevdud Haçlıların elinden Antakya şehrini almak için kuşattığı esnada, hasat vakti gelmiş olan ürünlere, zarar verip, bağ-bahçeyi yaktı. Bu elim hadise sonucunda kıtlık baş göstermiştir.²⁹²

Büyük Selçuklu Devleti 1110/1111 yılında Haçlıların elinden Urfa'yı almak için mücadele verdikleri esnasında Türkler, Urfa'daki ekinleri hayvanlarına otlak yeri yaptılar. Urfa şehri, yüz gün çok tehlikeli ve dehşetle dolu bir durum içinde kalmıştır. Onlar devamlı hücumlara karşı yaptıkları ümitsiz bir mukavetten dolayı esasen bitap bir hale gelmişken açlık felaketi de başgöstermeye başlamıştır.²⁹³

1117/1118 yılında Halep ve Antakya'da ekinlerin verimsiz olması ve hasat mevsiminde kötü hava koşulları nedeniyle ürünler telef olmuştur. Pahalılık yüzünden çiftçiler kaçmayı tercih etmişlerdir.²⁹⁴

1120 yılında Haçlıların İlgazi ile antlaşması ihlali üzerine ve İlgazi'nin Mardin'e gitmesi üzerine Haçlılar Müslümanların elindeki yiyeceklere el koymuştur.²⁹⁵ Bu nedenle şehir sunî açlık çekmiştir.

10 Aralık 1124 yılında Danişmendli Emir Gazi ile Selçuklu sultanı Mesud Malatya'yı kuşatmışlardır. Emir Gazi, şehri Mesud'a vermeyip kendisi almıştır. Bu kuşatma ardından Selçuklu Tuğrul Arslan ve annesi Ayşe Hatun'dan Malatya'yı teslim

²⁸⁹ Urfalı Mateos, **a.g.e.** , s.202.

²⁹⁰ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.** , 9, s.431.

²⁹¹ Işın Demirkent, **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)**, I, TTK Yay., Ankara, 2013,s.93; Urfalı Urfalı Mateos, **a.g.e.** , s.223.

²⁹² **Anonim Süryani Kronoği (I. ve II. Haçlı Seferleri)**, s.32.

²⁹³ Azimî, **a.g.e.**, s.45; Urfalı Mateos, **a.g.e.** , s.239.

²⁹⁴ İbnü'l-Adîm, **a.g.e.** , s.132.

²⁹⁵ İbnü'l-Adîm, **a.g.e.** , s.146.

aldığında kuşatma nedeniyle halk kıtlık ve darlık çekmiştir.²⁹⁶ Malatya şehri şiddetli bir kıtlığa uğramış, bir merkep yükü buğday 36 altın dinara, satılmıştır. Şehir de gıda namına hiçbir şey kalmadı; insanlar eskimiş derileri, su içinde yumuşatmaya, bunları ve bunlara benzer şeyleri yemeye başlamışlardır. Kedi, köpek, hatta ölü eşek cesetlerine bile rast gelinmemiştir. Acınacak hale gelen şehir üç ağır darbe ile karşılaşmıştır. Şehir içinden kaçanlar dışarıda kılıç darbeleri ile mahvoluyor, içeride kalanlar kıtlık yüzünden can vermiştir. Emir Gazi şehre girince, ahalinin kıtlık yüzünden mezardan çıkmış gibi olduklarını görüp, onlara teselli vermiştir. Bu nedenle çiftçilere tohumluk buğday dağıttı ve her taraftan koyunlar ve davarlar getirtti. Bu sayede şehir yeniden canlanmaya başlamıştır.²⁹⁷

İbnü'l-Esîr 1124 yılında yağmur yağmadığı için yaşanan kıtlıktan pek çok bölgede görüldüğünü kaydetmiştir. O yıl el-Cezire Diyarbakır'ı da içine alarak yiyeceklerin azaldığını ve fiyatların artışına dikkat çekmiştir. Bu durum 1125 yılına kadar devam etmiştir.²⁹⁸

1125 yılında Doğu Anadolu'da büyük bir açlık yaşanmıştır. 1126 yılında Ani kuşatması nedeniyle şehirde açlık ve perişanlık ortaya çıkmıştır. Müslümanların şehre girmesinin yasaklanması sonucunda şehir teslim edilmiştir.²⁹⁹

1129/30 yılında bir beşeri ihmalsizlik yaşanmış, Urfa'da askerler ekinleri atlara yedirmişlerdir.³⁰⁰

1139/1140 yılında kış ayları çok sert geçmiş, Niksar'da yiyecek maddeleri tükenmiştir. Binek hayvanların bir kısmı telef olmuştur. Azimî'de Anadolu'da fiyatların yükseldiğini belirtmektedir. Fakat müellif yükselmesindeki sebebi zikretmez. Süryani Mihail, 1139 yılının dolunay günlerine kadar kurak geçtiğini yazar.³⁰¹

²⁹⁶ Erdoğan Merçil, **Türkiye Selçuklularında Meslekler**, Bilge-Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2020, s.71.

²⁹⁷ Abu'l Farac, **a.g.e.**, II, s.359; Turan, **SZT**, s.194.

²⁹⁸ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, 9, s.42.

²⁹⁹ Ersan, **a.g.e.**, s.90; Süryani Mihail, **a.g.e.**, s.85.

³⁰⁰ Azimî, **a.g.e.**, s.65,68.

³⁰¹ Kesik, **Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi(1116-1155)**, s.57; Azimî, **a.g.e.**, s.77; Süryani Mihail, **a.g.e.**, s.118.

1165 yılında her memlekete buğday üretiminde kıtlık yaşanmıştır. Kilikya’da buğdayın yarım “marbana”sı(?) bir dinara çıkmıştır. Kıtlık öyle bir çıkmazsa girmiş ki hiçbir yerde buğday bulunamamıştır. Süryani Mihail’in bu kaydından kuraklık nedeniyle kıtlık yaşanmış olabileceği tahmin edilebilir. Yine müellif Antakya ve Çukurova’daki fiyat artışlarına da dikkat çeker.³⁰²

1171 yılından itibaren civar bölgelerde yaşanan kıtlık Anadolu’yu da etkilemiştir. 1172/1173 yılında şiddetli kış şartlarından dolayı Sivas’ta kıtlık baş göstermiştir. 1172 yılında yaşanan ağır kış şartları Danişmendli hâkimiyetinde bulunan Sivas’ta da şiddetli bir şekilde yaşanmıştır. Bundan dolayı şehir halkı toplanarak Danişmendli Emiri Melik İsmail’in yanına gitmişlerdir. Emir’in adamlarından buğday istemişlerdir. Emir’in kontrolünde çok sayıda dolu buğday ambarının olduğu bilinmekte olup, halka söylenen ise elindekilerinin yaz mevsimine kadar yeterli olabileceği idi. Buna rağmen halkın isteği yerine gelmedi. Bu nedenle Sivas’ta dehşet dolu anlar yaşanmıştır. Bu afet esnasında yaşanan durum karşısında Sivas halkı toplanarak ayaklanma çıkardı. Ayaklanma sonucunda Danişmendli Emiri Melik İsmail, evli olduğu Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan’ın kız kardeşi ile 500 kişi bu olay neticesinde öldürülmüştür. Halk öfkesini yenemeyip emiri defnetmeye bile layık görmedi ve onu karlar üzerine attılar. Daha sonra halk şehirde Danişmendli Emire ait ne varsa yağmalamıştır. Bu yıl şehirde kıtlık ve kış şartlarından dolayı pek çok kişi hayatını kaybetmiştir.³⁰³ Süryani Mihail bu kıtlık esnasında “*Arap kervanları develerle buğday getirmeye başladılar*”³⁰⁴ kaydını düşer. Buradan da anlıyoruz ki, özellikle kıtlık zamanlarında ve ihtiyaç halinde diğer ülkelerden kervanlar vasıtasıyla ithalat da yapıldığını çıkarabiliriz. Sivas’ta yaşanan bu kıtlık hadisesi için halk Sivas’taki kıtlığın Danişmendli soyundan olan İsmail’in uğursuzluğu nedeniyle ortaya çıktığını beyan eder. Sivas halkı Zünnun’u şehre davet ettiler. Zünnun daha önce Sultan II. Kılıç Arslan’dan kaçarak Nureddin’in yanına sığınmıştı. Zünnun bu davet üzerine kayınpederi olan Nureddin Mahmud’un desteğini alarak Sivas’a gitmiştir. O sırada yaşanan kış şartları Zünnun’un Sivas’a ulaşmasını zorlaştırmıştır. Nihayetinde

³⁰² Süryani Mihail, **a.g.e.** , s.197.

³⁰³ Ali Öngül, **a.g.e.** , s.91; O. Turan, **Selçuklu Tarihi Araştırmaları**, s.147; Kesik, **Selçukluların Haçlılarla İmtihani**, s.234; O. Turan, **SZT**, s.230; Süryani Mihail, **a.g.e.** , s.227,229.

³⁰⁴ Süryani Mihail, **a.g.e.** , s.252.

1172 yılında Danişmendli tahtına çıkmıştır. Kısa bir süre sonra Sultan Kılıç Arslan Zünnun üzerine yürümüştür. Niksar'a kaçan Zünnun Nureddin Mahmud'dan yardım talebinde bulunmuştur. Yardım için 3 bin asker göndermiştir. Durumu öğrenen Selçuklu hükümdarı II. Kılıç Arslan bölgede yaşanan kış şartları ve kıtlık nedeniyle mücadeleye girişmemiştir. Lakin daha sonra bu bölgeyi hâkimiyeti altına almıştır.³⁰⁵

1178 yılında el-Cezire, Malatya, Diyarbakır, Ahlat ve başka bölgelerde devam eden kuraklık ve kıtlık pek çok insanın yaşamına son verdiği gibi çoğu insan da su ve yiyecek temin edebilmek için yurtlarını terk etmişlerdir. Uygun yiyecek bulamayanlar ise leş ve yenmesi mutat olmayan gıdaları tüketmişlerdir. Anadolu'ya sığınmak için gelen kalabalık bir topluluk Fırat'ın kıyısına kadar gelmişlerdir. Anadolu'da yaşanan kıtlık daha çok artıracığından dolayı Türkler tarafından engellenmiştir. Uzun süren bu kıtlığın ardından ve beslenme şekillerinden dolayı veba salgını çıkmıştır.³⁰⁶ İbnü'l-Esîr 1178 yılını umumi kıtlık veba salgını yılı olarak kaydeder. Ölümler çok olunca yine defin problemi yaşanmıştır.³⁰⁷ Görüldüğü gibi Anadolu coğrafyası yine o günlerde de hep sığınılan bir belde olmuştur.

1171 yılından 1180 yılına kadar Anadolu ve çevresinde ciddi anlamda kıtlık yaşandığı ve halkın zor duruma düştüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca bu kıtlıkların arkasından yaşanan salgın hastalıklar insan gücünü zayıflatmış ve üretim sekteye uğrayarak pahalılık başgöstermiştir. 1180 yılının Mayıs ayında düşen yağmur neticesinde XII. asrın uzun süren bu kuraklık ve kıtlık buhranı son bulmuş; hayatın yeniden canlılık kazanmasına bırakmıştır.

1190 yılında III. Haçlı Seferi esnasında Alman İmparatoru Frederick Barbaros'un Konya muhasarası sırasında dört ay gibi süre zarfında şehirde erzak ve mühimmat tükenmiş, civardaki bağ ve memurelerin telef olduğu bilinmektedir.³⁰⁸

1191 yılında Antakya bölgesinde Haçlılar ve Müslümanlar mücadele içerisinde iken bölgede şiddetli bir kıtlık yaşandığını öğreniyoruz. Bağras kalesi ele geçiren

³⁰⁵Süryani Mihail, **a.g.e.** , s.226-229; Aksarayı, **a.g.e.** , s.23; Kesik, **Selçukluların Haçlılarla İmtihanı**, s.234-235.

³⁰⁶Süryani Mihail, **a.g.e.** , s.252; O. Turan, **SZT**, s.237; Aynı Müellif, **Selçuklu Tarihi Araştırmaları**, s.152.

³⁰⁷ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.** , 9, s.437.

³⁰⁸O. Turan, **Selçuklu Tarihi Araştırmaları**, s.190.

Antakyalılar 12.000 ölçek buğday ele geçirmişlerdi. Kaynağın ifade ettiğine göre kıtlık zamanına denk gelen bu hububat çok makbule geçmiştir.³⁰⁹

1199 yılında Eyyübilerin Artuklu Beyliğinin elinde bulunan Mardin’i muhasarası esnasında şehirde başlayan kıtlık nedeniyle şehri teslim için hazırlanan Alp-kuş, karşıdaki kuvveti görünce düşüncesinden vazgeçerek savaşmayı düşünmüştür. Savaşın sonucunda şiddetli sıcaklar sebebiyle Melik Adil’in şehre dokunmaması şartı ile anlaşma yapılmış ve bölge bir süre sonra onun hâkimiyetine bırakılmıştır.³¹⁰

1205 yılında ikinci defa Selçuklu tahtına çıkan Gıyaseddin Keyhusrev zamanında Konya’da üç yıl süren bir kıtlık yaşanmıştır. Bu kıtlığın sebebi olarak; devrin kadısının haksız yere öldürülmesi öne sürülmüştür.³¹¹

I.İzzeddin Keykavus (1211-1220) zamanında Erzincan’a vardığında şiddetli bir soğukla karşılaştı. Bu sürede Erzincan halkı, özellikle de yoksullar ve düşkünler kıtlık ve açlıkla mücadele etmek zorunda kalmıştır.³¹²

Yine Sultan İzzeddin Keykavus zamanında bir yıl süren Ankara kuşatması esnasında halk ve ordu yiyecek kıtlığı yaşamıştır. Yaşanılan kıtlık tabii bir hadise olmayıp kuşatma yüzünden meydana gelmişti. Kuşatma sebebiyle şehre iâşe girmemiş, halk zor durumda kalmıştır. Bunun üzerine şehrin ileri gelenleri Alaeddin Keykubad’a bu durumu iletmişlerdir. Yapılan istişare sonucunda şehri teslim etmeye karar vermişlerdir. Bunun üzerine şehri teslim etmek mecburiyetinde kalmışlardır.³¹³ Keykavus, aynı durumu Sinop’un fethi (1214) sırasında yaşatmıştır. Şiddetli bir şekilde abluka altına alınan Sinop halkı, yiyecek ve içecek sıkıntısı yaşamışlardır.³¹⁴

Alâeddin Keykubad (1220-1237) Eyyübîler’in elinde bulunan Diyarbakır’ı ele geçirmek istiyordu. Bunun için önceden plan yapmıştı. Şehrin surlarının mustahkem olması sebebiyle şehrin iâşe kaynakları engellenecek, toprak sahibi çiftçiler esir

³⁰⁹ Abu’l Farac, **a.g.e.** , II, s.457-458.

³¹⁰ O. Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, s.188-189.

³¹¹ O. Turan, **Selçuklu Tarihi Araştırmaları**, s.173-174; İbn Bibî, **a.g.e.** , I, s.115.

³¹² İbn Bibî, **a.g.e.** ,II, s.152.

³¹³ İbn Bibî, **a.g.e.** , I, s.158; Mehmet Altay Köymen, **Büyük Alâeddin Keykubad ve Zamanı**, (Yay. haz.: Salim Koca-Sinan Tarifçi), Kronik Yay., İstanbul, 2020, s.114; O. Turan, **SZT**,s.285; O. Turan, **Selçuklu Tarihi Araştırmaları**, s.201.

³¹⁴ İbn Bibî, **a.g.e.** , I, s.169.

alınacaktı.³¹⁵ Böylece içten ve dıştan abluka altına alınan şehir teslim olmak zorunda kalacaktı. Bu durum bir şehrin siyasi sebeplerden dolayı darlık ve sıkıntılı günler yaşamaya maruz kalmasına çarpıcı bir örnektir.

Süryani Mihail ve İbn'ül Esîr'in kaydına göre 1223 yılında üç dört yıl devam eden bir kıtlık süreci yaşanmıştır. Kıtlığın nedeni mevsimsel yağışın azlığı idi. Bunun ardından yaşanan çekirge istilası sebebiyle el-Cezire, Diyarbakır ve civar illerde kıtlık yaşanmasına neden oldu. Gıda temininin zorlaşması fiyat artışlarında beraberinde getirmiştir.³¹⁶

Benzer bir durumda 1226 yılında yaşanmıştır. el-Cezire bölgesine Şubat başından Nisan ortalarına kadar hiç yağmur düşmemiştir. Bunun üzerine ortaya çıkan çekirge istilası ve dolu ekinlere büyük zarar vermiştir. Fiyatlar da tekrar artış yaşanmıştır. Açlık nedeniyle hayvanlar telef olmuştur. Kuraklık ertesi yıl da devam ederek ve sefaletle yol açmıştır. 1228 yılında ise yeterince yağış yağmış olmalı ki, el-Cezire bölgesinde fiyatlar düşmüş, pek çok şeyde ucuzluk yaşanmıştır.³¹⁷

Harizmşah Sultanı Celaleddin Mengü-birti 1229 yılında Ahlat kuşatması esnasında şehirde hem şiddetli kış hem de kıtlık hüküm sürüyordu. Halk bütün gıda maddelerini tüketince, kedi ve köpek etleriyle beslenmeye çalışıyordu. Açlık neticesinde 20 bin kişi hayatını kurtarmak için şehri terketti. Açlığın etkisi ile insanların yüzleri tanınamaz bir hal almıştır. Bu durumda olan halk için Sultan Celaleddin sığırlar kesip açlık çeken insanları doyurmağa çalıştı ise de bir kısmı ölümden kurtulamadı; diğerleri de başka yerlere dağıldılar. Nihayetinde 14 Nisan 1229 Pazar günü şehre giren Harizm ordusu açlıktan ölenlerin cesetleri ile karşı karşıya kalmıştır.³¹⁸

Sultan Celaleddin Ahlat'ı yağma ettirmemek için büyük çaba göstermesine rağmen 1230 yılında siyasi sebeplerden dolayı Ahlat şehri açlık ve perişanlık çekmiştir. Açlık ve siyasal katli nedeniyle Ahlat şehri harap olmuş; Ahlat halkının bir

³¹⁵ Erdoğan Merçil, **a.g.e.** , s.72.

³¹⁶ Süryani Mihail, **a.g.e.** , s.298; İbnü'l-Esîr, **e.g.e.** , 10, s.268.

³¹⁷ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.** , 10, s.318-319,334.

³¹⁸ O. Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, s.124-125.

kısmı açlık nedeniyle ölürken diğer kısmı da siyasal katli nedeniyle hayatını kaybetmiştir.³¹⁹

1243 yılında Köseadağ bozgunu ile Anadolu'da yeni bir sürece girilmiştir. Moğol istilâsının etkileri her alanda hissedilmiş ve İstilâ nedeniyle köy iktisadî hayatı bozulmuştur. Bu yılda çok etkili bir kıtlık yaşanmıştır.³²⁰

1244 yılında Anadolu şehirlerine giren Moğolların geri dönmeleri üzerine Malatya şehrinde şiddetli bir kıtlık oldu. Ardından veba salgını ortaya çıktı. Ebü'l Ferec'in kaydına göre; şehir çarşılarında ölenler, hayvanlardan farksız bir manzara arz ediyordu. Etraf sefalete düşmüş kimselerle dolmuştur. Pek çok kişi oğullarını ve kızlarını köle ve cariye olarak satmak istedilerse de alıcı bulamadılar.³²¹

1257 yılında Hülâgû Suriye seferine çıkarken Mardin ve Meyyâfârikîn'in zaptı için bir ordu gönderdi. Meyyâfârikîn'in uzun süren muhasarası sırasında şehirde açlık ve felaket bir arada idi. İnsanlar bu sebeple fare, kedi, köpek eti yediler. Moğollar şehre girince birbirini üstüne yığılmış cesedleri gördüler.³²²

1258 yılında Moğol işgali altındayken II. İzzeddin Keykavus, Ali Bahadır adında bir emirini Malatya'ya göndermişti. Baycu Noyan'ın Anadolu'dan ayrılmasıyla Bahadır, Malatya'yı kuşattı. Kuşatma nedeniyle şehirde kıtlık zuhur etti. Bir merkep yükü tuz, 400'e denk bir dirhem³²³ fiyattına satıldı.³²⁴ Malatya halkı bu açlıktan dolayı kedi ve köpekleri yemek mecburiyetinde kaldı. Deri ve kösele parçalarını dahi pişirip yiyenlerin olduğu bilinmektedir. Hattâ dönemin kaynaklarının naklettiğine göre; Malatya'ya bağlı Cobas'ın köylerinden biri olan Baabdon köyünde, bir kadının küçük bir çocuğu kızarttığı, bunun üzerine kadının komşularının tepkili tavrı karşısında kadın savunmaya geçip; "*Çocuğu kendisinin öldürmediğini, eceliyle öldükten sonra*

³¹⁹ Yinanç, **a.g.e.**, II, s.84-85.

³²⁰ V. Gordlevskiy , **Anadolu Selçuklu Devleti**, (çev. Azer Yaran) , Onur Yay. , Ankara,1988, s.50.

³²¹ Abu'l Farac, **a.g.e.** , II, s.545.

³²² O. Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, s.196.

³²³ Dirhem İslamda kullanılan ölçü birimidir. Ağırılık dirhemi 3,125 gr olarak karşılmaktadır. Walther Hinz, " İslamda Ölçü Sistemleri", s.4.

³²⁴ Erdoğan Merçil, **a.g.e.** , s.98; O. Turan, **SZT**, s.506.

*bedeninin toprağa karışıp gideceğine kendisi yiyip hayatını kurtarmak istediğini beyan etmiştir.”*³²⁵

1260 Ayn-ı Calut Savaşı'ndan sonra İlhanlılar, Memlûkler ile giriştikleri mücadelede Anadolu'yu daimi bir muharebe sahnesi haline getirdiler. Memlûk sultanı Baybars ile Abaka 1264 yılında Doğu Anadolu'da savaşırken, düşmanın askerlerini ve hayvanlarını aç bırakmak amacıyla, Diyarbakır ve Ahlat bölgelerindeki bütün ekinleri ateşe vermişlerdi.³²⁶

1260/61 yılında Meyyâfârikîn'in Moğollar tarafından harap edilmesi esnasında şiddetli bir kıtlık yaşanmıştır. Halk, açlıktan her türlü hayvan ve hattâ ölü eti yemeye mecbur kalmıştır. Bu kıtlık sadece Meyyâfârikîn'de değil civardaki tüm memlekette yaşanmıştır. Çünkü Moğollar kendi askerlerini doyurabilmek için tüm iktisadî anarşiyi uygulamışlardır.³²⁷

1277³²⁸ Kayseri'de pahalılık ve ardından gıda maddeleri temininde de sıkıntılar baş göstermiştir. Burada zahirenin bir mudd'u³²⁹ kırk dirhem'e satılmıştır. Hayvan yemi bulunamadığı için bir menn³³⁰ kuru üzümü on dirhem'e alınmış ve bu yüzden hayvan yemi olarak on dirheme satılan üzüm veriliyordu. Bu tarihte Anadolu'ya gelen Memlûk sultanı Baybars on gün Kayseri'de kaldı ve o sırada yollar kapanmış olduğu için tahıl fiyatları fahiş derecede artmıştır. Tahıl kırk bin dirheme bulunamaz hale gelmiştir. Bu sırada Baybars'ın birlikleri atlarını doyuracak alef (yulaf) bulamadıkları için kuru üzümü on dirheme alıp hayvanların besin ihtiyacını bu şekilde

³²⁵ Ebû'l-Ferec, **Târîhu Muhtasari'd- Düvel**, (çev. Şerafettin Yaltkaya), TTK Yay., , Ankara, 2011, s.31-32.

³²⁶ O. Turan, **Doğu Anadolu'da Türk Devletleri Tarihi**, s.140.

³²⁷ Genceli Kiragos, **a.g.e.** , s.137; Müverrih Vardan, **a.g.e.** , s.107.

³²⁸ 1277 yılında İngiltere'de kıtlık hüküm sürmekteydi. 1272, 1277, 1283,1292 ve 1311 yıllarında kıtlık yaşandığı ve havaların kötü durumda olduğunu ve giderek: 1315 ile 1322 yılları arasında "*Büyük Kıtlık*" diye adlandırılmıştır. Avrupa'nın da büyük kesiminde hasat kötü durumda olduğu bilinmektedir. Bu nedenlerden dolayı güneş'in yoksunluğu nedeniyle tuz üretimini, var olan etin de muhafaza edilmesi zorlaştırıcı bir durum ortaya çıkmıştır. İngiltere'de buğday fiyatı kıtlık nedeniyle artmıştır. Hatta bu dönemde yoksul halk köpek, kedi, gübre ve kendi çocuklarını yemeye zorlayacak şekilde sıkıntıları ikiye katlanmıştır. Sean Martin, **Kara Ölüm Orta Çağ'da Veba**, Kalkedon Yay., İstanbul, 2011, s.27.

³²⁹ İslamiyet'in ilk yıllarında da kullanılan bir ölçü birimidir. Orta Çağda hacim ölçü birimi olarak kullanılmaktadır. Kastamonu, Konya, İznik, Manisa, Antalya ve Karahisar'da mudd, irdebb'le aynı değerdedi. Denizli'de ¾ irdeb yaklaşık 67,5 litre yöreden yöreye farklılık vardır. Buğday'da 1 Mudd= 513,12 kg. Walther Hinz, "İslamda Ölçü Sistemleri", s.57-58.

³³⁰ Menn Türkiye Selçuklularında 260 dirhem=833 gr ağırlığına takabül ediyordu. Ağırlık ölçüsü bölgeden bölgeye de değişebilmekteydi. Sivas'ta bir menn=977 gr. Menn hakkında detaylı bilgi için bkz. Walther Hinz, "İslamda Ölçü Sistemleri", s.22-27.

karşılamientoşlardır. Bu durumda Baybars ise tahıl ambarlarının açılmasına, halkın yiyeceğine ve hayvan yemlerine el konulmasına izin vermedi. Baybars orduda yaşanan bu kıtlık nedeniyle ülkesine geri dönmek zorunda kalmıştır.³³¹

Selçuklu Türkiye'sinde kıtlık zamanında Bizans Devleti'nden hububat alışverişi de yapıldığı bilinmektedir.³³² İnsanların temel ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için böyle durumlarda devletlerarası alış-verişi zaruri kılmaktadır.

Mevlevi kaynaklarında kuraklıktan dem vurarak pek çok benzetmelere yer verilmiştir. *“Kıtlık yılında gülüp duran güneşin yüzünden bağlar, bahçeler ölüm haline girer, can çekişirler.”*³³³

Selçuk-name yazarı Ravendi'nin güzel bir tespiti vardır. Ravendi, *“Hükümdar zulüm yaparsa, o sene kıtlık olur.”*³³⁴ *“Darlıktan genişliğe onlar, yoksulluğun, darlığın son haddindedirler. Onların yüklendikleri yokluk, yoksulluk, başkalarında olsaydı, şikâyetten kulaklar dolardı. Yoktur ki dünya rızıkına düşkünlük, kötü bir şey olduğu gibi utanmak da, rızık elde etmeye engeldir.”*³³⁵ Adil bir şekilde yönetilen bir yerde, insanlar kıtlığa bile aldırış etmeden yaşar.³³⁶ Anlaşılacağı üzere, adil bir yönetim olduğu sürece halkın, diğer afetlere de katlanabileceğini düşünülmektedir *“Kuraklık yıllarında halkın nereye yerleştiğine bak, nereye konarlarsa sende birlikte oraya kon. Başına ne tür afet gelirse gelsin halkına sadık kal.”*³³⁷ Gördüğümüz üzere; yönetimin halk ile beraber aynı kaderi paylaşması, toplum-devlet bağının güçlenmesini sağlar.

*“Yine kıtlık zamanında edilen bir dua: Padişahlar padişahı sensin, sonu bulunmaz ihsan sensin; şu âhır zaman kıtlığında kerem, lütuf sofrasını yayan ancak sensin işte. İki üç aşağılık yoksula karşı öylesine gönül alçaklığı gösteriyorsun ki; sanki edna bir kulsun da padişaha sofraya götürmedesin.”*³³⁸

³³¹ O. Turan, **SZT**, s.565; Aksarayı, **a.g.e.** , s.88.

³³² M. Said Polat, **Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçukluları'nda İctimaî ve İktisadî Hayat**, (Basımı yapılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniv., Türkiyat Arştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 1997, s.180.

³³³ Mevlânâ, **Mesnevi**, VI, s.101.

³³⁴ Râvendi, **a.g.e.** , I-II, s.78.

³³⁵ Mevlâna Celaleddin, **Mektuplar**, (Türkçe'ye çev. Abdülbâki Gölpınarlı) , İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1999, s.100.

³³⁶ Mevlâna Celaleddin, **Mektuplar**, s.202.

³³⁷ Kâşgarlı Mahmûd, **a.g.e.** s.716.

³³⁸ Mevlânâ, **Divan-ı Kebir**, I, s.195.

Dönemin kaynaklarından anlaşıldığı üzere, kıtlık ve kuraklık yağmurun eksikliği ve hububatın az oluşu halkı etkilediği gibi müellifleri de etkilemiş ve bu konuya matuf bir çok kayda yer verilmiştir.

Süryani Mihail'de geçen bilgiye göre; 1139 yılı Mayıs ayında dolunay günlerine kadar yağmur yağmamış ve mevsimi geçtikten sonra yağmur yağdığı beyan edilmişti. Nitekim zamansız yağın yağmurun ürün üzerinde pek verim sağlayamadığı aşikârdır. Kuraklıklar sadece canlı hayatını etkilemeyip, tüm coğrafyayı etkileyen ortak bir sorundur. Nitekim su kaynaklarının kuruması toprakların verimsizleşmesi insanlara göç yollarını açan sebepler arasında olmuştur.³³⁹

Kuraklık ve kıtlık ile fiyat artışı arasında doğrudan bir bağlantı olduğunu belirtmiştik. Buğday ve ekmek fiyatları kıtlık ve kuraklığa göre değişmekte olup, bu durum Anadolu coğrafyasında sadece ekonomik sorun olmamakla beraber bir darlık buhranını da teşkil etmekte idi. 1079/80 yılında gerçekleşen bir kıtlık nedeniyle iki ekmek ve iki litre şarap birer dinara satıldı.³⁴⁰ 1165 yılında kıtlık zuhur etmiş yine buğday fiyatı yarım merbanası bir dinardan satılmıştı. 1176 yılına gelindiğinde iklim şartları seyrinde giderken bu sefer de yiyecek kıtlığı ortaya çıkmıştı. 1178 yılında yağmursuzluk nedeniyle tekrar kıtlık ortaya çıkmış buğdayın kilesi³⁴¹ beş dinara veriliyordu.³⁴²

İbn Haldun'un devlet ile ilgili meşhur teorisine göre, devletin ömrü sona yaklaştığında ekonomik buhranlar artar. Kıtlık baş gösterir. Devleti yönetenler halkın mal ve mülküne el uzatarak boşalan hazineyi doldurmak için vergileri arttırır. Bu sebeple üretim yapamayan halk devletin ihtiyarlaşmasına yol açar. Üretimin azalması yağış yetersizliği veya yağışların yeryüzüne afet şeklinde düşmesinden dolayı ekilen ürünlerin beklenen düzeyde mahsül vermemesi kıtlık ve kuraklık bakımından önemli bir etkidir. Bu nedenle insanlar böyle zamanlarda ambarlarda saklanan yiyeceklerle durumu ihtiyatlı bir şekilde kurtarmaya çalışır. Çünkü bu tür zamanlarda fiyatlar

³³⁹ Süryani Mihail, **a.g.e.** , s.118,148.

³⁴⁰ Süryani Mihail bu kıtlığı 1082 yılı olarak verir. Süryani Mihail, **a.g.e.** , s.38. Urfalı Mateos ve Başkumandan Simpat kıtlık yılında 1079/80 yılı olarak hemfikirdirler. Simbat, **a.g.e.** , s.45; Urfalı Mateos, **a.g.e.** , s.156.

³⁴¹ Kile Orta Çağ'da kullanılan bir ölçü birimidir. 1 kile 12,828 kg buğdayın ağırlığına ve 17,635 litreye eşitti. Kile de diğer ölçü birimleri gibi bölgeden bölgeye değişebilmektedir. Walther Hinz, "İslamda Ölçü Sistemleri", s.51.

³⁴² Süryani Mihail, **a.g.e.** , s.197,233-234,252.

ekseriyetle artış gösterir. Geçimi dar kimseler bu kriz durumlarında canlarını koruyamaz hale gelmiştir.³⁴³ Nitekim XIII. asrın sonuna doğru Moğol baskısı ve zulmüne karşı halk mali darlık içine düşmüş ve Selçuklu devleti ekonomik buhranın içinde güçsüz bir devlet haline gelmiştir. Dönemin mühim kaynaklarından Aksarayî, şu sözüyle durumu özetlemektedir. “Yakacak bir mum dahi bulunamamıştır”.³⁴⁴

2.1.5. Zararlı Haşeratlar ve Ziraata Etkisi

Türkiye Selçuklu döneminde zararlı haşeratlarla mücadele imkanları kısıtlı olmalıdır. Tarım toplumu ve devleti olan Selçuklular tarım uygulamalarında mahsülün verimini etkileyen unsurlardan bir diğeri de zararlı haşeratlar olsa gerektir. Tarıma zararı dokunan ve tahribata en çok etkisi olan çekirgelerin kabul edilebilir boyutlarının dışında bir felaket niteliğinde olduğudur.

Çekirgeden başka tarıma zararı dokunan çeşitli hayvan türleri de vardır. Ancak çekirge felaketi oldukça yaygın ve dikkat çekicidir. Selçuklular döneminde zirai alanda çekirgelerin tahribi ve ürünlere verdiği zararın boyutu, sosyal (psikolojik çöküntü), ekonomik (darlık), biyolojik (hastalıklar ve salgınlar), fizyolojik (açlık ve kıtlık) gibi pek çok alanda etkili olan afet felaketi olarak görülmektedir.

Gerek Mevlâna gerek dönemin diğeri edebi kaynakları bu konuda hem gerçek hem de mecazi anlamda bir çok örnekler verip duygularını dile getirirler. Esterâbâdî haşeratların zararını şu şekilde aktarmaktadır. Karınca ve çekirgeler, sinek ve böcekler gibi o vilayetin tarla ve bahçelerine dağıldılar. Ekinden, sebzedden, meyveden ağaçtan eser bırakmadılar.³⁴⁵

Ziraata etkisi olan bir diğeri hayvan türü de farelerdir.³⁴⁶ Fareler³⁴⁷ tarlalara, ambardaki mahsule, dükkânlardaki yiyeceklere ve eşyalara, mutfaklara, bahçıvan

³⁴³ İbn Haldun, **a.g.e.** , I-II, s.1136-1139.

³⁴⁴ Aksarayî, **a.g.e.** , s.115.

³⁴⁵ Esterâbâdî, **a.g.e.** , s.472.

³⁴⁶ Kemirgenler grubuna giren fare hantavirüsler için doğal bir ev sahibi olmuşlardır. Fare ve sıçan bir kez enfekte olduğunda, idrarı ve pisliğiyle mikrobi ortaya çıkarır, insanlar da bilinçli olmadığı için solunum ve dokunma yoluyla mikrobi üzerine alır. Bu nedenle fare, çevreye mikrop saçan bir hayvandır. Doğadaki canlılar arasında en tehlikeli olanlardan biridir. Canlılara, gıdalara ve bitkilere ısırarak ve kemirerek zarar vermektedir. O nedenle ağzıyla değmiş oldukları her yerden bulaşmış olan bir mikrobi çevresine yayarak hastalıkların ortaya çıkmasında yegane bir taşıyıcıdır. Bilhassa insanların yakın bölgelerinde yaşayan fare türleri, insanları salgın ve hastalıklara karşı tehdit eden bir unsurdur. Nitekim insanlığın bu hayvanı görünce hemen defetme arzusu da bu yüzden kaynaklandığı

kulübelerine³⁴⁸ zararı dokunan haşere grubuna girmektedir. Ayrıca mikrop taşıyıcısı olarak da hastalıkların yayılmasında son derece etkili olan bir hayvan türüdür.³⁴⁹

Fareye zaman zaman sıçan da diyen Mevlâna, özellikle karakter analizi yaparken bu mahlûktan sıkça bahsetmiştir.³⁵⁰ Yine farenin tahripkârlığına da değinen Mevlâna durumu şu şekilde aktarmaktadır: ...farenin yeri yurdu topraktır. Yolları, izleri bilmez değil, bilir ama yer altındakileri bilir. O, her yanda toprağı delmiş, delik deşik etmiştir.³⁵¹ Bahsi geçen farenin türü tarla faresi olsa gerektir.

Ziraatta etkisi olan bir diğer hayvan türüde köstebektir. Köstebekler toprakta tümsekler oluşturarak topraktan çıkar ve mahsulü yerler. ³⁵²Kurtçuklar da zirai ürünleri tahrip eden hayvanlardır. Kurtlar bahçelerdeki elmalara, bağlardaki üzüm yapraklarına ve tahtalara zarar verdiğiine dair kaynaklardan öğrenmekteyiz.³⁵³ Bu dönemde özellikle Buğday üzerinde etkili olan bir başka haşerat türü buğday biti

---

söylenbilir. Andrew Nikiforuk, **Mahşerin Dördüncü Atlısı – Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi**, (terc. Selahattin Erkanlı) , İletişim Yay., İstanbul, 2020, s.258.

³⁴⁷Sultan Melikşah(Şahinşah)'ın bir gece uyurken fare ile ilgili bir rüya görür. Rüya aynı şu şekilde: Sultan yemeğini yerken pek çok fare çevresini sarar ve yemekte olduğu ekmeği elinden kapmaya çalışır. Onlara karşı iğrenerek davranırken ve fareleri kovalamaya başlar. Aniden bu fareler bir aslana dönüşmüş ve sultanı yere sermişlerdi. Sabah olunca rüyasını yorumlatmak için İmparatorun subayından yardım alır. Subay ona: "*Fareler ve aslanlar senin düşmanıdır*" der. Anna Kommena, **Alexiad Malazgirt'in Sonrası**, (çev. Bilge Umar) , İnkılâp Kitabevi, İstanbul,1996, s.499. Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdî'de geçen bir bilgiye göre, rüyada haşerelerin görülmesi, o karışıklık ve kargaşa döneminde rezillerin ve serserilerin hür ve soylu kişilere baskı yapmasına işaretir. Esterâbâdî, **a.g.e.** , s.97. Görüldüğü üzere, rüyada görülen fare bile menfi bir şekilde yorumlanmaktadır. Yine fare ile ilgili şöyle bir kıssa anlatılır Ötemiş Hacı'nın Çengiz-Nâmesinde, Büyük Tuda Mengü Han'a bir elçi ziyarete gider. Elçi, Han'ın huzuruna kabul edilir. Hal- hatır sorulduktan sonra Han o esnada elçiye şu soruları yöneltir:“Sizin ilde sıçan çok olur mu?” Elçi: “olur” der. Sonra Han tekrar bir soru daha yöneltir: “Sizin ilde çok yağmur yağar mı?” Elçi: “Evet çok yağar” der. Daha sonra Han, daha çok soru sorardım fakat ayağımdan ipi çekiyorlar cevabını verir. Bunun üzerine memleketine dönen elçiye karşılayanlar görüşme hakkındaki detayları sorarlar. Daha sonra istişare ederek şu sonuca varırlar: “Sizin ilde çok yağmur yağar mı?” demesi iyidir. Yağmurdan bolluk ve bereket olur halk bundan nasiplenir. “Sizin ilde sıçan çok olur mu?” demesi iyi değildir. Fare herkese zarar verendir. Her ne kadar düşünselerde ipi çekip dururlar deyişini anlayamadılar. Ötemiş Hacı, **Çengiz-Nâme**, (haz. İlyas Kemaloğlu) , TTK Yay., Ankara, 2018,s.47. Muhtemelen farenin kötü huylu bir hayvan olması hasebiyle ve musallat olduğu ortamdan eli boş dönmemesi adına “ayağımdan ipi çekiyorlar” cümlesini kullanmıştır. Ayrıca şu bilgide Mengü Han'ın sorularında bilimsel bir gerçekliğide yansıtmaktadır. Robert Parmenter, farelerin nüfusunun artmasını yoğun yağmurların ve otlakların bolluğunun, yumuşak toprağın fareler için yuva temininde önemli bir ayrıntı olduğunu, yine aynı şekilde yiyecek maddesi bulmasında önemli hususlar olduğuna dikkat çekmektedir. Nikiforuk, **a.g.e.** , s.255.

³⁴⁸ Aksarayı, **a.g.e.** , s.125.

³⁴⁹ Nikiforuk, **a.g.e.** , s.258.

³⁵⁰ Mevlana, **Mesnevi**, II, s.251; **Divan-ı Kebir**, IV, s.167.

³⁵¹ Mevlâna, **Mesnevi**, II, s.205.

³⁵² Mevlana, **Mesnevi**, V, s.7.

³⁵³ Mevlana, **Mesnevi**, IV, s.152,205; **Fihi ma Fif**, s.120.

(sitophilüs granarius) ³⁵⁴ idi. Bunlardan başka sinek, sivrisinek ve karıncaları³⁵⁵ da zararlı haşerat arasında sayabiliriz. Özellikle sivrisinek salgın hastalıkların da temel sebeplerinden biridir. Tarım alanında zararı dokunan bir diğer hayvan türü de kuşlardır. Kuşlar ekinlere ve tanelerine zarar vermekteydiler. Dönemde rastlanan kuş türü kuzgun, karga, bülbül, leylekler ve turnalar idi.³⁵⁶

Selçuklu Türkiye'sinde ziraî mahsulü korumak amacıyla, Orta Çağların bilgi ve teknik seviyesine uygun bir biçimde geleneksel usullere başvurulmuştur. Bahçe ve bostan sahipleri mahsulünü dış tehlikelere karşı korumak için korkuluk diktikleri bilinmektedir. Korkuluğun şekli kaynaklar tarafından tarifi şu şekildedir: “*sende sarhoşların başı varsa külahtan vazgeç, bir baş elde etmeye bak; bostandaki korkulukların da külahları vardır ama başları yoktur.*”³⁵⁷ Korkuluğun yanı sıra eşek başı ve sığır başı da dikildiği de olmuştur. Bu tılsımın amacı kuşları mahsulden uzak tutmak tek gaye olmamış, aynı zamanda mahsüle olası bir kötü gözün ortadan kalkması için uygulanan bir metot olmuştur.³⁵⁸ Yine kuşların bahçedeki ürünlere ve ekinlere yaklaşmaması için def çalmakda başka bir metot idi. Bu konuda, Mesnevi'de geçen bir olay şu şekilde aktarılır: “*Bir çocuk ekin bekçiliği yapar ve yanındaki def çalarak kuşu kaçıtır...Kuşlar bu sesi duyunca tarladan uzaklaşırlar, ekinlerde bu tehlikeden kurtulurdu.*”³⁵⁹ Bağ ve bahçeleri büyükbaş hayvan ve kuş tehlikesine karşı korumak için korkuluk dikme, çekirge istilasına karşı sarıyonca ekimi, biber bitkisini korumak için fesleğen, meyve sineklerine karşı beyaz renkli su tuzakları (muhtemelen beyaz sirke), güve böceğine karşı sedir ağacı gibi usuller bunlardan bazılarıdır.

2.1.6. Yangın Afeti

Ateş, insanlık tarihinin en mühim icatlarından biri olarak beslenme amaçlı olduğu gibi temizlik, arınma ve kutsanma amaçlı da kullanılmıştır. Bunun yanı sıra savunma ya da yıkma konusunda ateşe başvurulduğu büyük yangınların da çıkarıldığı

³⁵⁴ Buğday biti yarım kanatlılardan, vücudu yeşil , başı siyah ekinlere zarar veren bir böcek türüdür. **Türkçe Sözlük**, TDKY, Ankara 1998, s.I, s.350.

³⁵⁵ Mevlana, **Mesnevi** , II, s.178; **Divan-ı Kebir**, VII, S.211; Sultan Veled, **İbtidâ-nâme**, s.274.

³⁵⁶ Selçuklu Türkiye'sinde 1123 yılında garip bir hadise olarak anlatılan kuşların kavga ettiklerine dair bir kayıt mecuttur. Hadise için bkz. Simbat, **a.g.e.** s.52; Süryani Mihail, **a.g.e.** , s.75; Urfalı Mateos, **a.g.e.** , s.275.

³⁵⁷ Mevlana, **Divan-ı Kebir**, VI, s.52.

³⁵⁸ Mevlana, **Divan-ı Kebir**, V, s.322; Eflaki, **a.g.e.** , s. 221; Hacı Bektaş Veli, **Makalat**, (Sadeleştiren: Hüseyin Özbay), Ankara, 1996, s.24.

³⁵⁹ Mevlana, **Mesnevi**, III, s.334.

görülmüştür. Şimşek, aşırı sıcak gibi doğal olaylar sonucunda çıkan yangınlar bir kenara ihmal sonucu veya bilinçli çıkarılan yangınlar da dönemde daha çok söz konusudur.

Orta Çağ şartlarında bir yeri ele geçirmek veya savunmak amacıyla çıkarılan sunni yangınlar pek çok insanın hayattan koparılmasına yol açmıştır. Bu sebeple yangınları da afetler kapsamına aldık. Selçuklular döneminde Bağdat³⁶⁰ şehri başta olmak üzere pek çok şehirlerde yangın çıktığı bilinmektedir.

Urfalı Mateos 1110/1111 yılı kış mevsiminde, Vaspurakan eyaletinde (Van ve çeresinde bulunan bir Ermeni bölgesi) bir yangın afetinin meydana geldiğini ve büyük tahribat yaptığını tasvirlerle anlatır. Yangının sebebini belirtmez. Olayın aniden gelişmesi ve kış mevsiminde yaşanması, doğal bir afet olduğu yönünde kanaat uyandırmaktadır.³⁶¹

Yine kaynaklar 1115 yılında Diyabakır'da cami üzerine gökten bir ateş düştüğünü, binaların yandığını ateşin göğe kadar yükseldiğini kaydeder. Halk ateşi söndürmek için elinden gelen bütün çabayı gösterdiyse de başarılı olamamıştır. Neticede cami tamamen yanıp küle dönmüştür.³⁶²

Süryani Mihail, 1120 yılı Şubat ayının ilk günlerinde İstanbul'da bir yangın çıktığını on bin ev ve dükkânın yok olduğunu belirtir.³⁶³

1144/45 yılında Urfa'nın yeniden zapt edildiği esnada Perşembe günü karşena bölgesinde bulunan bir Qarirait manastırında bir yangın çıkmıştır.³⁶⁴

1164 yılında Ahlat'ta meydana gelen bir yangında 70 dükkan ve pek çok evin yanmasına neden olmuştur.³⁶⁵

1176 yılında vuku bulan Miryokefolan Savaşı'nda bir vatan savunması olarak Selçuklu ordusu Bizanslıların yiyecek bulmamaları için tarladaki ürünleri ve kulübeleri ateşe vermişlerdir. Bizanslıların önünden giderek bunların hayvanlarına

³⁶⁰ Selçuklular döneminde Bağdat'ta gelen afetler için bkz. Ömer Tokuş, "Selçuklular Dönemi'nde Bağdat'ta Beşerî, Biyolojik Afetler, Gök Olayları ve Garip Olaylar (H.447-590/M.1055-1194)", **USAD**, Haziran 2018, S.57, s.158-170.

³⁶¹ Urfalı Mateos, **a.g.e.**, s.242.

³⁶² Müverrih Vardan, **a.g.e.**, s.59; Simbat, **a.g.e.**, s.51; Urfalı Mateos, **a.g.e.**, s.257.

³⁶³ Süryani Mihail, **a.g.e.**, s.70.

³⁶⁴ Süryani Mihail, **a.g.e.**, s.132.

³⁶⁵ O. Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, s.132.

yem bulamamaları için yol boyunca bütün meraları yakmışlar ve içecek su bulmamaları içinde kaynak ve su kuyularını kapatmışlardır.³⁶⁶

1178 yılında Antakya’da meydana gelen bir sel felaketinin hemen ardından şehirde bir yangın felaketi ortaya çıkmıştır. Kilise ve civardaki birçok ev kül olmuştur. Ancak yangında ölen ve yaralanan olmamıştır.³⁶⁷

Süryani Mihail, 1183 yılında Mar Bar Numa manastırında bir mum nedeniyle yangın çıktığını, pek çok binanın, eşyanın ve hattâ kitapların yandığını kaydeder. Bu yangın esnasında hırsızlık için manastıra giren bir genç dışında can kaybı yaşanmamıştır.³⁶⁸

Yangınlara karşı bu dönemde bazı tedbirler alınmıştır. İnek derisinden mamül ateşe dayanıklı tulumlar tercih edilmiş, bunlara su konularak yangına meyilli yerlerde hazır bulundurulmuştur. Yine yangını söndürmede etkili olan sirke ve çamur da sıkça başvurulan metotlardan olmuştur.³⁶⁹

Sonuç olarak yangın, ister yıldırım düşmesi, deprem gibi doğal yollarla çıkmış olsun, isterse dikkatsizlik, siyasi amaçlı kundaklama ve sair sebeple çıkmış olsun can ve mal kaybına yol açan afetler arasında olmuştur. Bu açıdan yangın afeti bahsedilmeye değer bir felaket olup, zararı en aza ve riski ortadan kaldırılması adına bilinçlenmesi gereken bir durumdur.

2.2. SELÇUKLU COĞRAFYASINDA POLİTİK AFETLER VE MEKÂNSAL ETKİLERİ

Türkiye Selçuklu Devleti döneminde ve belki de tarihte kırılma noktası olan Haçlı Seferleri ve Moğol istilâsı, Anadolu coğrafyasında umulmadık tahriplere yol açmıştır. Haçlı ve Moğol istilâları insanlık tarihinde en dramatik ve travmatik hadiseler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu iki büyük olay Anadolu’nun siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel hayatında derin izler bırakmıştır.

³⁶⁶ Niketas Khoniates, **a.g.e.** , s.122-123.

³⁶⁷ Süryani Mihail, **a.g.e.** , s.253.

³⁶⁸ Süryani Mihail, **a.g.e.** , s.265.

³⁶⁹ el-Ömerî, **a.g.e.** , s.314; Mevlâna Celeleddin, **Mektuplar**, s.130.

2.2.1. Haçlı İstilâsı

XII. ve XIII. yüzyıllar arasında yaklaşık 200 yıl devam eden Haçlı Seferleri, sebepleri ve sonuçları ile sadece Anadolu'nun kaderi olmamış evrensel bir boyut kazanarak tüm dünyayı etkilemiştir. Haçlı Seferlerinin sebepleri hakkında çeşitli görüşler vardır. Daha çok dini sebepler ön plana çıkarılmaya çalışılsa da siyasi ve ekonomik sebepler çok büyük önem taşır. Bunun yanı sıra sosyal ve kültürel sebepleri de zikretmek gerekir.

Ekonomik sebepler arasında Doğu'nun zenginliği buna karşılık Batı'nın açlık ve safalet içinde olması şeklinde genel bir ifade ile zikredilen durum esasen çok daha trajik bir görünüm arz eder. Bu dönemde Avrupa'nın içinde bulunduğu kuraklık ve kıtlık uzun süredir ekonomik ve sosyal hayatın en büyük problemi olmuştur. Öte yandan salgın hastalıklar ve tarımsal alandaki verimsizlik gerçekten de kıta Avrupa'yı derinden sarsmıştır. Bu şartlar altında Doğu'nun ve Anadolu'nun zenginlikleri ile refaha erişileceği düşüncesi sefere katılanları bu yolda motive eden en önemli unsurlar olmuştur. Hatta İncil'de geçen ve Haçlı Seferleri esnasında sıklıkla vaazlarda kullanılan “*sokaklarında bal ve süt akan*” ibaresi onların hayal dünyasında öyle yer etmiş olmalı ki fetihlerde bu umut ışığıyla mücadele etmelerine neden olmuştur.³⁷⁰

Batı dünyasında kıtlık ve yoksulluk, nüfusun artması ile birlikte giderek ekonomik şartları daha da ağırlaştırmış, ekilip biçilen arazilerin yetersiz kalmasıyla köylere yapılan yağma akınları halkı bezdirmiş, sosyal problemlere de yol açmıştır. 1094 yılında meydana gelen sel ve salgın hastalıkların getirdiği açlık ve kuraklığa maruz kalan Avrupa halkının durumunu, Haçlı seferi çağrısı yapan Keşiş Robert, Papa II. Urbanus'dan rivayet ettikleriyle anlatır. Urbanus, Clermont konsilinde; “*Bu memleket artık sakinlerini doyurmaktan acizdir; onun için mülkü tahrip ediyor ve bitmez tükenmez şekilde birbirimizle savaşıyoruz*”³⁷¹ Görüldüğü üzere Haçlı Seferleri'nin başlangıcında Avrupa'da yaşanan ekonomik buhranın başında kıtlık ve kuraklık gelmektedir. Bu nedenle söz konusu dönemde Batı dünyasında yaşanan bu gelişmelere bakarak, Doğu dünyasında daha refah bir ortamının olduğunu söylemek mümkündür.

³⁷⁰ Işın Demirkent, **Haçlı Seferleri**, Dünya Yay., İstanbul, 2008, s.8.

³⁷¹ Steven Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, I, TTK Yay., Ankara, 2019, s.90.

İşte 1096 yılı öncesinde Avrupa’da yaşanan ekonomik ve buna bağlı olarak ortaya çıkan sosyal krizler, Haçlı Seferleri ile Anadolu’ya ve Doğu İslâm devletlerine taşınmıştır. Başka bir deyişle, Haçlı Seferleri, Avrupa’daki yoksulluk ve kaos ortamının bu defada Doğu’da yaşanmasında ciddi anlamda önemli bir rol oynamıştır.³⁷²

Haçlı Seferleri 1096-1270 yılları arasında Batı’dan Doğu’ya yapılan toplam sekiz seferden oluşur. Dokuz büyük sefer olduğunu da iddia edenler vardır ancak kastedilen son sefer sekizinci seferin devamı niteliğindedir. Çalışmamızda konumuz gereği Anadolu’dan geçen üç Haçlı Seferi’nin Anadolu coğrafyası ve Selçuklu halkı üzerindeki etkilerini ele almaya çalışacağız.

Türkler’in Anadolu’yu yurt edinme gayretiyle büyük çaba sarfettiği ilk yıllara denk gelen I. Haçlı Seferi (1096-1099), Bizansla mücadele eden Selçukluları ikinci bir ateşe atmıştır. Daha ilk etapta devletin merkezi olan İznik elden çıktığı gibi, Marmara sahillerinde fethedilen bütün topraklar da kaybedilmiştir. Haçlılar’ın sayıca kalabalıklığı ve silahlarının nispeten üstünlüğü dönemin Selçuklu sultanı olan I. Kılıç Arslan’ı Haçlı birliklerine karşı düzenli bir ordu ile mücadele yerine gerilla taktiği ile mücadeleye sevk etmiştir.

Kılıç Arslan, Haçlılar’ın geçecekleri yol güzergâhındaki su kuyularını kirletme, yiyecek ikmallerini kesmek için ekinleri harap etme gibi tedbirler almıştır. Ancak bunların da farklı sonuçları olmuştur. Anadolu’da gerek Selçukluların mukavemeti gerekse söz konusu bu tedbirler, Haçlılar’ın önemli bir bölümünün açlık ve susuzluk hayatlarına mal olmuşsa da Antakya önlerine varmayı başarmışlardır. Dönemin Batı kaynakları Haçlılar’ın Anadolu’yu geçerken yaşadıkları elim hadiseleri anlatırken, Haçlılar’ın Anadolu yani Selçuklu halkına yaşattıklarını da anlatmaktan çekinmezler. Haçlı Seferleri’ne kaynaklık eden Doğu kaynakları ise, İbnü’l- Esir başta olmak üzere İbn Kalanisi, Urfalı Mateos ve diğer kaynaklar, Anadolu halkına ve Suriye’den Kudüs’e uzanan yoldaki Müslümanlara yapılanı anlatırken dehşete düşmüşler ve düşürmüşlerdir.

---

³⁷² Anonim Haçlı Tarihi, s.31

İbnü'l-Esir, Haçlılar bahis konusu olunca daha çok tel'in ile söze başlamaktadır. Müellif, onların saldırı ve galip geldikleri durumlarda ve insanları katlettikleri zamanlarda beddualara eserinde sıklıkla yer vermiştir. Haçlıların İslam dünyasına girişlerine şahit olan Üsame b. Munkız de hatıratında Haçlılar hakkında detaylı bilgiler aktarmaktadır: *“Haçlılar cesaret dışında insani erdemlerden hiçbirine sahip değillerdir. Onların bildikleri tek değer sahip oldukları şövalyeliktir.”*³⁷³ demektedir. Savaşçılık ve şövalyelik batılı için her zaman bir övünç kaynağı olmuştur. Doğu'ya getirmiş oldukları en önemli şey, yağmalamak, yıkmak ve emelleri uğruna binlerce cana kıymak olmuştur. Batılı bir tarihçinin de dediği gibi, bunlar âdeta *“akıldan ve insanlıktan mahrum vahşi hayvanlar”* gibiydiler.³⁷⁴

İlk üç Haçlı Seferi'nin Anadolu'ya ve Türkiye Selçuklu Devleti'ne etkileri de benzer türdendir. Anadolu coğrafyasında henüz yurt tutmaya çalışan Selçukluları siyasî, sosyal ve ekonomik bakımlardan sarsmayı başarmışlardır. En önemlisi de hem Haçlı cephesinde hem de Selçuklu cephesinde hesabı tutulamayan demografik değişimlere yol açmışlardır.

Haçlıların Anadolu'da gerçekleştirmiş oldukları yağmalar, yıkımlar, tahripler ve daha çok insan üzerindeki kalıcı etkileri dönemin kaynaklarında mevcut olup gün yüzüne çıkarılmayı beklemektedir.

Anna Kommena, sayıca çok kalabalık olup, halk yığınlarından oluşan bir haçlı kitlesinin Anadolu'ya girişinden bahsetmektedir. Bu haçlı grubunun önemli bir kısmı kadınlardan, çocuklardan ve yaşlılardan oluşmuştur. Bu mahşeri kalabalık, Bizans imparatorunun yardımları sayesinde Anadolu yarımadasına geçirilip, İznik'e gelmiş, Kserigordon adında bir kalenin önüne kadar ulaşmışlardı. Böylece ilk haçlılar 1096 sonbaharında Türkiye Selçuklu Devleti'nin sınırına ulaşmış bulunuyorlardı. Haçlılar, buradan civardaki araziye yağma akınları yapmaya ve erkek, kadın, çocuk veya Müslüman, Hıristiyan demeden önlerine çıkan herkesi vahşice öldürmeye başlamışlardı.³⁷⁵ İznik yakınlarında bulunan Kserigordon kalesini kuşatan Selçuklu

³⁷³ Üsame İbn Munkız, **İbn Munkız Haçlılara Karşı**, (çev. Selehaddin Hacıoğlu), İstanbul, 2006, s.111.

³⁷⁴ Salim Koca, **Türkiye Selçukluları Tarihi**, Berikan Yay., Ankara, 2019, s.99.

³⁷⁵ H. A. Nomiku, **Haçlı Seferleri**, (çev. Kriton Dinçmen), İletişim Yay., İstanbul, 1997, s. 22; Kesik, **Selçukluların Haçlılarla İmtihani**, s.20.

ordusu içerdekileri susuzluğa mahkûm ederek yıpratma politikası uygulamışlardır. Yaşanılan susuzluğa dayanamayan Haçlı ordusu teslim olmayı düşündüyse de tahriplerine devam etmişlerdir. Bu açlık ve susuzluk esnasında imdat arayan Haçlılar bir yardım bulamamışlardır. Bu nedenle atların ve eşeklerin damarlarını keserek kanlarını içmişlerdir. Hatta daha da ileri giderek birbirlerinin idrarlarını dahi içmek mecburiyetinde kalmışlardır. Sekiz gün boyunca bu sefalet devam etmiştir.³⁷⁶ İznik'e doğru yönelen Haçlılardan haberdar olan Türkler, Kibotos'dan³⁷⁷ İznik'e uzanan yol boyunca tuzaklar hazırlamış, Selçuklu ordusu da 17 Ekim 1096'da İznik'den çıkarak bu yol üzerinde Drakon³⁷⁸ adlı bir köy yakınında pusuya yatıp Haçlıları beklemişlerdir.³⁷⁹ Karşılaşılan mevkiide Haçlıları bertaraf etmeyi başaran Selçuklu ordusu halkın Haçlı seferleri önünde önemli bir başarı göstermişlerdir. (21 Ekim 1096)³⁸⁰ Bununla birlikte Kibotos'ta Haçlılar büyük bir katliam yapmışlardır. Kibotos'ta yaşanan vahşeti ve katliamı Anna Kommena şu şekilde aktarır; “...ana kucağındaki süt bebeklerini ya sakat ettiler ya da şişlere takıp ateşte kızarttılar; yaşı ileri insanları ise, her çeşit işkenceden geçirdiler”³⁸¹. Haçlıların dehşet verici katliamı Antakya ve Marratunnuman'da³⁸² devam etmiştir. Yiyecek sıkıntısı yüzünden Haçlı ordusu küçük büyük demeden Müslümanları şişlere takıp ve kazanlarda pişirerek açlıklarını bu şekilde gidermişlerdir.³⁸³

Haçlıların vahşetini objektif bir şekilde aktaran Albertus şu dehşeti de aktarmaktan da geri durmaz: “ *Bu kuşatma sırasında adamlarımız şiddetli açlığın neden olduğu cinnetle korkunç eziyetler çekmiş ve çevrede yatan ölü Müslümanların kalçalarından et parçaları kesmişlerdi. Bu parçaları pişirip yemiş yeteri kadar kalmazmış olan etleri bile vahşice yutmuşlardı* ”.³⁸⁴

³⁷⁶ Runciman, **a.g.e.** , I, s.101; **Anonim Haçlı Tarihi**, s.53.

³⁷⁷ İzmit körfezi'nin güney kısmında yer alan bir kıyı köyü. Bilge Umar, **Türkiye'deki Tarihsel Adlar**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 437.

³⁷⁸ Drakon vadisine giden bugünkü yol güzergâhı muhtemelen şu yönde olmuştur: Altonova'dan sonra Ayazma-Akçukur-Taşallı-Valideköprü- Yalacdere-Kızderbent-Bayındır güzergâhından geçiyor ve Boyalıca'da İznik gölü kıyısına ulaşıyor. Ebru Altan, “ Haçlı Ordularının Anadolu'da Geçtiği Yollar ”, **Bellekten**, c.65, S. 243, (2001), s.572.

³⁷⁹ Işın Demirkent, **Türkiye Selçuklu Hükümdarı I. Kılıç Arslan**, TTK Yay. , Ankara, 2014, s. 27

³⁸⁰ Demirkent, **a.g.e.** , s.22; Altan, **a.g.m.** , s.572.

³⁸¹ Anna Kommena, **a.g.e.** , s.306.

³⁸² Hama-Halep üzerindedir. **Anonim Haçlı Tarihi**, s.140.

³⁸³ **Anonim Haçlı Tarihi**, s. 142; Ebru Altan, **a.g.e.** , s.89-90

³⁸⁴ Ayrıca bkz. Albertus, **a.g.e.** , I, s. 194.

Anadolu'ya gelen ilk Haçlı ordularının aksine asıl işi askerlik olan ve Haçlı ordusunun asıl kuvvetlerini teşkil eden kısım ise, 1096 yılının sonbaharında Anadolu'ya geçmişlerdir. Bu Haçlı birlikleri, Alexios Komnenos (1081-1118)'a elçi gönderip hazırlanmasını ve onlarla gelmesini, ordunun ihtiyaçları için yiyecek ve yemi hazırlayıp ülkesinde, çeşitli yerlerde depolamasını bildirdiler. Alexios ise, bütün gereksinimlerini karşılayacağını onlara bildirdi. Haçlıların İznik bölgesine geldiklerinde yiyecek kıttı ve bir somun ekmeğe 20-30 dinar fiyatına satılmaktaydı.³⁸⁵ Haçlı ordusu İznik civarına gelince Alexios, Türklere saldırıp onları öldürmelerini söyledi.³⁸⁶

Bu esnada Malatya kuşatması ile meşgul olan Selçuklu sultanı I. Kılıç Arslan, kuşatmayı kaldırarak İznik'e doğru yola çıkmıştı. Sultan Kılıç Arslan ordusunu, tam teçhizatlı, tecrübeli asker ve şövalyelerden oluşan kalabalık Haçlı ordusunun karşısında kırdırmaktan çekindiği için şehri kaderine terk etmek zorunda kaldı. Böylelikle İznik şehri, Selçuklu hâkimiyetinden alınıp, Bizans'a verildi. Zira imparator Komneneos, Haçlılar tarafından ele geçirilecek yerlerin kendilerine verilmesi şartı ile onlara yardım etmeyi taahhüt etmişti. Haçlılar buradan sonra istikametlerini Kilikya'ya çevirmişlerdir.³⁸⁷ Durumun vehametini anlayan Sultan Kılıç Arslan, savaş stratejisini değiştirerek Haçlıların geçeceği yol güzergâhlarında çeşitli pusular kurarak onları yıpratma, yıldırma ve bezdirme politikası uygulamıştır. Bu ikinci grupta gelen Haçlılar, Anadolu'ya kısa bir süre önce keşiş Pierre I'Hermit'in beraberinde gelen halk kitlesinden daha profesyonel idiler. Ağır zırhlı, savaşan askerlerden oluşan bu grubun verdiği tahribat da ağır oldu. Anadolu'da pek çok cana kıydılar.³⁸⁸ Bu durumda Sultan Kılıç Arslan, Haçlılarla tek başına mücadele edemeyeceğini ve onların bertaraf edemeyeceğini anlayınca mütteffik arayışına girdi. Bu menfî durum ve yaşanan zor zamanlar Türkleri ayağa kaldırmış, Türk ve İslam dünyasının birleşmesini sağlamıştı. Kılıç Arslan Türkmen beyleri yardım için çağırmıştı. Bu çağrıya ilk cevap verenler Danişmendliler oldu. Azimî'nin bahsettiğine göre, Danişmend Gazi ve Kılıç Arslan,

³⁸⁵ Anonim Haçlı Tarihi, s.66.

³⁸⁶ Willermus Tyrensis, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği*, (terc. ve notlar: Ergin Ayan) , Kronik Yay., İstanbul, 2019, . s. 115.

³⁸⁷ I. ve II. Haçlı Seferleri Vekayinamesi, (çev. Vedii İlmen), Yaba Yay., İstanbul, 2005, s.10; O. Turan, *Selçuklu Tarihi Araştırmaları*, s.133; Anna Kommena, *a.g.e.* , s.306.

³⁸⁸ O. Turan, *Selçuklu Tarihi Araştırmaları*, s.131

müstahkem yerleri onların (Haçlılar) gözü önünde ateşe vermişler, su kaynaklarını kapatmışlardı.³⁸⁹ İbnü'l- Kalânîsî (ö. 1160), Haçlı Ordularının geleceğini haber alan, Kılıç Arslan'ın vergiler koyarak kuvvet toplamaya başladığını nakleden tek kaynaktır.³⁹⁰

Haçlılar İznik'i aldıktan sonra askeri ikmal ve yiyecek sıkıntısı çekmemek için birer gün arayla iki kol halinde yola çıkmışlardı. Bu kuvvetlere Tatikios kumandasındaki bir Bizans birliği yol gösteriyordu. Sultan Kılıç Arslan Haçlıların Eskişehir'e doğru ilerlediğini haber alır almaz topladığı ordusunu derhal Haçlıların geçeceği yolun üzeri olan Eskişehir'in Kuzey-Batısındaki Sarısu Ovasına konumlandırdı. 1097 yılında karşılaşılan mevkiide Selçuklu ordusu mukavemet göstererek Haçlı ordusunu şoka uğratsada ikiye ayrılan Haçlı ordusunun geriye kalan kısmı savaş alanına yetişmişti. Kılıç Arslan bu nedenle ordusunu geri çekti.

Haçlıları yenilgiden kurtaran sebep hiç şüphesiz silah ve teçhizatlarının üstün olması ile Haçlı ordusunun kalabalık olması idi. Bunlar ilk etapta mümkün olduğunca nüfusunun çoğunluğu Ermeni ve Hıristiyan olan bölgelerde yani yiyecek ve su ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir yol güzergahını izlemişlerdi. Hatta durum iyice kötüleşerek birçok yük beygirleri ölmüş, köpekler ve koyunları yük bineği olarak kullanmışlardı.³⁹¹ İbnü'l Kalânîsî'nin ifadesine göre; sayılamayacak kadar çok olan Haçlı birlikleri İstanbul Boğazı tarafından Anadolu'ya girmişlerdi. Azimi'nin verdiği bilgiler ise, görünüşte net bir rakam ile anlatılmakla birlikte, doğru olup olmadığı tartışılır. Ancak olayın vehametini yansıtması bakımından önemlidir. Azimi; bu sefer sırasında altı hükümdarla 300 bin Frenk'in (Haçlı) İstanbul Limanına geldiğini nakletmektedir.³⁹² Bu denli kalabalık olan Haçlı ordusu karşısında Kılıç Arslan'ın meydan savaşında üstünlük sağlayamayacağını anlayıp, açlık ve susuzluk politikalarını uygulamak suretiyle yıpratma yolunu tercih etmesi esasen önemli bir stratejidir. Gerçekten de O, Haçlıların geçeceği yol üzerindeki bütün su ve yiyecek kaynaklarını tahrip ettirmiş, şehir ve kasabaları boşalttırmıştı. Eskişehirde iki gün

³⁸⁹ Azimî, **a.g.e.** , s.36; Runciman, **a.g.e.** ,I, s.141.

³⁹⁰ Hasan Aydın, **İbn Kalanisi, Hayatı ve Eserleri "Zeylü Tarihi Dimaşk" Tercümesi (s.142-549)**, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırma Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2016, s.56-57.

³⁹¹ **Anonim Haçlı Tarihi**, s.35.

³⁹² İbnü'l Kalânîsî, **Şam Tarihine Zeyl**, (çev. Onur Özatağ) , Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2015, s.1

dinlenen Haçlı ordusu Akşehir'den Konya'ya doğru ilerlediler. Haçlı orduları bu yol güzergâhı üzerinde yiyecek ve içecek bulamadıkları için farklı beslenme şekillerine başvurmuşlardı. Bitkin vaziyette olan ve bu halde Konya'ya ulaşan Haçlı birlikleri şehirde iki gün dinlendikten sonra Konya'dan güneydoğu yönünde Yarma, Karapınar istikametindeki kurak araziden giderek Ereğli (Herakleia)'ye vardılar. Ereğli'de mola veren Haçlı birlikleri bir çeşme bulunca koşarak susuzluklarını gidermek için yanaşınca Selçuklu askerlerinin pususu ile karşı karşıya kalmışlardı.³⁹³

Birinci Haçlı Seferi ordusu güneydoğu'ya yönelerek Ermeniler'in çoğunlukla yaşadığı Göksün ve Maraş bölgelerinden geçip, Antakya Ovası'na indiler(20 Ekim 1097)³⁹⁴.

Antakya³⁹⁵ şehri Asi ırmağı kenarında, denizden yaklaşık yirmi kilometre kadar mesafededir.³⁹⁶ Bu şehir Haçlılar için hem stratejik açıdan hem de dini açıdan önemli bir merkez idi. Selçuklu Türklerinin şehre hâkimiyeti Kutalmışoğlu Süleyman Şah tarafından 12 Aralık 1084/85 yılında gerçekleşmişti. Haçlıların Antakya'yı kuşatma esnasında şehrin sürüler, sığırlar, keçiler, insanlar ve evlerle dolu olduğunu ancak Haçlıların onları yok ederek, öldürerek, talan ederek ve birçok kişiyi de tutsak alarak, kente büyük ziyan verdiğini kaynakların ifadesinden öğreniyoruz. Ayrıca Türkler, Antakya'da Haçlılara karşı onbeş gün müdahalede bulunmamışlardı. Bu esnada Haçlılar hem açlık tehlikesi ile baş başa kalmamak, hem de bölgeyi tanımak için büyük bir çaba sarfettiler. Nihayet erzak tedarikini sağlamışlardı.³⁹⁷ Yine şehirde müthiş bir tahribata neden olan Haçlı birlikleri, topraktakiler yok edildiğinden, garnizon, hububat ve atları için yem sıkıntısı çekmeye başladılar. O yıl kente hiç yiyecek tedariki sağlanamamıştı. Binlerce Haçlı vardı ve açlıktan o kadar sıkıntı içerisindeydiler ki bir eşekbaşı yirmi dinar ediyordu, buğday ve arpa piyasada adeta kalmıştı. Aleksios'un resmi vekili olan Tatikios, Antakya kuşatması esnasında

³⁹³Runciman, **a.g.e.** , II, s.23-24; Ebru Altan, **Antakya Haçlı Prinkepliği Tarihi Kuruluş Devri (1098-1112)**, TTK Yay., Ankara, 2018, s.44; Mehmet Altay Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, TTK Yay., Ankara, 2017,s. 209; **Anonim Haçlı Tarihi**, s.76; Altan, **a.g.m.** , s.573-574.

³⁹⁴ Altan, **a.g.m.** , s.575.

³⁹⁵ Antakya şehrine islam kaynaklarında Dâr'üs-Sugr (Uc sınır şehri)'da denilmektedir. Antakya şehrinin tasviri ve ayrıntılı bilgi için bkz: Tuncer Baykara, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı**, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1988, s.57; **Anonim Haçlı Tarihi**, s.139.

³⁹⁶ Runciman, **a.g.e.** , I, s.164.

³⁹⁷ **Anonim Haçlı Tarihi**, s.83; Runciman, **a.g.e.** ,I, s.164-165.

Haçlıların durumuna karşı şu öneride bulunmuştu: “*Efendiler ve soylu şövalyeler, görüyorsunuz ki, burada büyük bir acı içinde bulunuyoruz ve herhangi bir yönden herhangi bir takviye alamayız. İzin verin ülkeye geri döneyim ve size deniz yoluyla ihtiyacımız olan her türlü erzak, şarap, sert bira, et, un, peynir dolu olan çok sayıda erzak gönderilmesini sağlayayım. Buraya satın almanız için atlar gönderteceğim ve bütün malzemelerin imparatorun güvencesi altında karayoluyla sevkini sağlayacağım. Görüyorsunuz bütün bunları yapacağımı ve bizzat ilgileneceğimi yeminle garanti ediyorum. Bu arada benim karargahım ve eşyalarım, ben en kısa zamanda geri gelene kadar rehin olarak ordugâhta kalsın.*”³⁹⁸ Haçlılar Tatikios’un bu hareketine inanmışlar, ancak daha sonra ihanetiyle karşı karşıya kalmışlardı. Bu sıkıntılı durumda piskoposlardan biri, Kasyan’daki büyük kilisenin bir yerinde, İsa’nın figürünü deldikleri mızrağın, gömülü olduğunu düşünde görmüş. “*Onu alıp önünüzde tutun ve düşmana yürüyün, onları yeneceksiniz*” dedi. Mızrağı bulunca sevindiler ve Türklere saldırmak için hazırlandılar. Yalnız açlık, umutlarını yok etmişti. ³⁹⁹ Kuşatma esnasında kıtlık hüküm sürerken Haçlılara yardım edebilecek hiç kimsenin olmaması nedeniyle harekette güçlük çeken tombullar ve şişmanlar ile açlıktan yürüyemez olan çok fakir kimseler Kıbrıs’a ve Anadolu dağlarına sığınmışlardı.⁴⁰⁰

Antakya kuşatması esnasında Temmuz ayında yaşanan bu sıkıntılar içerisinde bir de şiddetli bir salgın ortaya çıkmıştı. Salgının türünün ne olduğu bilinmemekle beraber tifüs olduğu tahmin edilmektedir. Salgın hastalık tüm şehre yayılırken Haçlı birlikleri çareyi açık araziye sığınmakta bulmuşlardı. 1097 Temmuz ayında başlayan bu salgın, Eylül ayında gücünü yitirmişti.⁴⁰¹

Ocak 1098’e gelindiğinde I. Haçlı Seferleri esnasında Antakya’da yaşanan salgının bu defa nedeni pahalılık ve kıtlıktı. Çok kalabalık olduğunu ifade ettiğimiz Haçlı ordusu, açlık nedeniyle ciddi sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştı. Henüz büyümemiş fasulye sapsarı, deve dikenini ve pek çok farklı otlarla beslenmeye çalışmışlardı. Erzak kıtlığının hat safhaya ulaştığı esnada atları ve eşekleri de yemeye

³⁹⁸ **Anonim Haçlı Tarihi**, s.91.

³⁹⁹ **I. ve II. Haçlı Seferleri Vekayinamesi**, s.14.

⁴⁰⁰ Antakya’da yaşanan kıtlık ve pahalılık hakkında detaylı bilgi için bkz. **Anonim Haçlı Tarihi**, s. 92, 121-122.

⁴⁰¹ Runciman, **a.g.e.** ,I, s.194.

başladılar. Açlığın yanında baş gösteren hastalık da orduda pek çok kişinin ölmesine sebep oluyordu.⁴⁰²

Haçlı Seferlerine şahitlik eden Fulcherius, salgın hastalıktan açık bir şekilde bahsetmemekle beraber, Haçlıların kıtlık yüzünden düştüğü durumu şu şekilde tasvir etmiştir: “...Efendimizin 1098’inci yılında insanların kalabalığı tarafından Antakya’yı çevreleyen tüm bölgelerin büsbütün tahrip edilmesinden sonra küçükler olduğu kadar büyükler de ifrat derecesindeki açlık sebebiyle git gide eziliyorlardı. O zaman, açlık çekenler tarlalarda yetişmekte olan fasulye filizlerini ve birçok çeşit şifalı otları tuz ile çeşnilendirmeden, aynı şekilde deve dikenini – ki bu [bitkinin dalları] ateşlik odunun yetersizliği sebebiyle iyice pişirilmediğinden yiyenlerin dillerine batıyorlardı, hatta atları, eşekleri ve develeri, köpekleri ve kemeleri (yer mantarı) hırsıyla yiyip yuttular. Daha fakir olanlar hayvanların derilerini [kemiriyor] ve gübrelerinde buldukları hububat tohumlarını dahi yiyorlardı...”⁴⁰³

9 Haziran 1101 yılında yola çıkan Haçlılar şu güzegahları kullanmışlardı. Gölpazarı- Nallıhan – Ayaş Hacılar yoluyla 23 Haziran’da Ankara’ya varmışlardı. Ankara kalesinin önüne gelen Haçlılar, şehri kolaylıkla alarak, istikametlerini Çankırı şehrine çevirmişlerdi. Kılıç Arslan onların bu kalabalıkları karşısında şehri boşaltırmış ve güzergâhtaki su kaynaklarını körelterek, tarladaki mahsülü yok etmiştir. 2 Temmuz 1101 de Çankırı’yı kuşatan Haçlılar, yiyecek bulmak için yerinden ayrılınca Kılıç Arslan, Haçlıları ok yağmuruna tutmuştur. Nihayet Merzifon ve Kastamonu civarına yönelen Haçlılar, ciddi anlamda açlık ve susuzluk çekmişlerdi. Bunun üzerine Kastamonu önlerinde ekin tarlası keşfederek arpa başaklarını pişirmek için ateş yakınca bu defa da Selçuklular tarafından yakalanarak öldürülmüşlerdi.⁴⁰⁴

II. Haçlı Seferi ensasında Çatalca’da yaşanan bir felakette şu şekilde aktarılmaktadır: 7/8 Eylül 1147 gecesi ansızın başlayan bir yağmurla Melas (Karasu) suyu çoğalmıştı. Alman orduğahında sel nedeniyle pek çok insan, at ve katır sele kapıldı. Bu felaket o kadar feci bir sonuç doğurmuştu ki, felaketi görenler bunun sebebini, Tanrı’nın gazabının Alman ordusunun yol üzerinde yapmış oldukları

⁴⁰² Anonim Haçlı Tarihi, s.88, 115.

⁴⁰³ Fulcherius Carnotensis, Birinci Haçlı Seferi Vakayinamesi (Fulcheri Carnotensis Historia Hierosolymitana) Kitap 1, (haz. Mukadder Yıldız), YL. Tezi, İstanbul, 1999 , s.61.

⁴⁰⁴ Altan, a.g.m. , s.576-578.

kötülüklerle bağlamışlardı. Bu felakette canlarını kurtarabilenler ise, her şeylerini yitirdiklerini beyan etmişlerdir.⁴⁰⁵

Alman İmparatoru Konrad ise ordunun esas kısmıyla beraber Bizans kumandanı Stephanos'un rehberliğinde 15 Ekim günü İznik'ten Eskişehir yönünde harekete geçmiştir. Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesud, Alman Haçlı ordusunu Eskişehir yakınında Sarısu mevkiinde ağır bir yenilgiye uğratmıştır.(26 Ekim 1147) Böylece bu ordunun Anadolu'dan geçişi nihayetsiz kalmış ve Konrad sağ kalan ordusuyla İznik'e geri dönmüştür.⁴⁰⁶

Selahaddin Eyyûbî'nin 1187 yılında Kudüs'ü almasıyla gelişen III. Haçlı Seferi'nde (1189-1192) ise, sefere katılan Alman İmparatoru Friedrich Barbarossa'nın farklı bir güzergah takip etmişti. Anadolu'da önce Edirne'ye gelmiş, ardından Çanakkale Boğazı'ndan güneye ilerleyerek Anadolu yakasında Alaşehir üzerinden Denizli'ye ulaşmıştır. Haçlılar daha sonra doğuya yönelerek Sultan dağına dolaşarak Akşehir üzerinden Konya'ya yönelmişlerdir. 17 Mayıs'ta Konya'ya ulaşan Haçlılar II. Kılıç Arslan'ın oğlu Kutbeddin ile karşılaştıktan sonra Meram'a geçmişlerdi. Akabinde Karaman'a yönelmişler ve Toros dağlarını aşarak Silifke Ovası'na varmışlardı. (10 Haziran 1190) İmparator, Silifke Nehri'ne serinlemek için girince burada boğularak yaşamını yitirmişdir. Friedrich'in yerine oğlu Haçlı ordusunun başına geçti. Alman birlikleri, Çukurova'yı geçtikten sonra Antakya üzerinden Akka önlerine geçebilmişlerdi.⁴⁰⁷

Haçlılar bu defa da açlık tehlikesi ile karşı karşıya geldiler. Bu yüzden de pek çok kayıp verdiler. Mateos, bu Haçlı ordusunun durumunu şöyle anlatır: “...*Frank ordusunun mevcudu o kadar büyüktü ki açlık tehlikesi baş göstermeye başladı. Bunun üzerine Toros Dağı'nda bulunan (Ermeni) prensleri, yani Ruben'in oğlu Konstantin, Bazuni ve Oşin, Frank askerlerinin bütün ihtiyacını tatmin edecek miktarda yiyecek gönderdiler. Karadağ manastırlarının rahipleri de yiyecek şeyler göndermekle onlara yardım ettiler. Bütün Hıristiyan milletleri, bu suretle hareket edip Franklara dostluk gösterdiler. (Buna rağmen) yiyecek yokluğu neticesinde Frank ordusunda hastalıklar*

⁴⁰⁵ Niketas Khoniates, **a.g.e.** , s.43; **Ioannes Kinnamos'un Historia'si**, s.59.

⁴⁰⁶ Altan, **a.g.m.** , s. 579.

⁴⁰⁷ Altan, **a.g.m.** , s.581-582; Runciman, **a.g.e.** ,I, s.144; Runciman, **a.g.e.** ,III, s.13.

ve ölüm baş gösterdi. Onlar askerlerinin beşte birini zâyî ettiler. Sağ kalanlar da gurbetin acısını tattılar... ”⁴⁰⁸

Anadolu üzerinden geçen Haçlı Seferleri esnasında yaşananlar, bu seferin canlı tanığı olan Albertus’un tasviriyle çok daha net anlaşılabilir. Albertus, “*nakletmek ne kadar korkunç*” diyerek ⁴⁰⁹olayın vahametini anlatır.

Anadolu coğrafyasında Haçlı birliklerinin açlık ve susuzluktan dolayı yaşadığı sıkıntılar pek çok hastalığın da davetçisi olmuştur. Haçlıların susuzluk karşısında eşek ve at damarları içerisindeki kanı içmeleri, elbiselerini kanalizasyon kuyusuna atarak oradan elde ettikleri suyu tüketmeleri ya da nemli bölgelere yatarak susuzluklarını uygun olmayan bir şekilde gidermeye çalışmaları kısa bir süre sonra salgınların başlamasına yol açmıştır.⁴¹⁰

Öte yandan Anadolu halkı da Haçlılar’ın gelişi ile birlikte onlarla mücadelede pek çok can kaybı yaşadıkları gibi, sözü edilen salgın hastalıklar onlara da bulaşmıştır. Kısacası savaş, kuraklık, kıtlık ve salgın hastalıklar Haçlıların’ın Anadolu’ya beraberinde getirdikleri felaketler olmuştur.

Burada dikkatimizi çeken birinci nokta; Selçuklu Türkleri’nin Haçlı Seferleri karşısında vatan savunması olarak benimsediği düşmanı açlık ve susuzlukla yıldırma politikası, bir ölçüde başarılı olsa da oldukça yıpratıcı sonuçlara yol açmıştır. İkinci nokta ise, Haçlıların Anadolu’da sebep olduğu beşeri felaketlerin başında; pek çok insanın canına kıymaları, küçük çocukları bile vahşice pişirip yemeleri gibi yamyamlıkları ve diğer işkenceleri ile taşkınlıkları, Haçlı ruhunu yansıtması bakımından önemlidir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, insan müdahalesi dışında gelişen afet ve salgınların insan hayatında büyük bir etkisi vardır. Ancak politik afetler de zaman zaman benzeri

⁴⁰⁸ Urfalı Mateos, **a.g.e.** , s.192-193.

⁴⁰⁹ Albert of Aachen, **History of the Journey to Jerusalem**, Volume 1: Books 1-6. The First Crusade, 1095-1099, Translated by Susan B. Edgington, London and New York: Routledge, 2016, s.39.

⁴¹⁰ **Anonim Haçlı Tarihi**, s.53,76; Haçlı Seferleri esnasında görülen salgın hastalıklar ve uygulanan tedavi metotları için bkz. Gülşen İstek, “Haçlı Seferleri Esnasında Görülen Salgın Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri”, *İslam’da Sağlık ve Koruyucu Hekimlik*, (Ed. Adem Yerinde), **Ağrı İbrahim Çeçen Üniv. Yay.** , s.328-345.

bir etki yapmıştır. İşte Haçlı Seferleri Anadolu coğrafyasında yaşanan politik afetlerin ilkidir.

2.2.2. Moğol İstilâsı

Orta Çağ'da meydana gelen politik afetlerin en büyüklerinden biri de hiç şüphesiz XIII. yüzyılda ortaya çıkan Moğol İstilâsı olmuştur.

Cengiz Han⁴¹¹ (Timuçin/Temuçin) öncülüğünde vuku bulan ve Asya bozkırlarından çıkararak Çin'i daha sonra bütün Asya'yı ve hattâ Doğu Avrupa'yı etkisi altına alan bu istilâ hareketi⁴¹² pek çok bölgenin tahribine ve pek çok insanın hayatına mal olmuştur.⁴¹³ Daha açık bir ifade ile Moğol istilâsı tarihte yaşanmış en yıkıcı politik afetlerden biri olarak tarihe geçmiştir.

Bu istilâdan en çok etkilenen devletlerden biri de hiç şüphesiz Türkiye Selçuklu Devleti ve dolayısıyla Anadolu halkı olmuştur. Hatta bu durum devletin yıkılmasına en büyük sebep teşkil etmiştir. Selçuklu Türkiye'sini 1243 Köse Dağ Bozgunu'ndan itibaren siyasi, ekonomik ve sosyal bakımdan tahakküm altına alan Moğollar, yarım asırdan fazla bir süre Anadolu halkına felaketlerin en ağırını yaşatmışlardır.

Anadolu coğrafyasında Moğol tehlikesine baktığımızda; ilk olarak Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad (1220-1237) döneminde başladığını görürüz. Devletin en parlak dönemi olan Sultan Keykubad zamanı Selçukluların her yönden refah içinde olduğu bir dönemi oluşturur. Keykubad, bir taraftan devletin sınırlarını genişletirken, diğer taraftan da devletini dış tehlikelere özellikle de Moğollara karşı korumayı başarmış ve çeşitli tedbirler almıştır. Ayrıca sahip olduğu siyasi dehası ile Moğol istilâsını kendi döneminde bertaraf etmeyi başarmıştır. Onun döneminde Moğol istilâ nedeniyle Anadolu'ya yapılan göçlerin etkisi hafifletilmiş, hattâ Sultan bu durumu müspet sonuçlara çevirerek, yeni gelenleri uçlara yani sınır bölgelerine

⁴¹¹ 1206 yılında düzenlenen kurultayda Han unvanı alan Cengiz Han asıl adı Timuçin'dir. Ebü'l-Ferec, **a.g.e.**, s.6.

⁴¹² Moğol istilâsı ve Türk tarihi bakımından önemi için bkz. Özkan İzgi, "Moğolların Batı İstilasını ve Türk Tarihi Bakımından Önemi, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, TTK Yay., Ankara, 2017, s.225-243.

⁴¹³ Baybars el-Mahsûrî, **a.g.e.**, s.32-33; Marco Polo, **a.g.e.**, I, s.6-7.

Moğol istilâsını şu şekilde tasvir etmişlerdir: "Arabaları kasırga gibi, atları kartallardan daha hızlı. Vah bize; harap olacağız..." Runciman, **a.g.e.**, III, s.205.

yerleştirmiştir. Bunun yanı sıra Yassıçemen Savaşı (1230) sonrasında dağılan Harizm birlikleri Selçuklu ordusuna dâhil edilerek onların Moğol istilâsı karşısındaki tecrübelerinden faydalanılmak istenmiştir. Keykubad'ın Moğollar karşısında almış olduğu tedbirler bununla da kalmamıştır. Şehirlerin surları sağlamlaştırılmış ve askeri birliklerin sayısı artırılmıştır.⁴¹⁴

Ancak bu büyük sultanın 1237 yılında ölümünden sonra Türkiye Selçuklu Devleti'nde Moğol istilâsına zemin hazırlayan çeşitli gelişmeler yaşanmıştır. Bunların başında hiç şüphesiz 1237 yılında tahta geçen II. Gıyâseddin Keyhusrev'in devlet içinde ve dışında sergilediği tutarsız davranışlar gelmiştir. Ne yazık ki Keyhusrev, Moğollar nezdinde itibar sahibi olan Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın yerini alamamıştır. II. Gıyâseddin Keyhüsrev döneminde devlet içerisinde yaşanan belirsizlikler ve siyasi buhranlar Moğolları Anadolu'ya çekmiştir. Bunu Baycu Noyan'ın Curmagon Noyan'a sarfettiği şu sözleri ile anlıyoruz: *“Demir sultan gitti! Bundan sonra devlet ve zaman sizden yanadır. Gidip Rûm diyarını alınız!”*⁴¹⁵ Bu cümleden anlaşılmaktadır ki, Selçuklu Türkiye'sindeki yaşanan otorite zafiyetini açık bir şekilde bildiğini göstermektedir.

Bu dönemin ele alınışına geçmeden Moğol İstilâsının Anadolu'ya ulaşmadan önceki durumuna bakmak gerekir. Burada kastımız 1206 yılında Cengiz Han'ın başlattığı istilânın diğer ülkelerdeki etkilerinden ziyade 1218 yılında Türkler'in kadim yurdu olan Türkistan'ı istilâ etmesinin Anadolu'ya etkilerinin belirtilmesidir. Cengiz Han'ın 1218-1221 yıllarında Türkistan'ı istilaya başlamasıyla burada bulunan pek çok Türk toplulukları ya hayatlarını kaybetmişler, ya da yurtlarını terk etmek zorunda kalmışlardır. Bu çerçevede onların önemli bir bölümü Anadolu'ya göç etmişlerdir. Bu göçlerle birlikte Anadolu'ya daha önce yerleşen Türk halklarının dolayısıyla Selçuklu Devleti'nin kurulu düzeni bozulmaya başlamış ve çeşitli siyasi ve sosyal sorunlar ortaya çıkmıştır. Bunların en önemlilerinden biri Baba İlyas Horasanî'nin başlattığı “Babaî İsyanı”dır. Moğolların önünden kaçarak Türkistan'dan Anadolu'ya gelen çeşitli Türk zümreleri, Anadolu'da arzu ettikleri ilgi ve alakayı görmeyince ekonomik ve sosyal açıdan zor durumlara düşmüşlerdir. Onların içinde bulunduğu bu zor

⁴¹⁴ Sümer, **Anadolu'da Moğollar**, s.4-6.

⁴¹⁵ **Tarih-i Âl-i Selçuk Anonim Selçuknâme**, s. 43.

durumdan faydalanan Baba İlyas adlı bir Türkmen şeyhi, kendi siyasi emellerini gizleyerek, onlara çeşitli vaadlerde bulunup pek çok insanın etrafında toplanmasını sağlamıştır. Özellikle Anadolu'nun Doğu ve Güneydoğusu'nda bulunan pek çok Türkmen grup bir süre sonra Baba İlyas'ı kendileri için bir kurtarıcı olarak görüp, onun her dediğini yapmaya ve hattâ onda bir takım mistik güçlerin var olduğuna inanmışlardır. Böylelikle iki taraf arasındaki ilişki birbirine güç ve cesaret kazandırıp Selçuklu yönetimine karşı bir isyan hareketi olarak bambaşka bir boyut kazanmıştır. 1239-1240 yılları arasında patlak veren bu isyan, Selçuklu yönetimini ve dönemin sultanı olan II. Gıyâseddin Keyhüsrev'i (1237-1245) oldukça uğraştırmış ve güçlükle bastırılmıştır.

Baba İlyas Horasani'nin Selçuklu Devleti tahtına geçmeyi, Anadolu'ya yeni gelen Türkmenlerin de yaşamını sürdürecektir bir hayat seviyesine ulaşmayı arzulaması bu isyana sosyo-politik bir karakter kazandırmıştır. Ancak isyanın bizi ilgilendiren tarafı bu isyanın bastırılması sırasında ve sonrasında pek çok insanın hayatını kaybetmesi olmuştur. İsyanı bastırmakta aciz kalan Selçuklu yönetimi, ancak dışarıdan temin ettiği paralı askerler sayesinde isyanı bastırabilmiş ve 40 bin kadar Türkmen bu isyanda hayatını kaybetmiştir. Üstelik isyanın Selçuklu Devleti tarafından güçlükle bastırılması, Moğollar tarafından dikkatle analiz edilmiş ve Anadolu'ya giriş için bir fırsat olarak değerlendirilmiştir. Kısacası Moğollar'ın doğrudan değil ama dolaylı olarak sebep oldukları Babaî İsyanı, Moğol İstilâsının Anadolu'ya sıçramasını hızlandırmıştır.

Bu isyan devam ederken 1239 yılında Çormugan (Curmagun) Noyan önderliğinde bir Moğol ordusu Anadolu topraklarına girmiş Ani ve Kars'a kadar ilerleyerek bir yağma akını gerçekleştirmiştir. Ani şehrinin teslim olmaması üzerine şehir zorla teslim alınmıştır. Şehir halkına dokunulmayacağı sözü veren Çormugan Noyan, halkı şehrin dışına çıkarılınca halkı kılıçtan geçirmiştir. Müverrih Kiragos'un ifadesi ile "*Analar, babalar çocuklarıyla birlikte katledilmiş ve bir biri üzerine taş yığınları gibi istif edilmişlerdi.*"⁴¹⁶ Müellifin verdiği bilgiden de anlaşılacağı üzere şehrin nüfusunun önemli bir bölümünün katledildiği sonucu çıkarılabilir. Ani'den

⁴¹⁶ Genceli Kiragos, **Moğol İstilası(1220-1265)**, (terc. Mahmut Kemal Bey) , Post Yay., İstanbul, 2018, s.36-37.

sonra Kars'a ilerleyen Moğollar, Ani şehrinde halkın yaşadığı akıbetten haberdar olan Kars halkı direnmeden şehri teslim etmiştir. Her ne kadar şehir itaatkâr bir tutum izleyerek verilse de payına düşen yağma ve talandan nasibini almıştır. Şehir halkının bir kısmı öldürülmüş bir kısmı da esir olarak alınmıştır.⁴¹⁷

Moğol istilâsının Anadolu'da tam olarak etkisini gösterdiği dönem Baycu Noyan önderliğinde bir Moğol ordusunun 1240 yılında Anadolu'ya girmesiyle başlar. Baycu Noyan Anadolu'ya girince Erzincan üzerinden Sivas istikametinde ilerlemeye başlamıştır. Bu sırada Moğol ordusuna karşı hazırlıklarını tamamlayıp ilerleyen Selçuklu ordusu da Sivas'a gelmiş ve onlar da Moğolları karşılamak üzere Sivas-Erzincan arasındaki Köseadağ mevkiine gelince iki ordu karşı karşıya gelerek Türk tarihinin en utanç verici savaşı olan Köseadağ Bozgunu yaşanmıştır. 3 Temmuz 1243 yılında yapılan savaşta 20 bin kişiden oluşan Selçuklu öncü birlikleri Moğol ordusuna yenilince ordunun geriye kalan kısmı hiç savaşmadan ordugahı terk ederek kaçmaya başlamışlar, böylece Moğol ordusu doğru dürüst savaşmadan bu savaştan galip ayrılmıştır. Savaş sonrasında Baycu Noyan, Sivas ve Kayseri'ye kadar ilerlemiş, Sivas halkı, fazla direniş göstermese de Kayseri halkı direnmiş⁴¹⁸, bunun üzerine Moğollar Kayseri'de çok büyük katliamlar gerçekleştirmişlerdir. Olay şu şekilde gelişmiştir. Şehirdeki garnizonlar, başlangıçta Moğol ordusunun kuşatması karşısında, şehir surlarının sağladığı avantajla kuvvetli birer savunma yapmışlar ancak içerden gelen bir ihanet, şehrin Moğollar'a teslim edilmesiyle sonuçlanmıştır.⁴¹⁹ Bu ihaneti şehirde bulunan Ermeni muhafızlardan Hacik oğlu Hüsam'ın yapması dikkat çekici bir husustur. Kayseri savunmasını ve burada olup biteni Ebu'l-Ferec şöyle anlatır: *“Kayseri kuşatmasında Moğolların on binlerce kişiyi öldürüldüğünü bir o kadarını da esir alıp götürdüklerini ifade eder.”*⁴²⁰ Münecimbaşı Ahmed ise Kayseri'de Moğolların yaptığı katliamdan sonra *“Kayseri'de nefes alan insan kalmadı, vahşi*

⁴¹⁷ Hasan Oktay, **Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar**, Selenge Yay. , İstanbul, 2007, s.47; Genceli Kiragos, **a.g.e.** , s.48.

⁴¹⁸ Kayseri halkının Moğollar karşısında göstermiş olduğu direniş hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nilay Ağırnaslı, *“Köseadağ Savaşı Sonrası Anadolu'daki Moğol İlerleyişi Karşısında Kayseri”*, **Uygur Türklerinde Bir Bilge Prof. Dr. S. Mahmut Kaşgarlı Armağanı**, Kesit Yay., İstanbul, 2018.

⁴¹⁹ Aknerli Grigor, **a.g.e.** , s.35.

⁴²⁰ Abû'l Farac, **a.g.e.** , II, s.542.

hayvanların vatanı oldu” diyerek şehirde yaşanan durumu ortaya koymuştur.⁴²¹ Baycu Noyan ve ordusu Kayseri’ye geldikten sonra daha fazla ilerlememiş ve Mugan’a dönmeye karar vermişlerdir. Dönerken de Erzurum’u yağmalamışlardır. Ancak görüldüğü üzere Moğollar, bu savaşta Selçuklu Devleti’ndeki siyasi istikrarsızlığı görünce Anadolu’nun içlerine kadar ilerleyebilmişlerdir.⁴²²

Türk tarihinin en enteresan ve utanılasi bu bozgunu sonrasında, Türkiye Selçuklu Devleti, Moğollara harac-güzâr olmuş ve Anadolu halkı alabildiğine sömürülmüştür. Selçuklu veziri Mühezzibüddin Ali’nin Amasya kadısı Fahreddin’e dönem hakkındaki değerlendirmesi şu şekildedir. “ *Memleketin işi ve saltanatın ahvali, genç, bilgisiz ve tecrübesiz sultan’ın sefiller ve ayak takımıyla düşüp kalkması yüzünden bu hale geldi. Onun eğlenceye aşırı düşkünlüğünden işin sonu musibete ve felakete uğradı.*”⁴²³

Bu dönemde şehirlerin genellikle tarım ve ticaret bölgesi olması, istilânın daha ağır hissedilmesine, daha büyük kayıpların yaşanmasına yol açmıştır. Çünkü bu istilâ ile birlikte söz konusu faaliyetler büyük oranda kesintiye uğramış, böylece Selçuklu Devleti ve halkı hem maddî hem de manevî anlamda buhrana ve darlığa sürüklenmiştir. Ticaret güzergâhı olan şehirlerin harap olması, yalnızca Selçuklu ekonomisine bir darbe değil, aynı zamanda dünya ekonomisini de yakından ilgilendiren zararları beraberinde getirmiştir. Örneğin Kayseri-Sivas arasındaki “Yabanlu Pazarı”⁴²⁴ gibi uluslararası bir ticaret merkezinin bu istilâdan etkilenmesi dünya ticaretinin de etkilenmesi anlamına gelmektedir.

İşte istilâ sonucu yaşanan nüfus kaybını ve bu faaliyetlerdeki aksaklıkları yan yana koyduğumuzda Moğol istilâsının Anadolu coğrafyasında beşerî felaketten başka bir şey olmadığını görmekteyiz.

İstilânın ve işgalin başlama noktasını oluşturan Köseadağ Bozgunu’nunda sonra da Anadolu şehirleri çeşitli yağma ve tahriplere sahne olmuştur. Bunlar şu şekildedir: 1255 yılında Yasavur Noyan Malatya; 1257-1259 yıllarında Hülâgû Han döneminde Antakya, Konya, Mardin, Meyyâfârikîn, Koçhisar, Erzen/Erzurum, Harim Kalesi,

⁴²¹ Müneccimbaşı Ahmed, **a.g.e.** , II, s.81.

⁴²² İbn Bibî, **a.g.e.** , I, s.490; O. Turan, **SZT**, s.455-456.

⁴²³ İbn Bibî, **a.g.e.** , II, s.76.

⁴²⁴ Yabanlu Pazarı hakkında detaylı bilgi için bkz. Faruk Sümer, **Yabanlu Pazarı**, 1985.

Urfa, Harran, Suruç; 1277 yılında Abaka Han⁴²⁵ döneminde Elbistan ve Kayseri'den Erzurum'a kadar olan bölge ki, kaynaklar burada 200 bin ilâ 500 bin kişinin katledildiğini belirtirler.⁴²⁶ 1282 Kongurtay Noyan Karaman/Larende ve Akdeniz çevresi, Akşehir, Konya ve çevresi, Aksaray ve 1291-1292 yıllarında Geyhatu Han hâkimiyetinde Konya-Eregli, Ladik-Denizli, Muğla ve çevresi, Kastamonu ve çevresi, Karaman/Larende, Akşehir ve Kayseri'dir. Dönemin kaynaklarının çoğu maalesef istilâ neticesindeki insan kaybını net bir şekilde ifade etmemişler daha çok istilânın bırakmış olduğu etkiyi bizlere yansıtmışlardır.

Moğollar 1243 sonrasında Malatya şehrine iki defa istilâ girişiminde bulunmuşlardır. 1243 yapılan ilk istilâ girişiminde şehir fazla tahribe uğramamıştır. Moğollar buradan Erzincan'a gelmiştir. Erzincan halkı şehri savunmak için mücadele ettiyse de Moğolların saldırısı karşısında başarı gösterememiştir. Şehre giren Moğollar, erkekleri öldürmüşler, kadın ve kızları esir alarak çeşitli işkence ve tecavüzlere maruz bırakmışlardır. Daha sonra şehri ve surları tahrip ederek Mugan'a gitmişlerdir. Moğolların şehri terk etmelerinden sonra veba ve kıtlık ortaya çıkmıştır. Halkın bir kısmı bu vebadan hayatını kaybetmiştir.⁴²⁷ Sekiz yıl sonra Yasavur Noyan komutasında 1255 yılında Malatya'da yaşanan tahrip ve zulümler şehir halkını yine zor duruma düşürmüştür.⁴²⁸

Moğollar 1277'deki Karamanoğlu Mehmed Bey isyanından sonra Anadolu'ya girmişler ve Karaman'da pek çok insanın ölümüne sebep oldukları gibi bölgedeki ormanları da yakmaktan geri durmamışlardır. Mevsim şartları kış olmasına rağmen İçel bölgesine de girdiler. Bu durumda Karaman Bey'i Mehmed Bey Moğollara karşı istiklâl girişiminde bulunarak yurt savunmasına geçmiştir. Selçuklu hükümdarı olan

⁴²⁵ Abaka Han'ın Anadolu'daki uyguladıkları kaliam için bkz. Mustafa Akkuş, "Abaka Han'ın Dini Şahsiyeti ve Anadolu'daki Uygulamaları", **SUTAD**, Güz 2016, S.40., s.82; Nejat Kaymaz, **Anadolu Selçuklularının İntihatında İdare Mekanizmasının Rolü**, TTK, Ankara, 2011, s.170.

⁴²⁶ Aknerli Grigor, **a.g.e.** , Aynı yer; Anadolu'ya giren Abaka Han'ın rivâyete göre Erzurum ile Kayseri arasında öldürdüğü insanların sayısı 200.000-500.000 kişiye bâliğ olmuştu. (Osman Turan, **Selçuklular Tarihi Türk-İslam Medeniyeti**, Ötüken Yay., İstanbul, 2009,s.488). Her ne kadar teyite muhtaç bir sayı olsa da olayın vahametini yansıtmaması açısından ehemdir. Moğollar bundan başka şehirdeki bütün manastırları ve kiliseleri tahrip etmişlerdir.

⁴²⁷O. Turan, **SZT** , s.462.

⁴²⁸ Abû'l Farac, **a.g.e.** , II, s.557.

III. Gıyaseddin Keyhüsrev ise Moğollara tâbiyeti ile devlet işlerini yürütmekteydi. Ne yazık ki, Onun bu tabiyetliği ne kendine ne de devlete bir fayda sağlamamıştı.⁴²⁹

1282 yılında Kongurtay, Gıyaseddin Keyhüsrev ile beraber Konya bölgesine gelmiştir. Türkler'den pek çok insanın canına kıyılmıştır. Konya bölgesi öyle bir yağma ve tahribe uğramıştır ki, uzun bir müddet bu bölgeden bu tahribatın izleri silinmemiştir.⁴³⁰

Kongurtay'ın Anadolu'da yapmış olduğu bu kıtal hakkında Memlûk sultanı Kalavun'un İlhanlılar'ın ilk Müslüman hükümdarı olan Ahmed Tegüder'e göndermiş olduğu mektupta şunlar söylenmektedir: Bu dehşet verici tahribatın, yağma ve kıyımların Anadolu'dan tutsak alınan kadın ve çocukların hiçbir şekilde Müslümanlık ile bağdaştırılmadığını⁴³¹ açık yüreklilikle bildirmektedir. Moğol emiri Kongurtay'ın 1282 yılında Aksaray'a düzenlemiş olduğu baskın esnasında askerlerin bir kısmı hayatını kaybederken, halktan ölenlerle birlikte tutsak alınanların sayısı yaklaşık 6 bin kişi olarak tespit edilmiştir. Moğolların yaşatmış olduğu bu felaket hiçbir zaman belleklerden silinmemiştir. Aynı şekilde buradan sonra Karaman'a gidilmiş ve orada kadın ve çocukların tutsak olmasına, pek çok insanın kıyımına da sebep olmuşlardır.

Argun Han, İlhanlı tahtına çıktıktan hemen sonra Anadolu'ya kardeşleri Hülâgu ve Geyhatu'yu göndermiştir. Bunlar Erzincan'da oturuyorlardı. Bu şehzadelerin ve Anadolu'daki Moğol ordularının masrafları Selçuklu hazinesinden ödeniyordu. Moğolların masraflarına yetişemeyen Selçuklu veziri Fahreddin Ali, borç para bulmak için büyük çaba sarfediyordu. Selçuklu Devleti, Moğolların masrafları için borç para ararken Anadolu şehirleri ise Moğollar yüzünden kıtlık ve veba ile uğraşıyordu. Moğolların hâkimiyetinden kurtulmak isteyen Türkmenler Anadolu'nun dört bir yanında isyan girişiminde bulunuyordu. Orta Anadolu'nun doğu bölgelerinde Moğol kuvvetlerinin bulunması sebebi ile buraları sakin bir hayat sürerken, batı bölgelerinde Türkmenler daima bir kargaşa içerisindeydi. Merhum Salim Koca'nın aktardığına göre; *“Moğollar (güney ve batı uçlarında) öyle bir kıyım yaptılar ki, altı aya yakın bir süre (olayın dehşetinden) Konya'dan Denizli'ye kadar (sahada) kuş bile*

⁴²⁹ Sümer, *Anadolu'da Moğollar*, s.54-55.

⁴³⁰ Sümer, *Anadolu'da Moğollar*, s.57.

⁴³¹ Sümer, *Anadolu'da Moğollar*, s.57.

uçmadı.”⁴³² Moğolların zulmünden ve yüklenen ağır vergilerinden oldukça etkilenen Anadolu halkı, her ne kadar bu istilâ karşısında direnç gösterebilirlerse de hem beşeri afet hem de tabii hadiseler karşısında sayısı tespit edilemeyecek kadar insan kaybı yaşandı. Zirai faaliyetlerin kesintiye uğraması bu alanda yaşanan olumsuzluk şehirlerde pahalılık ve kıtlığa neden oldu. Ortaya çıkan açlık ve buna bağlı salgın nedeniyle pek çok kimse hayata veda etti. Durum adeta bir kısır döngüye benziyordu. İstilâ sebebiyle binlerce ölüm hadisesinin yaşanması şehirlerde veba hastalığının davetçisi olmuştu. Bu defa da insanlar vebadan ölüyorlardı. Yani siyasi kıttalden kurtulabilen bir kısım halk da maalesef salgın neticesinde hayatını kaybetmişti.

Argun Han’ın kardeşi Geyhatu, Anadolu’ya geldikten bir süre sonra Orta ve Batı Anadolu’ya yöneldi. Buralara gelmesi ile de pek çok şehir tahrip ve katliama uğradı. 13 Kasım 1291 yılında Geyhatu ordusu iki kısma ayırarak birini Akşehir havalisine diğerini de Karaman’a göndermiştir. Şehir tamamıyla ateşe vererek, Müslüman kadınları ve çocukları perişan etmişlerdir. Karaman ve Beyşehir bölgelerinden kadın, çocuk ve delikanlılar olmak üzere tutsak edilenlerin sayısının yedi bin kişi olduğu söylenmektedir. Moğollar, ayrıca buralarda o zamana kadar görülmemiş bir katliam gerçekleştirmişlerdir. 1292 yılında ise Konya’ya girmişlerdir. Konya halkının Geyhatu’ya tören düzenlemesi bile işe yaramamıştır. Şehir her şeye rağmen Geyhatu’nun zulmünden kurtarılamamıştır. Konyalılar 18 gün 18 yıla bedel olan zulüme maruz kalmıştır.⁴³³

Orta Anadolu’dan Denizli, Menteşe yöresi ve Muğla bölgesine kadar giden Geyhatu, o bölgelerde dehşet verici kıyım ve yağmalarda bulunmuştur. Bununla da kalmayıp itaatkâr olan şehre dahi aynı acıları yaşatmıştır. Geyhatu’nun Anadolu’da bulunduğu kısa süre içerisinde Kayseri, Ladik-Denizli, Muğla, Konya ve civarlarında bulunan şehir ve köyler yağma ve talan edilmiş bu şehir ve köylerde yaşayan halkın çoğu acımasızca öldürülmüştür.

Bütün bu yaşananları kaydettikten sonra bu dönem hakkında şöyle bir değerlendirme yapmak mümkündür. Moğol İstilâsının Anadolu coğrafyasındaki etkilerini iki kısma ayırabiliriz. Bunlardan ilki 1243-1277 yılları arasındaki dönem.

⁴³² Salim Koca, *Anadolu Türk Beylikleri Tarihi*, Berikan Yay., Ankara, 2013, s.44.

⁴³³ *Tarih-i Âl-i Selçuk Anonim Selçuknâme*, s.65-66; Sümer, *Anadolu’da Moğollar*, s.57.

Bu dönemde Anadolu halkı, ağır da olsa Moğol valilerine düzenli vergiler ödemişler, böylece istilânın baskısı nispeten daha az hissedilmiştir. İkincisi ise 1277 yılından Türkiye Selçuklu Devleti'nin yıkılış tarihi olan 1308'e kadar olan dönem. Bu dönemde Moğol istilâsına karşı Anadolu'da isyan hareketleri başlamış, Moğollar'ın bu isyanları kanlı bir şekilde bastırmaları ve hattâ çeşitli intikam seferleri düzenlemeleri söz konusu olmuştur. Ayrıca Selçukluların 1257'den itibaren tâbi olmak durumunda kaldıkları İran Moğolları (İlhanlılar) içine düştüğü ekonomik sıkıntıları her defasında Anadolu'dan toplanan vergilerle telafi etmeye çalışmış, bunun sonucunda Anadolu halkından alınan yersiz ve haksız vergiler arttırılmış, zulüm ve sefalet kol gezmiş, baskı ve işkence istilânın diğer adı olmuştur. Bu dönemde halk yakacak bir muma bile ihtiyaç duyacak şekilde fakirleşmiştir.

Öyle ki, İlhanlı hükümdarı Gazan Han döneminde Anadolu, muhalif Moğol emirlerinin sürgün yeri haline gelmiştir. Öte yandan İlhanlı hâkimiyetinin bizzat kendi içinde zayıflaması Anadolu'da da belirsizlik ve buhranların yaşanmasının temel nedeni olmuştur. Anadolu'ya gönderilen valiler, İlhanlı denetiminden uzak oldukları için başına buyruk hareket etmişler, zulmün her türlüsünü Anadolu halkına reva görmüşlerdir. Bütün bunların yanı sıra İlhanlı yönetimine karşı çıkarak Anadolu'da kendi siyasi teşekküllerini kurmak için isyan girişiminde bulunmuşlardır. Böylece Anadolu'yu bir yangın yerine çevirmişlerdir. Toğaçar, Baltu, Sülemiş ve Demirtaş Noyan'ın isyanları bu meyandadır. Selçuklu Sultanı olan II. Mesud, Anadolu'da yaşanan bu olaylara müdahale edemeyerek, Anadolu halkını, Moğolların sebep olduğu bu iç çatışmalarda yalnız bırakmıştır.

Daha net bir ifade ile Köseadağ bozgunundan sonra Anadolu'da yaşanan anarşi ve zulüm yılları her alanda hissedilmiştir. Sosyal ve ekonomik sebepler olarak Moğolların Anadolu'da kervanlara engel olmak, yolcu kabilelerini mağdur etmek, düzeni ihlal, halkın refah ortamını huzursuz ortama terk etmek ve ticari münasebetleri sekteye uğratmak gibi pek çok girişim örneklerini bulmak mümkündür. En önemlisi de

Anadolu halkından alınan ağırlaştırılmış vergiler⁴³⁴ Anadolu halkını iktisadi ve sosyal buhrana terk etmiştir.⁴³⁵

Kısacası Anadolu’da işgal gücü olan Moğollar, coğrafyanın kaderinde büyük talihsizliklere yol açmıştır. Ekonomik, sosyal, psikolojik ve en önemlisi demografik açıdan pek çok değişimin ve başkalaşımın yaşanmasında menfi olarak derin izler bırakmışlardır. Yapmış oldukları yağmalar, kıyımlar, tahribatlar beşeri afetten farklı bir şekilde değerlendirilemez. Bu durumun en açık örnekleri dönemin kaynaklarında sıkça yer alır ve aktarılır.

Moğol istilâsında devrin bizzat tanığı olan Aksarayı, ülkenin durumunu şu şekilde ifade eder: “Devranın sebep olduğu kıtlık vebasından halkın kanı heder oldu; divanın yol açtığı eziyetin ağırlığından ülkenin malı heba oldu.”⁴³⁶ Ağır vergilerden dolayı oldukça yüksek meblağdan alınan vergi ülkeyi ekonomik buhrana sürüklemiş ve halkı sefaletle itmiştir. Aksarayî’nin yakacak bir mum bile kalmadı,⁴³⁷ ifadesi dönemin şartlarını göz önüne sermektedir.

Osman Turan’dan naklen: Barthold Moğol istilâsıyla vukûbulan tahribat ve kitâlleri asla küçümsememiş; sadece bunların yanında sonradan müsbet bazı faaliyetlerin de mevcut olduğunu ileri sürmüştür. Nitekim o, Moğol istilâsı hakkında; “ahalinin müthiş bir sûrette katliâma uğratılmasıyla vukûbuluyordu... Çingiz Han ordusu tarafından bozkırlar halkının mı yoksa medenî ülkeler ahalsinin mi daha ziyâde mahvedilmiş olduğunu” söylemenin zor olduğunu ve sadece yerleşik halklara değil göçebelere de aynı derecede zararlı olduğunu beyan etmiştir.⁴³⁸ Merhum O. Turan Risale-i Melikşahî’den aldığı bilgiyi şöyle değerlendirir; Kuşkusuz, Moğol Devleti’nin zuhûrunda vukûbulan tahribat ve katliâmlardan sonra bin yıl hiç bir hâdisе çıkmazsa dahi dünya yine de eski haline gelemezdi.⁴³⁹ Buhârâ’dan kaçan birisi Moğol

⁴³⁴ Moğolların Anadolu’dan aldıkları vergiler hakkında oldukça detaylı bilgiler veren şu kaynağa bkz. Kerimüddin Mahmud Aksarayî, **Müsâmererü’l-Ahbâr**, (çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara, 2000.

⁴³⁵ Sümer, **Anadolu’da Moğollar**, s.4.

⁴³⁶ Aksarayı, **a.g.e.**, s.218.

⁴³⁷ Aksarayı, **a.g.e.**, s.115; Ebû’l-Ferec, **a.g.e.**, s.19-21.

⁴³⁸ O. Turan, **Selçuklular Devrinde Türk-İslam Medeniyeti**, s.479.

⁴³⁹ Osman Turan, **Selçuklular Devrinde Türk-İslam Medeniyeti**, s.482.

istilâsı hakkında yaşananları şu sözüyle kısaca tasvir etmiştir: “*Geldiler, yıktılar, yaktılar, öldürdüler, götürdüler ve gittiler*”.⁴⁴⁰

Moğolların hem şehirlere yaptıklarına hem de insan kıyımına şahitlik eden İbn Bibî, şu kaydı düşer: “*Moğollar şehre girip herkesin başına bela kesildiler. Emirler ve sipahiler canlarını hiçe sayarak, kılıçları ellerinde omuz omuza öyle savaştılar ki, bazıları şehitlik derecesine, bazıları da esirlik ve hüsrân kemendine yakalandılar. Güzellikleri dillere destan, iffetleri fazla ve ismetleri sınırsız olan, ibadet ve dindarlıkta Asiye ve Meryem ile yarışıp onlara eşitlik sağlayan halkın hareminin saf kadınlarının dudaklarını yurdular. Ciğerlerini yakıp yüzlerini yaralayarak kahrın esiri, zalim kimselerin tutsağı yaptılar. Zengin, fakirin süt emen çocuklarını, sevgili dadularının kucağından, hayat veren annelerinin bağrından alarak sefalet toprağına attılar ve düşkünlük kanında yüzdürdüler. O korkunç felaketin etkisinden sıradan ve seçkin kimselerin en hoş hali, en mutlu anı, ölümün yüzünü gördüğü an oldu. Aman çığlıklarının ateşinin kıvılcımları dönen göğü aştı. Kıyamet günü gibi kimsenin yerinden kımıldamaya veya kaçmaya mecali kalmadı. “O gün kişi kardeşinden, annesinden, babasından, karısından ve oğullarından kaçır. O gün herkesin kendine yeter derdi vardır” durumu ortaya çıktı. Güneş, kılıcın ateşinin parlaklığından tutuldu. Ayın aynası, imdat isteyenlerin âhından puslandı. (Moğol) askerleri, yağma ve talandan kurtulunca ellerini esir almaya atıp, kadınları erkekleri zillet ve tutsaklık zincirine vurdular. Herkesi (şehirden) dışarı çıkararak birbirinden ayırdılar, insan seçmeye başladılar. Savaşa ve sanata yatkın olanları canlı bıraktılar. Geri kalanları kan içen kılıçlarına yem ve ölüme yolcu yapıp, mihnet çukuruna ve musibet seline attılar. Ağzlarına kan doldurup yokluk ülkesine gönderdiler. Hiç kimsenin düşünce ormanına kaçma, kurtulma, sığınma gibi şeyler gelmedi ve bunlar gerçekleştirilemedi. Dünyada kurtuluşun yolu kapandı. Öyle ki, ölüm korkudan Kehkeşanlara sığındı. Kahır ateşi, evlat sevgisiyle dolu olan annelerin yüreğini yaktı. Onlar sevdiklerini zemheri rüzgârına kaptırdılar...”⁴⁴¹*

Orta Çağın en meşhur ve en objektif tarihçilerinden biri olan İbnü'l-Esîr'in Moğol istilâsı hakkındaki görüşleri ve anlatımları oldukça kayda değer: “*İslâm'ın ve*

⁴⁴⁰O. Turan, **Selçuklular Devrinde Türk-İslam Medeniyeti**, s.484.

⁴⁴¹ İbn Bibî, **a.g.e.** , .II, s.63-64. Müslümanlara yapılan kötülükler hakkında bkz. Esterâbâdî, **a.g.e.** , s.29.

Müslümanların ölüm haberlerini ve başlarına gelen büyük felaketi yazmak kimin kolayına gidebilir? Keşke annem beni doğurmasaydı, keşke bu felaketten evvel ölüp gitseydim! Adım sanım anılmasaydı da bu olayla karşılaşmasaydım, böyle bir olayı yaşamıyaydım! Bu büyük ve dehşet verici olay, devasa musibet ve gecelerimizi karartı. Hayatımızı perişanlığa sürükledi. Bölgede yaşayan bütün Müslümanları neredeyse kökünden kazıdı. Şayet birisi çıkar da: Cenabı Allah'ın Hz. Adem'i yarattığı günden bugüne kadar bu büyük felaketin benzeri görülmemiş ve yaşanmamış, derse hiçte yanlış olmaz. Moğol felaketini anlatanlar ve yazarlar bütün dehşetiyle birlikte yakın kıyısından tam manasıyla anlatmak mümkün değildir. Bu kötülükleri etrafa dağılan, zararı her tarafı kaplayan ve aynen dehşet verici kasırga gibi bütün diyarları kaplayan bir hadise idi... Bu kitlenin felaketleri İslam topraklarında katliamı tarih boyunca görülmuş ve işitilmiş bir durum değildir. Moğol dehşetiyle karşılaşanlar ülkelerinden kaçarak dağlara ve ormanlara sığınıyorlardı. Bu felaket başka hiçbir felakete benzemiyordu. Bu gelen istilâcılar ihtiyaç duydukları buğday vesaire gibi yiyecek sıkıntısı da çekmiyordu. Çünkü geçtikleri bölgeden ganimet olarak aldıkları koyun, sığır ve at benzeri hayvanları sadece et yiyorlardı. Bineklerine gelince bineklerde aynı sahipleri gibi yerleri, turnakları ve ayaklarıyla eşerek bitkilerin kökenlerini kazıp yiyor ve arpaya ihtiyaç duymuyor gibiydiler. Onlar hiçbir şeye ihtiyaç duymuyorlardı.”⁴⁴²

Moğolların acımasızlığı ve zalimliği hakkında şu bilgiler oldukça önemlidir. “Onlar öyle zalimdirler ki ne yaşlıyı sayarlar ne de çocuğa acırlar. Kan akması onlar için su akması gibi bir şeydir. İnsan bedenlerinin yere düşüp yığılması, gübre yığılması gibi görülür.”⁴⁴³

Nitekim Yunus Emre de Moğol vahşetini şöyle izah eder: “Moğol atının bastığı yerde ot bitmez olmuş, her yıl yeni Moğol akınlarının, saldırıları ve kırımları var. Selçuklu gücü çökünce, Anadolu'da, şurda, burda bir sürü küçük beylik türemiş. Nazik tenler kara toprağa karılmış, ağızlar toprakla dolmuş, diller bar tutup söylemez olmuş. Kara gözler solmuş görmez olmuş, ay yiğitler sararıp solmuş. İnsanların kimi boynunu eğip, kimi tenini toprağa serip yatmaktadır. Damarlar boşaltılmış kan

⁴⁴² İbnü'l-Esîr, **a.g.e.** , 10, s.211.

⁴⁴³ Simon de Saint Quentin, **a.g.e.** , s.16.

kalmamış, dökülen kandan her yan kana batmıştır; yanan vücutlardan tütün ağmadadır göğe."⁴⁴⁴ Yunus Emre'nin bu sözlerinden anlaşılacağı üzere bu durum bir savaştan öte bir katliamı göz önüne sermektedir. Bu kıyıma bizzat şahit olan Yunus Emre, bu vahim tabloyu, acısını, duygusunu edebi sözlere de dökmüştür.

"Yunus bunu nerde gördü gelip size haber verdi.

Aklım vardı dilim şaştı nitekim bunları gördüm.

Andan size haber verdim çünkü ölenleri gördüm"⁴⁴⁵

Buradan da anlaşıldığı üzere, beşeri afetin o dönem insanı üzerindeki psikolojik etkileri oldukça büyük olmuştur.

Moğollar da tıpkı Haçlılar gibi açlık ve susuzluk karşısında değişik tepkiler vermişler, farklı yollara başvurmuşlardır. Onlar, susuz ve aç kaldıklarında sıvı elde etmek için atların damarlarını kesip kanlarını içiyorlardı. Bu şekilde susuzluklarını tam manada gideremedikleri gibi hayvanların ölümüne neden olmakta idiler. Bu defa da onları yiyerek açlıklarını gideriyorlardı. ⁴⁴⁶ Benjamin Moğollar hakkında şunları aktarmaktadır: Tataristan steplerinden akıp gelen vahşi, yassı burunlu Moğol kalabalıkları olarak adlandırılan bu kavim, "*....rüzgâra tapan, kır yerlerinde yaşayan, ekmek tüketmeyen, şarap içmeyen, beslenme şekillerini çiğ, pişmemiş et*"⁴⁴⁷ yiyerek hayata kalan bir halktır. *Burun yerine nefeslerini iki küçük delikten almaktadır. Aynı zamanda temiz murdar ayrımı yapmadan her çeşit hayvan etini tüketirler.*⁴⁴⁸ *Hatta kısrakları doğduğu zaman, onun annesinde kalan doğum parçalarını bile yerler. Ne masa örtüsü, ne bir peçete, ne ekmek ve sebze, ne de bir bakliyat bilirler. Bildikleri tek yiyecek et. İstisnasız hepsi et tüketirler. At ve öküz öldüğünde etleri*⁴⁴⁹ *küçük parçalara*

⁴⁴⁴ İlhan Başgöz, **Yunus Emre İnceleme I**, Çağdaş Matbaacılık Yay., (Basım yeri yok.) , 1999, s.40-41.

⁴⁴⁵ İlhan Başgöz, **a.g.e.** , s.42.

⁴⁴⁶ Georges Pachymeres, **Bizanslı Gözüyle Türkler**, İlgî Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2019, s.61.

⁴⁴⁷ Moğollar için temiz, pis ne olursa olsun hiç ayırt etmeden bütün hayvanların etini yiyorlardı. Hatta fare, yılan eti yeme alışkanlıkları da vardı. Genceli Kiragos, **a.g.e.** , s.51.

⁴⁴⁸Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia, **Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın İslâm Dünyası Gözlemleri**, (çev. Nuh Arslantaş), Marmara Üniv. İlahiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 2013, s.7.

⁴⁴⁹Moğollar, ekmek yemeyip sadece et ve süt ile beslenmekti. En iyi sahip oldukları et türü at etidir. Eti tuzlu suya koyar ve kurturlardı. Çiğ eti eğerleri ve elbiseleri arasına koyarlardı. Et bu esnada ezilip kanı çıkınca onu çiğ çiğ yerlerdi. Tüketemedikleri zaman deri çantalarına koyarlardı. Ve o çantadan iğrenç bir koku yayılır ve biz o esnada kokudan burnumuzu tıkardık. Jean De Joinville, **Bir Haçlının Hatıraları**, (terc. Cüneyt Kanat), Yeditepe Yay., İstanbul, 2014, s.215-216.

*ayırırlar ve güneşte kuruturlar. Tuzlama yapmadan kurutunca daha çabuk kuruması sağlanır ve bu şekilde et kokmaz. Barsaklardan sucuk yaparlar ve bunu domuz etinden temin ederler. Tüketimini hemen gerçekleştirirler. Tabaklarını yıkamazlar.*⁴⁵⁰ Tabaklarını yıkamadıkları gibi bazen et suyuyla çalkalayıp tekrar kullanırlardı. Aynı şekilde elbiselerini de yıkamazlardı.⁴⁵¹

Cengiz Han, bir hayvanın pisliği dışında yenilebilecek kanı, bağırsağı ve herhangi bir parçasının atılmamasını yasa hale getirmişti.⁴⁵² O, hiçbir şeye kirli, pis denilmesini istemezdi ve Ona göre her şey temiz sayılırdı.⁴⁵³ Fakat suyu kirletmek ve suda elbiselerini yıkamak yasaktı. Suya işeyen veya suyu kül veya benzeri maddeler atarak kirletenler idam edilirdi.⁴⁵⁴ İnsanların su çekerken ellerini suya batırmalarını yasakladı ve bunun için herhangi bir kap kullanmalarını dile getirmişti.⁴⁵⁵

Simon de Saint Quentin, Moğolların beşeri afetlerini anlatmanın yanı sıra beslenme şekilleri ve karakterlerini en iyi şekilde yansıtmıştır: *“Onlar yamyam gibi İnsan eti yerler, hem ateşte kızarmış hem de suda haşlanmış olarak, bunuda halklar arasında duyulduğunda uyandıracığı korku ve dehşet nedeniyle yaparlar. Böylece İnsanların öldürülmesiyle coşarak sevinirler ve öldürülenlerin sayısının çokluğuyla, onların ruhu olağanüstü şekilde zevk alır.”*⁴⁵⁶

Moğolların beslenme tarzlarını yansıtan başka bir edebi eserde ise, şunlar yer alır. *“Kara karga için deri artıklarıyla beslenmek mukkader olduğu halde, yabani kaz ve turnalara göz koyarak tamahkârlık ederler... Kendi karabaşıma bela oldum. Biricik hayatımı kurtarmak için karanlık mağaralara sığınayım, Fakat kim bana kalkan olur? Kötü hüladu(kuş adı) kuşun için Sıçan ve farelerle⁴⁵⁷ beslenmek mukadder olduğu*

⁴⁵⁰ Wilhelm Von Rubruck, **a.g.e.** , s.40.

⁴⁵¹ el-Ömerî, **a.g.e.** ,s.63; Wilhelm Von Rubruck, **a.g.e.** , s.35-36.

⁴⁵² Plano Carpini, **a.g.e.** , s. 81-82.

⁴⁵³ A. Konstantin D’ohsson, **Moğol Tarihi Denizler İmperatoru Cengiz**, Nesnel Yay., İstanbul, 2008, s.153.

⁴⁵⁴ A. Konstantin D’ohsson, **a.g.e.** , s.152-153,265..

⁴⁵⁵ A. Konstantin D’ohsson, **a.g.e.** , s.266.

⁴⁵⁶ Simon de Saint Quentin, **a.g.e.** ,s.19.

⁴⁵⁷ Beslenme kültüründeki yiyecekler sosyal ve siyasi hayatlarına öyle yansımış ki, örnekleri şunlardır: *“Adamları sıçan gibi toplarım, dışarda kalanları kara karga gibi toplarım. Bir keçe gibi seni örtmek isterim. Rüzgârdan muhafaza eden keçe gibi Senin evini korumak isterim.”* . Moğolların Gizli Tarihi, s. 59. *“Dişli yılanlar Aramıza nifak sokmak isterlerse, bu nifağa düşmeyelim....”* **Moğolların Gizli Tarihi**, s.88. Ayrıca fareyi yemek için ayırdıkları tek nokta kuyruğunun kısa olanı

halde, kuğu kuşlarına ve turnalara göz koyarak tamahkârlık eder..."⁴⁵⁸ Nitekim fare, dağ sıçanı ve sincap⁴⁵⁹ gibi türlerin salgın basilini yaydığı aşikârdır. Bu durum salgının Moğol topraklarından civar bölgelere intikal edebileceğinin de en önemli kanıtıdır. Andrew Nikiforuk'a göre bu toprakları mahveden veba ilk kez Moğol topraklarında ortaya çıkmıştır. Ayrıca *Yersinia pestis* (Yersin basili) adlı bakterinin bugün hala o topraklarda hüküm sürmekte olduğunu da söylemektedir. Sıcak ve kuru rüzgârlar, pire ve bakterinin sevdiği koşullar olarak gösterilir. Moğolların da iklim ve yaşam şartları buna müsaittir. Dolayısıyla hastalık yayan bu asalak canlılar, Moğollar vasıtasıyla diğer bölgelere de taşınmışlar ve hastalıklar da bu şekilde çeşitli bölgelere sirayet edip, Anadolu da dâhil Moğolların ayak bastığı tüm coğrafyayı etkisi altına almıştır.⁴⁶⁰

Moğolların cihan hâkimiyeti duygusuyla hareket ederek, tüm dünyayı etkisi altına alan beşeri afetleri, milyonlarca suçsuz insanın kıyımına, şehirlerin tahribine, kasaba ve köylerin yakılarak doğal dengenin bozulmasına sebep olmuştur. İnsanlık tarihinde böyle bir vahşet uzun süre hafızalardan silinmemiştir. Bu durum insan hayatına etki ettiği gibi diğer canlı türlerin⁴⁶¹ yaşamına ve ekolojik dengenin

---

yemektedirler.(Fındık faresi gibi.) Kuyruğu uzun olan fareleri tüketmezler. Wilhelm Von Rubruck, **a.g.e.** , s.37.

⁴⁵⁸ **Moğolların Gizli Tarihi**, (çev. Ahmet Temir) , TTK Yay., Ankara, 2019, s.49-50. Müşkil bir durumda iken kuru deri ile sinir parçaları ile beslenmek zorunda kalmışlardır. **Moğolların Gizli Tarihi**, s.106.

⁴⁵⁹ XIII. yüzyıl'da salgın yayan hayvanlar: Kurbağa, fare, kertenkele, tilki. Uçar, **a.g.e.** , s.22.

⁴⁶⁰ Nikiforuk, **a.g.e.** , s.70-71.

⁴⁶¹ Cengiz Han avı hayatî bir iş sayardı ve onun eğitiminin ve öğretiminin gerekli olduğunu söylerdi. Avcıların ava rastladıkları zaman onu hangi methodla avlayabileceklerini, nasıl saf tutacaklarını, sayılarının azlığına çokluğuna bakarak hangi usulle avı çembere alacaklarını bilmelerini; yine aynı şekilde ava niyetlendikleri zaman hayvan türlerini araştırmak ve avın miktarını belirlemek için bir grubu av yerine göndermeleri gerektiğini öğrenmelerini isterdi. Ayrıca askerî işlerden boş kaldıkları zaman av yapmalarını önerirdi. Askeri de bu işe teşvik etmelerini isterdi. Elbette Cengiz Han'ın bundan maksadı, sadece av yapmak değil, insanlara, ok atma, savaşma ve zorluklara alışma yeteneği kazandırmaktı. Avda töre şöyleydi: İki üç ay, gece ve gündüz, av sürüsünün göçü avcılar tarafından takip edilirdi. Elçiler, bu konudaki raporu han'a arz ederler, av sahasının durumunu, avın çokluğunu azlığını han'a haber verirlerdi. Kuşatma çemberi daralıp avlar birbirine yaklaşınca iki üç fersenglik ipleri, kuşatma çemberinde birbirine bağlarlar ve keçeleri yayarlardı. Aslanlar, yaban eşekleri, ceylânlar, tilkiler, kurtlar ve kuzular, bu kuşatma çemberinde birbiriyle kader birliği içinde olurlardı. Sonra kuşatma halkası öyle daralır ki artık yirtıcı ve vahşi hayvanlara hareket ortamı kalmazdı. Bu iş, bir iki yaralı hayvanın dışında avdan bir şey kalmayınca kadar devam ederdi. Ondan sonra kavmin yaşlıları han'ın yanına giderler, hayvanların neslinin devam etmesi için han'dan hayvanlara acımaları ve canlı kalanların yeniden suyun ve yemin yolunu bulmaları konusunda izin vermesini dilerlerdi. Cüveyni, **a.g.e.** , s.86,87,88; Runciman, **a.g.e.** , III, s.208; Gordlevskiy, **a.g.e.** ,s.79; el-Ömerî, **a.g.e.** , s.64.

...Av avlarken

Avlayabildiğiniz kadar avlayınız! **Moğolların Gizli Tarihi**, s.109. Av ile ilgili yazılmış şiirlere bkz. **Moğolların Gizli Tarihi**, s.126-128. Cengiz Han yasasında yer alan bir madde av ile ilgili idi.

bozulmasına da etki etmiştir. Daha önce de belirttiğimiz üzere, Moğol istilâsı beşer etkisinde gelişen afetlerin en çarpıcı ve en somut örneği olmuştur. Moğol zulmü için Cüveynî'nin şu kaydı oldukça enteresandır. *“Eğer bir taraftan hızlı bir rüzgâr eserse, ham portakalı yere düşürür. Bu durumda o rüzgâra, zalim mi, adil mi, yoksa becerikli mi, beceriksiz mi diyeceğiz? Ne kuş sesi ne de vahşi hayvanların ulumaları vardı. Zaman, iyiye, kötüye karşı dilini tutmuştu”*⁴⁶²

Öte yandan Moğollar kendilerini şu örnekle tanıtmaktan da geri durmamıştır. *“Biz” derler, “hemen hemen ok gibiyiz; ok atanın elinden çıkmış, engeli püskürtmedikçe ve kırıp parçalayarak onu bulmadıkça hiçbir zaman vazgeçmeyiz”*. Sayılarının çokluğu üstüne de övünerek hiçbir halkın onlara karşı koyamayacağına işaret ederler, bunun için ise, *“Biz, suyu bol bir ırmağız; o çok derin olduğu için taşamaz coşkulu itişisi ne bulursa su altında bırakarak sürükler; keşke küçük bir kaynaktan doğsa ve çok sayıda dereciklerle yolunu değiştirseydi.”*⁴⁶³

Selçuklu Türkiye'sinde XIII. yüzyılın son on yılı baskı ve soygunun had safhaya ulaştığı karanlık bir devri simgeler. Zulümlerin ardı arkası kesilmeden paranın ayarı oynanarak ekonomik buhranın derinleşmesinin tipik bir örneği yaşanmıştır. Bu politik afetin yanı sıra ülkede yaşanan tabii hadiseler de bu duruma eşlik etmiştir. Kuraklık ve çekirge istilalarının yol açtığı açlık ve kıtlık hadiseleri devrin ikinci önemli sorunu olmuştur. Kendi içinde anlaşmazlık yaşayan Moğol hanedan üyeleri Anadolu'yu dört ayrı mali bölgeye ayırarak soygunu dört koldan gerçekleştirmişlerdir. XIV. Yüzyılın başlangıcında Türkiye Selçuklu Devleti'ni resmetmek istediğimizde;

İhmalkarlık yapan askerlerin cezalandırılmalarını buyurdu; ve topluluk avı sırasında bir hayvanın kaçmasına engel olamayan avcılarının sopayla dövülmelerini ve hatta bazı durumlarda idam edilmelerini buyurdu. A. Konstantin D'ohsson, **a.g.e.** , s.268.

Moğollar yiyeceklerin hemen hemen hepsini avdan temin ederler. Wilhelm Von Rubruck, **a.g.e.** , s.38.

Av merasimleri Türkler de bir askeri eğitim olarak görülüyordu. Ancak bu hayvanların tamamen öldürmedikleri gibi, tabiatta dengesizliğe yol açacak tarihi bir kayıt nakledilmemektedir. Cami'ü't-Tevarih Reşidü'd-Dîn Fazlullah, **Selçuklu Devleti**, Selenge Yay., İstanbul, 2011, s.130. Yalnız Melikşah'ın bir günde fazla bir av da bulunması Melikşah'ı vicdanen rahatsız etmiş bunu sadaka dağıtarak kendi iç huzurunu sağlamaya yöneltmiştir. Hatta bir defasında çok hayvan avladı ve bunların sayılmasını emretti. On bin hayvan avlandığını tespit edildi. Bunlardan dolayı bin dinar sadaka verilmesini söyledi. *“Ben Allah Teala'dan korkuyorum. Bu hayvanları zaruret ve yemek niyeti olmaksızın nasıl öldürdüm.”* Dedi, adamları arasında sayısız mal ve elbise dağıttı. Bundan sonra ne zaman bir hayvan avlasa avladığı hayvan adedince sadaka verirdi. İbnü'l-Esîr, **a.g.e.** , 8, s.366.

⁴⁶² Cüveynî, **a.g.e.** , s.343.

⁴⁶³ Simon de Saint Quentin, **a.g.e.** , s.18.

kargaşa, kıyım, yoksulluk ve tükenmişlik tablosu ile karşılaşırız.⁴⁶⁴İşin en üzücü yanı Moğol istilasının en büyük etkisinin sivil nüfusa yönelik olmasıdır.

Moğol istilası öncesinde Selçuklu Devleti'nin inşâ etmiş olduğu refah ortamı tamamıyla yok olmuştur. Buna rağmen Türkistan ve diğer Türk bölgelerinde durum daha vahim olmalı ki, Anadolu bu dönemde yine en çok göç alan bir coğrafya olmuştur.

Selçuklu Türkiyesi'nde Moğol hâkimiyetinin sona ermesi 1335 yılında Ebu Said Bahadır Han'ın katledilmesi neticesinde İlhanlı Devleti'nin kısa bir zaman içinde yıkılması ile son bulmuştur. Selçuklu coğrafyasında yaklaşık yüz yıl hâkimiyet kurmuş olan Moğolların şehirlere vermiş olduğu tahribatlar, bir kaç yüzyıla mâl olacak düzeyde olmuştur. İstilânın tek müspet yanı Türkistandan göçen ilim ve irfan erbabının yeni bir soluk ile Anadolu'nun Türkleşme ve İslâmlaşma sürecine sağlamış oldukları katkıdır. Yeni gelen bu zümreler, istilâ sürecinde Anadolu halkının maneviyatını güçlü tutarak toplumun ayakta kalmasını sağlamışlardır. Sosyal dayanışmanın, birlik ve beraberliğin en samimi örneğini sergilemişlerdir. Ayrıca yaşanan felaketler sonucu azalan nüfusun da yeniden artmasını sağlamışlardır.

---

⁴⁶⁴Kaymaz, a.g.e. , s.175-176.

2.3.SALGIN HASTALIKLAR

Mirko D. Grmek, “Eski Yunan Dünyasında Hastalıklar” adlı kitabında dünyadaki bütün diller için ortak bir hastalık tanımının mümkün olmadığını dile getirir.

Bunun yanı sıra gerek bulaşıcı hastalıklar, gerekse diğer hastalıklar toplumsal yaşanabilirliğin kısıtlanması ve hayat kalitesinin düşmesine yol açar. Bulaşıcı hastalıkların coğrafya, iklim, sosyo-ekonomik koşullar, toplumların kültür düzeyi ve hijyen alışkanlıkları ile yakın ilişkileri vardır. Bu hastalıkların etkisine göre toplum arasında yayılımına salgın (epidemi) denilmiştir. Kıtaları etkileyen salgınlara ise pandemi denilmektedir.

İbn-i Sînâ, salgın hastalıkların ortaya çıkmasında hava durumunun, mevsimlerin, gün ve gecelerin etkili olabileceğini belirtir. Bunun yanı sıra O, kurbağa sayılarındaki artışı, kötü kokudan kaynaklanan böceklerin görülmesini, fare ve sair yer altı hayvanlarının yer üstüne çıkmalarını ve leyleklerin yuvalarını terk etmelerini salgın öncesinde görülen hadiselerden bazıları olarak aktarmıştır.⁴⁶⁵

Esasen hem geçmişte hem de günümüzde salgınlara yaşanmasında alt yapı eksikliği, çöplerin imha edilmemesi, coğrafyanın sahip olduğu özellikler; bataklık alanların fazlalaşması, su kirliliği gibi faktörler büyük önem taşımaktadır. Yaşanan bazı tabii afetler de salgın hastalıkların ortaya çıkmasında etkilidir. Örneğin; deprem afeti sonucunda içme sularına zararlı maddelerin karışması gibi. Bunun yanı sıra şiddetli kuraklık sonucunda oluşan kıtlık zamanlarında, dengesiz ve yetersiz beslenmek, mutad olmayan yiyeceklerin tüketilmesi salgın hastalıklara yol açan sebepler arasındadır.

Yanlış tarım uygulamaları, ormanların tahribi ve tabiatın dengesinin bozulması da salgın hastalıkların ortaya çıkmasında ve yayılmasında etkilidir. Zira bu gibi durumlar fare, sıçan, kene, pire, sivrisinek gibi hastalık yapıcı veya taşıyıcı hayvanların tabii ortamını terk ederek yerleşim birimlerine gitmeleri dolayısıyla salgın hastalıklara elverişli ortamların oluşmasını sağlar.

⁴⁶⁵ İbn-i Sînâ, **el-Kanun fi't-Tıbb**, (çev. Ömer Anlar) , Eskiye Yayınları, Ankara, 2019, s. 426.

Ortaya çıkan salgın hastalıkların taşınmasında ise rüzgar ve benzeri hava sirkülasyonları ile beşerin etkisi oldukça büyüktür. Ülkeler arası ticari etkileşimler, seyyahların hareketliliği, elçiler, savaşlar bunlara örnek olarak gösterilebilir.

Ele aldığımız dönemin salgın hastalıklarına gelince; bunlar arasında “veba/taun” hiç şüphesiz sadece Selçuklular döneminde değil, bütün Orta Çağda hem yaygın olanı hem de adından en çok söz ettireni olmuştur. Veba salgını Batı’da ve İslâm dünyasında pek çok ölümlere sebep olmuştur. Bu yönüyle Orta Çağ müelliflerinin de en çok konu ettiği salgın olmuştur. Dönem müellifleri ve düşünürleri salgınları ay ve güneş tutulması ya da dünyaya kuyruklu yıldız çarpması gibi dışı olaylara bağlasalar da olayların gelişimi gözlemlendiğinde neredeyse bütün veba salgınlarının kıtlık dönemlerinde yetersiz beslenme ve alışlagelmiş şeylerin dışında beslenme (kedi, köpek ve fare eti) sonucu bulaştığı görülmektedir.

Salgınlar başta sosyolojik olmak üzere ekonomik ve demografik pek çok problemi beraberinde getirmiştir. Nüfusun azalması buna bağlı olarak insan gücü ile çalışılan pek çok alanın ihmal edilmesi, fiyatların artması, alım gücünün azalması bunların başlıcalarıdır.

Türkiye Selçuklu Devleti ve döneminde en sık görülen salgının veba olduğunu belirtmiştik. Bu dönemdeki vebaların çeşitli türleri de vardı. Öncelikle bu veba salgınına ve türlerine değinelelim.

2.3.1. Veba ve Türleri

Veba Arapça’da taun veya kıran şeklinde de litaretüre girmiştir. Ancak veba kelimesi daha geniş kapsamlıdır. Bunun Batı’daki karşılığı plague/black death(kara ölüm)⁴⁶⁶, batıda plague/black death(kara ölüm)⁴⁶⁷/peste/pestis ve Türkçe’de ise

⁴⁶⁶ Her taun bir vebadır, fakat her veba bir taun değildir. Çünkü taunun belirleyici özellikleri ve sıfatları vardır. Ahmet Süheyl Ünver, “Taun Nedir? Veba Nedir?”, **Dirim**, 1978, c.LIII, S. 11-12, s.363; Aynı Müellif, “Türkiye’de Veba(Tâun) Tarihçesi Üzerine”, **Tedavi Kliniği ve Labaratuvarı Dergisi**, V, S.18, İstanbul, 1935, s.72; İlyas Gökhan, İlyas Gökhan, **XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Mısır ve Suriye’de Krizler, Kıtlıklar ve Vebalar**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basımı Yapılmamış Doktora Tezi), Elazığ ,1998 ,s.79. Daniel Panzac bu durum için tâunun daha çok hıyarçıklı vebanın karşılığı olarak kullanıldığını beyan etmektedir. Daniel Panzac, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba 1700-1850**, (trc. Serap Yılmaz) , Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1997, s.17.

⁴⁶⁷ Kara ölüm (mevtü’l-esved) ya da büyük yok oluş/ tükeniş (fenâü’l-kebîr) adları da verilmiştir. Esra Atmaca, “XIII-XV. Yüzyıllar Arasında Suriye Bölgesinde Veba Salgınları”, **International Journal of Science Culture and Sport**, 2015, 3, s.525.

karşılığı kıran/ölet⁴⁶⁸ gibi kelimelerle de anılmaktadır. Denizli, İzmir, Çanakkale, Samsun, Giresun, Artvin, Erzurum ve Muğla'da “*davun*” olarak söylenmektedir. Zaman zaman “*yumurcak*” olarak da ifade edilirse de en yaygın kullanımı vebadır.⁴⁶⁹ Fare ve pire gibi kemiricilerin sebep olduğu ve çoğu zaman da taşınmasına aracılık ettiği veba mikrobu, güneşte hareketsiz, güneşi görünce kolaylıkla ölebilen, oda ısısı ile uzun süre canlı kalabilen, dondurulduğu takdirde ise 25 yıl sonra bile canlılığını muhafaza edebilen bir basil türüdür.⁴⁷⁰

Vebanın ilk kez Moğol topraklarında ortaya çıktığı iddası vardır. Fare, dağ sıçanı, bit ve sincap gibi hayvanların ürettiği basilin yiyecekler yoluyla kan dolaşımına tesirleriyle sözü edilen basilin öldürücü bir hale geldiği öne sürülmektedir.⁴⁷¹ Moğolların beslenme şekillerine bakıldığında ise bu bahsedilen hayvan türlerinin hepsinin tüketimiyle beslenmişlerdir.

Veba salgınının belirtileri ise, mikroorganizmanın vücuda girişi ve yerleşmesi ile başlar. Ancak mikroorganizmanın yayılma ve organizmaya tesir etme gücü hastanın direnç durumu ile ilişkilidir. Bu çerçevede pestis major ile çok toksitin ağır şekli ve pestis minör denilen az toksit ve daha hafif şekilde klinik görünümleri ile ortaya çıkar.⁴⁷²

Bulaşma yolları ise, daha önce bahsettiğimiz üzere fare ve pire aracılığı ile dir. Pire, insan vücudunda bir yeri ısırarak taşıdığı mikroorganizmanın kana karışmasını sağlar. Pirenin ısırıldığı yerde kaşıntı meydana gelir ve yara oluşur. Bu nedenle bakteri insan vücudunda daha rahat bir yayılım gösterir. Çok sıcak yaz aylarında, yağış ve sıcaklığın yoğun olduğu bölgelerde, gelişmemiş ilkel toplumlarda, sıhhi alanda yetersiz olan ülke ve milletlerde daha çok görülmektedir. İnsanlar arasında yayılımı ise damlacık yoluyla gerçekleşir.⁴⁷³

⁴⁶⁸ Ali Haydar Bayat, **Tıp Tarihi**, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul, 2010, s.267.

⁴⁶⁹ Ünver, “Türkiye’de Veba(Tâun) Tarihçesi Üzerine”, s.72; A. müellif, “Taun Nedir? Veba Nedir?”, s.363.

⁴⁷⁰ Gökhan, **a.g.e.**, s.53; Sean Martin, **Kara Ölüm Orta Çağ’da Veba**, Kalkedon Yay., İstanbul, 2011, s.16.

⁴⁷¹ Uçar, **a.g.e.**, s.22.

⁴⁷² F. Şamil Arık, “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Veba Salgınları”, DTCF, **TAD.**, c. XV, S. 26, (1990-1991)s. 28; Gökhan, **a.g.e.**, s.54.

⁴⁷³ Gökhan, **a.g.e.**, s.54; Sean Martin, **a.g.e.**, s.63.

Veba mikrobu pamuklu ve yünlü kıyafetlerde 42 gün süresince canlı bir şekilde kalabilir.⁴⁷⁴ Veba'nın bulaşması konusunda çeşitli görüşler vardır. Veba salgını yayılımı genellikle doğudan batıya doğru olmuştur. Fakat bu durum kesinlik kazanmamıştır. Zira bu dönemlerde doğunun ve batının sıhhi şartlarında büyük farklılıklar yoktur. Kaldı ki, veba salgını cinsiyet, yaş, ırk, din ve dil ayırt etmeyen bir hastalıktır. Öte yandan şunu da ifade etmek gerekir ki, Haçlı Seferleri ve Moğol istilâsı sırasındaki hareketlilik Orta Çağda bu hastalığın yayılmasında büyük rol oynamıştır.

Hastalardan kültürlenmiş “*Yersinia pestis*” adı verilen basil, (çomak ve çubuk şeklinde bakterilere verilen genel addir.) zamanla mutanta uğrayarak farklı isimlerle anılmaya başlamış ve bu mutantlar da farklı isimler almışlardır. Hıyarcıklı (bubonic), akciğer (pnömonik), kan zehirleyici (septicemic) vebaları olarak farklı isimlerle anılmaktadır.

2.3.1.1. Hıyarcıklı Veba(Bubonic Plague)

Veba türünün en yaygın olanı hıyarcıklı vebadır. Enfeksiyonlu bir pirenin ısırması ile bulaşır. Kuluçka süresi 2-5 gündür. Hastalık aniden bir titreme ile 30-40 dereceye yükselen ateşle başlar. Hastalar belirli septomlar gösterirler. Şiddetli bir baş ağrısı, dönmesi, halsizlik, düşkünlük, bulantı, kusma, burun kanamaları ve ishal belirtiler arasındadır. Sırt ve bacaklar da ağrılar da vardır. Yüz rengi soluklaşır ve ateş artınca yüz kızarır. Damar, dalak ve karaciğerde şişme oluşur. Nabız 120-140 arasındadır. Nefes alış-veriş ateş ile birlikte atar. Konuşma ve şekil bozuklukları hastalığın vermiş olduğu etkiler arasındadır. Lenf bezleri şişer; bunlara hıyarcık/bubon adı verilir. Hastalığın en hafif şekli bu olmakla beraber, yine de ölüm oranı % 50 ile 70 arasındadır. Koma içinde 3-6 günde ölüm ile sonuçlanır. Bu hastalığa yakalanan kişi ölmeden önce teri, idrarı ve tükürüğü aşırı derecede pis kokar. Bu veba türünde ilk önce siyah bir renkte lekeler meydana gelir ve koltuk altlarında şişmeler görülür.⁴⁷⁵

Hacı Paşa'da hıyarcıklı vebanın belirtilerini şu şekilde vermektedir: “*zahmet verir od gibi göyündürür yarası kara ve yeşil ya kızıl olur sayrunun gönli döner kusar*

⁴⁷⁴ Hikmet Özdemir, **Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918**, TTK Yay., Ankara, 2010, s.28.

⁴⁷⁵ Arık, “Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları”, s.29; Gökhan, **a.g.e.**, s.55; Nikiforuk, **a.g.e.**, s.71.

*ve yüregi oynar ve ögi gider katı susar nefes yıyr ve katı tarlıganur solur harareti taunda az gibi olur içinde katı olur vebânün ekser-i gâlib kulak ardında veya koltuk altında veya budlar bezi yerinde olur*⁴⁷⁶

Hıyarcık hastalığının tedavisi ender olarak yapılmaya çalışılmıştır. Bu meyanda yara, çizerek yarılr, hıyarcık yaralarının üstüne merhem sürülerek hızla kurumaları sağlanır. Bu merhemin içindeki demir oksit sebebiyle yaranın yakılıp mikrobun ölmesi ve yaranın kuruması amaçlanır. Zaman zaman da bu iş için koyu tonda olan kırmızı renkteki Ermeni kili kullanılır. Sirke, gül suyu, sakız veya mersine batırılmış bir parça bez yardımı ile yara pasuman edilir.⁴⁷⁷

2.3.1.2. Akciğer Tıkayıcı Veba(Pneumonic Plague)

Veba pnömonisi adı verilen bu tür hıyarcık vebasından sonra kana karışan bakterilerin akciğer veya damlacık enfeksiyonu ile vücuda geçmesiyle oluşur. Bu veba türünde ateş 40-41 dereceye kadar yükselir. Göğüs ağrıları ile birlikte öksürük başlar. Solunum hızı artar ve hasta kahve rengine yakın bir tonda kanlı bir balgam salgılar. İçinde bol miktarda veba basili bulunur.

Akciğer vebası daha çok hıyarcık vebasının kontakt enfeksiyonu sonucu veya solunum yollarından giren veba basili ile oluşmuştur. Bronşit şeklinde başlayan akciğer vebası, akciğer iltihabı şeklinde seyredir. Dış lenfa bezlerinin ağrı yaparak şişmeye başladığı⁴⁷⁸ esnada genellikle hastalar 3-4 gün gibi kısa bir sürede ölürlür.⁴⁷⁹ Hıyarcıklı ve septicemic veba türünü geçirenlerde akciğerler de yersina pestis enfeksiyonu da gelişebilir.⁴⁸⁰ Akciğer vebası pireden ve başka taşıyıcı ile bulaşmaz aksine soğuk havalarda, mikrobun akciğerde yuva yapmasıyla kendini gösterir.⁴⁸¹

⁴⁷⁶ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), **Müntehab-ı Şifa I (Giriş-Metin)**, (haz. Z. Önler), Ankara , 1990, s. 172-173.

⁴⁷⁷ Panzac, **a.g.e.** , s.156.

⁴⁷⁸ Belirtiler hakkında fikir birliği olmakla beraber koltuk altları ve kasıklardaki çizgilere korkutucu gözle bakılmaktadır. Çünkü hasta kan tükürüyorsa pnömatik veba olduğunu ve iyileşme şansının olmadığını biliyorlardı. Almeira’da vebanın etkilerine ilk şahit olan Doktor İbn-i Hatima vebanın bulaşıcı olduğuna ve akciğer tıkayıcı vebanın hıyarcıklıktan daha hızlı yayıldığına inanan ve savunan tek kişiydi. Sean Martin, **a.g.e.** , s.46.

⁴⁷⁹Onul, **a.g.e.** , s.744; Gökhan, **a.g.e.** ,s.56;Arık, “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Veba Salgınları”, s.29.

⁴⁸⁰ Uçar, **a.g.e.** , s.24.

⁴⁸¹ Nikiforuk, **a.g.e.** , s.71.

2.3.1.3. Kan Zehirleyici Veba(Septicemic Plague)

Veba septisemi veya veba septisi denilen bu hastalık görülen türlerin en ağır olanıdır. Veba'nın kanda zehirlenme yapan şeklidir. Diğer veba türleri gibi belirtileri ve başlangıcı bubon (hıyarcıklı) vebasındaki gibidir. Yalnız o kadar hızlı gelişir ki, hıyarcık oluşmasına zaman kalmaz. Onun yerine eller ve ayaklar karararak sert hale gelir. Bakterinin yayılma gücü fazla veya organizmanın mukavemeti zayıf olduğunda veba basili engelleri süratle geçer. Veba etkeni hızla lenf bezlerine ve onların şişmesine fırsat vermeden oradan kana karışır. Basiller kanda hızlı bir şekilde yayılım gösterir. Ateş ve toksemi belirtileri ile başlayan hastalığın ilk saatlerinden itibaren kanda fazla miktarda veba basili bulunur. Bazan hastada yüksek ateş meydana gelmez. Ancak derin bir halsizlikle birlikte hastanın bilincinde hasarlar zuhur eder. Özellikle sinirsel belirtiler, dalgınlık, kuvvetsizlik bunun yanında, nefes darlığı ve kanamalar da görülür. Kısa bir süre sonra hasta komaya girer. Kanda zehirlenme yapan ve ağır menenjitte benzeyen belirtileri olan bu türde ölüm oranı çok yüksektir. Hastalığa yakalananlar genellikle 2-3 gün içinde bedelini canları ile öderler. Akşam sağ yatıp, ertesi gün canlarını teslim eden hep bu grup vebaya yakalananlardır. Bu türün bir başka özelliği genellikle çocuklar arasında daha yaygın olmasıdır.⁴⁸²

I.Süleyman Şah zamanında(1075-1086), Bizans İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'da büyük bir veba salgını çıkmıştır. Bu salgın döneminde imparatorluk tahtında VII. Mikhail Dukas (1071-78) bulunmaktaydı. 1076 yılında başlayan kıtlık ve ardından taht mücadelelerinin başlaması, nitekim tahta aday olan Botaneiates'in şehri kuşatması, kıtlığın etkisini daha da artırmış ve neticede meydana gelen salgın birçok can almıştır. Öyle ki, cesetler kiliseleri doldurmuş ve insanlar artık bununla baş edemeyince ölümleri denize atmaya başlamıştır.

Salgın dört, kıtlık ise altı ay sürmüştür. Ebu'l Ferec'de dört ay içerisinde ölenlerin sayısı 160 bin olarak verilmektedir.⁴⁸³ Fakat ölenlerin sayısı sadece salgın hastalık olarak görülmemelidir. Çünkü şehirde yaşanan bir iç savaş söz konusudur

⁴⁸² Onul, **a.g.e.** , s.744-745; Uçar, **a.g.e.** , s.24; Gökhan, **a.g.e.** , s.56-57; Murat Kara, **XI. ve XIV. Yüzyıllarda Anadolu ve Civâr Bölgelerde Hastalıklar**, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırma Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2008, s.4; Sean Martin, **a.g.e.** , s.19.

⁴⁸³ Abu'l Farac, **a.g.e.** , I, s.328

ayrıca uzun süre devam eden bir kıtlığın var olduğunu söylemiştik. Dört ay süren bu salgında ayda 40 bin kişinin ölmesi o dönem nüfüsü için oldukça büyük bir rakam olarak gözükmektedir. Ancak elimizde net bir nüfus sayısı olmadığı için bir kıyaslama ve oranlama söz konusu olamamaktadır.

İbnü'l Esir'in kaydına göre; 1076-77'de el-Cezire ve civar bölgelerde büyük bir veba salgını çıkmıştır, çok sayıda insan ölmüştür. Öyle ki, ölenlerin çokluğundan ve çalışacak kimse kalmadığı için mahsülün büyük bir kısmı toplanamayıp yerde kalmıştır.⁴⁸⁴

İbn Kesir ise, 1085 yılında Anadolu'da çok sayıda sürünün telef olduğunu yine aynı yıl civar bölgelerde humma ve taun gibi hastalıkların çoğaldığını belirtir. Hattâ bu yüzden et ve sütün çok pahalalanıp, bulunamaz olduğunu da kaydeder.⁴⁸⁵ İbn Kesir'in kaydettiği bu salgının hayvan hastalığından insana sirayet eden bir salgın olması muhtemeldir.

1093 yılının başlarında Urfa'lı Mateos ve Simbat'ta geçen bir bilgiye göre müelliflerin bütün memlekette ifadelerinden salgının Anadolu'nun her yerinde etkili olduğu söylenebilir. Ölenler o kadar çoktu ki, onları defnetmek bile güçtü. Pek çok kişi bu salgından kırılmış, din adamları, papazlar ölüleri gömmeye vakit ve imkân bulamamışlardır. Hemen her evden ağlayış sesleri ve feryat-figanlar yükselmiş, ölüm olaylarının çokluğu karşısında insanlar, korku ile sarsılıp, can vermekte olanlardan daha fazla azap duymuşlardır. O nedenle memlekette ölenlerin sayısı bilinmemektedir.⁴⁸⁶

I.Kılıç Arslan döneminde bir diğer salgın I. Haçlı Seferi'nde(1096) gerçekleşmiştir. Haçlılar'ın Antakya kuşatması esnasında Temmuz ayı içinde şehirde şiddetli bir salgın zuhur etmiştir. Salgının adı bilinmemekle birlikte araştırmacılar tifüs olabileceğini belirtirler. Bu salgının çıkış nedeni uzun süren savaş ortamıdır. Ayrıca insanların beden temizliklerine dikkat etmemesi böyle bir salgına yol açmış olabilir.

⁴⁸⁴ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.** ,8, s.286.

⁴⁸⁵ İbn Kesir, **a.g.e.** , XII, s.259.

⁴⁸⁶ Urfalı Mateos, **a.g.e.** , s.177; Simbat, **a.g.e.** , s.47.

Ölenlerin çokluğundan cesetlerin defnedilmemesi de zorlaşmış, açıkta kalan cesetler kötü bir kokunun havaya karışmasına neden olmuştur.⁴⁸⁷

1098 yılında Antakya'da üç/dört ay kadar etkili olan bu salgın, daha sonra kuşatmayı gerçekleştiren Haçlılar arasında da görülmüş ve onlardan da pek çok kişi ölmüştür. Le Puy piskoposu bu salgında ölenlerden biridir. Devam eden salgın, olağandışı olayların görülmesine de sebep olmuştur. Mateos'un anlattığına göre; büyük bir açlıkla karşı karşıya kalan Haçlı birlikleri kabirlerden cesedleri çıkarıp yemişlerdir.⁴⁸⁸ Ülkemizde Haçlı Seferleri hakkında en derli toplu çalışmalardan biri olan Runciman, Selçuklular'ın Haçlılar'ı durdurma metodu olarak başvurdukları susuz bırakma fiili sonucunda, Haçlılar'ın susuzluklarını gidermek için at ve eşeklerin damarlarındaki kanı içtiklerini hattâ daha da kötüsü birbirlerinin idrarını içmek zorunda kaldıklarını belirtir.⁴⁸⁹ Eylül ayı içinde salgın etkisini yitirmiştir.⁴⁹⁰ Ülkemizde Haçlı Seferleri konusunda ilk ve en önemli çalışmaları yapan tarihçimiz Işın Demirkent, sözü edilen salgını tifüs değil de veba olarak verir. Demirkent, salgında 1 Ağustos'ta Piskopos Adhemar'ın öldüğünü ve St. Petrus Kilisesi'ne defnedildiğini belirtir.⁴⁹¹

1124 yılında Haçlı Seferleri esnasında Malatya'da veba salgını ortaya çıkmıştır.⁴⁹² Salgının etkisi ve yayılımı hakkında net bir bilgi yoktur.

1139 yılında Türkler'in Sakarya bölgesine girmeleri üzerine dönemin Bizans İmparatoru Ioannes Komnenos bir misillemede bulundu. Güney Suriye'ye kadar ulaşan bir sefer düzenledi. Neticede buradan sirayet etmiş olabilecek bir hastalık ile askerlerinin çoğunu ve atlarını yitirdi. İmparator zor şartlarda ülkesine dönebilmişti.⁴⁹³

1141 yılında Malatya'da bir salgın yaşanmıştır. Salgın öncesinde şiddetli bir deprem meydana gelmiştir. Sonrasında ise veba ortaya çıkmıştır. Süryani Mihail'in aktardığına göre bu veba kümes hayvanları ve küçük çocukları pençesi altına

⁴⁸⁷ Runciman, **a.g.e.** , I, s.181.

⁴⁸⁸ Urfalı Mateos, **a.g.e.** , s.192-193.

⁴⁸⁹ Runciman, **a.g.e.** , I, s.101, 144.

⁴⁹⁰ Runciman, **a.g.e.** , I, s.197.

⁴⁹¹ Altan, **a.g.e.** , s.85; Işın Demirkent, **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)**, I, TTK Yay., Ankara, 2013, s.56.

⁴⁹² **I. ve II. Haçlı Seferleri Vekayinamesi**, (çev. Vedii İlmen), Yaba Yay., İstanbul, 2005, s.31.

⁴⁹³ Niketas Khoniates, **Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)**, (çev. Fikret Işıltan) , TTK Yay., Ankara, 2020, s.21.

almıştır.⁴⁹⁴ Müellif hem veba salgınından bahsetmekte hem de çocukların çiçek hastalığı sebebiyle hayatını kabettiklerini söylemektedir.⁴⁹⁵ Bu durumda burada görülen vebanın bir salgın mı yoksa bölgesel bir hastalık mı olduğunu analiz edebilmek oldukça güçtür. Hatta çıkan salgının çocuklar arasında daha yaygın olarak görülmesi, kan zehirleyici veba türünün de olabileceği düşünülebilir.

Güney bölgesinde yaşanan huzursuzluk nedeniyle Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesud, büyük ordusuyla harekete geçip Anazarba, Misis ve hatta Osmaniye kalelerinden biri olan Tell Hamdun'a⁴⁹⁶ kadar sefer düzenlemiştir. Bu arada ise Antakya topraklarına akınlar yapmak süretiyle görevlendirdiği Yakup Bey, üç bin kişilik ordusuyla Toros'un kardeşi Stefan (İstefan) ve Temlier şövalyeleri tarafından bir baskınla yok edilmiştir. Bu esnada ortaya çıkan veba salgını sebebiyle atları telef olan Selçuklu ordusu, yaya kalmış bir halde kötü iklim şartları hasebiyle ordu zor durumda kalmıştır. Selçuklu Sultanı Mesud'un Çukurova seferi bu nedenle başarılı olamamıştır.⁴⁹⁷ Salgın esnasında yaşanan detaylar ise şu yönde olmuştur: 1154 yılında Konya ve Çukurova'da (Kilikya) gerçekleşen bu veba salgınında Konya'da ne kadar insan kaybının yaşandığı bilinmemektedir. Kilikya bölgesinde çıkan salgına gelince, Ermeni prensi II. Thoros'un Çukurova'daki faaliyetlerinden rahatsızlık duyan Sultan Mesud, büyük bir ordu ile Kilikya seferine çıkmıştır. Tell Hamdun'da karargâhını kuran Sultan Mesud, kuşatmaya başladığı esnada salgın zuhur etmiştir. Çıkan veba yüzünden hava teneffüs edilemeyecek kadar kötü bir koku yayılmış ve ordu içine de yayılan veba hem askerleri hem de atları etkisi altına almıştır. Atları etkisi altına alan hastalık at vebası olması muhtemeldir. Bu hastalık ile atların büyük bir kısmı telef olmuş ve kalanların ise diz kapakları etkisiz hale gelmiştir. Ordunun büyük bir kısmı bu nedenle yaya kalmıştır. Bu sefer esnasında sadece salgınla karşılaşılmanın birden çok afetle karşılaşılması. Vebanın etkisi artınca orduda dost dostu, kardeş kardeşi umursamaz bir şekilde birbirlerinden kaçmışlardır. Askerler orayı terk ederken silahlarını ve eşyalarını dahi almayı düşünmemişlerdir. Bunu gören Thoros,

⁴⁹⁴Süryani Mihail, **a.g.e.** , s.118.

⁴⁹⁵Süryani Mihail, **a.g.e.** , s. Aynı yer.

⁴⁹⁶ Tili veya Tell Hamdun bugünkü adı Toprakkale olan, Osmaniye'nin 10 km. güneybatısında ve Misis'in 46 km. kuzeydoğusunda Amanos geçidine yakın yol kavşağı üzerindeki kaledir. **Ioannes Kinnamos'un Historia'si (1118- 1176)**, s.133.

⁴⁹⁷ Ali Sevim, **Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri**, TTK Yay., Ankara, 2002, s.23.

askerleriyle dağlardan inerek Sultan Mesud'un askerlerini takibe almış ve daha sonra Ermeniler Gabdanya'ya (Develi) kadar ilerleyip yağmada bulunarak geri Toroslara dönmüşlerdir.⁴⁹⁸ Ebu'l- Ferec 1154'te Kilikya ve Konya'da da veba salgını çıktığını belirtmektedir. Konya'da olduğunu söyleyen diğer bir müellif'te Süryani Mihail'dir. Muhtemelen bu durum savaş halinde buldukları Çukurova bölgesinden Konya'ya sirayet etmiştir.⁴⁹⁹ Sultan Mesud'un bu hadiseden bir yıl sonra vefat etmesi, hastalıktan etkilenip etkilenmediği yorumunu da beraberinde getirir. Ayrıca Sultan I. Mesud'un güneye yaptığı son seferi sırasında olmuştur.

Yine Ebu'l Ferec'de geçen bir kayda göre; 1165 yılında yaşanan bir veba salgını sırasında bir olay şu şekilde aktarılır. Bir Türk halka şu soruyu yöneltmişti. *“Vebadan ilk ölen kim? Bunun üzerine ilk ölen kişi tespit edilerek mezarını açtılar. Ölümünün ardından 4 ay gibi bir süre geçmesine rağmen cesette bir bozulma olmadığı görüldü. Gözleri ve ağzı açık olan bu cesedin ağzına ince bir kazık parçası tıkanarak ağzı kapatıldı. Bundan sonra orada veba salgını görülmedi.”*⁵⁰⁰ Buradan anlaşılıyor ki, bu dönemde veba salgınını önlemek için bazı çalışmalar yapılmıştır. Gerçekle bir ilgisi var mıdır? Yoksa tesadüf müdür? bilinmez ancak veba sonlanmıştır.

1178 yılında Suriye, el-Cezire, Irak, Diyarbakır, Musul, Cibal, Ahlat ve diğer yerlere bir damla yağmur düşmemiş, bunun sonucunda önce kıtlık, ardından veba salgını ortaya çıkmıştır. Bunun kötü beslenme ve yenilmesi muteber olmayan besinlerin yenilmesi sonucunda oluştuğu tahmin edilmektedir. Salgın esnasında pek çok kişi ölmüş, yine halk bu cesetleri defnetmekten aciz kalmıştır.⁵⁰¹

Bu tarihlerde Anadolu'da XII. yüzyılın en uzun darlık ve kıtlık yılları yaşanmıştır. İnsanlar yiyecek ve temiz bir su bulma umuduyla civar bölgelere göç etmek mecburiyetinde kalmıştır. Civardan da Anadolu'ya yönelen kalabalık bir topluluk, Fırat kıyısına kadar gelmiş, Anadolu'da yaşanan kıtlık ve kuraklık nedeniyle

⁴⁹⁸ Süryani Mihail, **a.g.e.** ,s.171; O. Turan, **SZT** , s.217; Kesik, **Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi I. Sultan Mesud Dönemi (1116- 1155)**, s.128.

⁴⁹⁹ Abu'l Farac, **a.g.e.** , II, s.392; Urfalı Mateos, **a.g.e.** , 308-309; Süryani Mihail, **a.g.e.** , s.173.

⁵⁰⁰ Abu'l Farac, **a.g.e.** , II, s.403.

⁵⁰¹ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.** , 9, s.437.

Türkler, bu topluluğun girişini engellemiştir. Bu durum 1180 yılı ortalarına kadar sürmüştür. Nihayet yağışların başlamasıyla kuraklık sona ermiştir⁵⁰²

Salgının etkili olduğu bölgeler daha çok Ahlat ve Diyarbakır başta olmak üzere Doğu ve Güneydoğu Anadolu olmuştur. Selahaddin Eyyûbî'nin 1187 yılında Kudüs'ü yeniden fethetmesi üzerine şehri geri almak için yola çıkan ve Alman imparatoru Friedrich Barbarossa tarafından komuta edilen Haçlı Ordusu, Silifke Ovası'na inmiş, Göksu Nehri'ni geçmek üzere hazırlık yapmaya başlamıştır. Ancak İmparator bu sırada nehrin sularında boğularak ölmüştür. Bunun üzerine sefer sırasında yanında bulunan oğlu Schwaben Dükü Friedrich, babasının yerine ordunun başına geçmiş ve ordu Antakya'ya doğru ilerlemiştir. Bu sırada Haçlı birlikleri arasında birden huzursuzluk çıkmış, bazıları Silifke veya Tarsus'tan Sur'a gitmek üzere gemilere binmişler, geriye kalanlar da aç ve sefil bir vaziyete düşmüşlerdir. Düzen ve birliği oluşturamayan Friedrich ordunun perişan bir hale düşmesine çare bulamamış ve orduda veba salgını zuhur etmiştir.⁵⁰³

1221 yılına gelindiğinde veba salgını Selçuklu Devleti'nin merkezi Konya'da zuhur etmiştir. Bu salgın hakkında detaylı bilgi veren Eflâkî, Bahâeddin Taberî adında ulu ve bilgili bir kadı'nın ölümü vesilesiyle söz konusu hastalıktan bahseder. Adı geçen kadı bir gün sultanın meclisinde Bahâ Veled'i kötüler. O esnada Bahâ Veled de meclistedir ve söylenenleri duyar. Bunun üzerine kadı hakkında bir kehanette bulunur. Buna göre kadı ve bütün akrabaları birkaç gün içerisinde öleceklerdir. Kendisinin soyu ise kıyamete kadar devam edecektir. Hakikaten birkaç gün geçtikten sonra kadı ve bütün akrabaları vebaya esir olarak yaşamlarını kaybederler. Kadı Bahâeddin Taberî yedi gün burnundan kan geldikten sonra hayatını kaybeder. Akrabaları da kehanetteki akıbetlere duçar olurlar.⁵⁰⁴ I. Alâeddin Keykubâd dönemine rastlayan bu veba hastalığının hıyarcıklı veba olduğunu tahmin edebiliriz. Tarih tespitinde yardımcı olan kayıt ise Eflaki'nin Konya'nın burçları ve kale duvarlarının o tarihte yapıldığını beyan

⁵⁰²İbnü'l-Esîr, **a.g.e.** , 9, s.367; İbn Kesir, **a.g.e.** , XII, s.526;Bezer, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da ve Civar Bölgelerde Kıtık", s.72.

⁵⁰³İbnü'l-Esîr, **a.g.e.** , 9, s.550; Runciman, **a.g.e.** , III, s.13; Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", s.50-51.

⁵⁰⁴Eflâkî, **a.g.e.** , s.80.

etmektedir. Anonim Selçuknâme’de ise Konya burçlarının inşa tarihini 1221/22 yılı olarak vermektedir.⁵⁰⁵

1222/24 yıllarında Şam, el-Cezire ve Musul civarında çekirge istilâsı ve ardından şiddetli bir kıtlık meydana gelmiştir. Takip eden yıl 3 Mart 1225 yılının Pazartesi gecesinde Musul, el-Cezire, Diyarbakır ve Irak bölgesinde şiddetli bir deprem olmuştur. Bütün felaketlerin arka arkaya sıralanması üzerine İnsanlar açlıktan kedileri, köpekleri ve hatta ölmüş insanların etlerini yemeye başlamışlar, bunun sonucunda da veba ve diğer salgın hastalıklar ortaya çıkmıştır. Pek çok kişi bu salgın esnasında hayatını kaybetmiştir. Cesetlerin artması üzerine üst üste, topluca gömülmesi vaki olmuştur. Baharda başlayan bu durum yaza kadar sürmüştür.⁵⁰⁶

Kösedağ Savaşı’nın ardından 1244 yılında Malatya’da bir veba salgını ortaya çıkmıştır. Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev (1237-1246)’in Anadolu’daki hâkimiyetinin zayıflaması devlet nizamının bütünüyle bozulmasına sebep olmuştur. Malatya şehri de bu durumdan nasıplandı. Şehrin subaşı olan Reşideddin, muhtemel bir Moğol işgaline karşı bütün adamlarını ve hazinelerini toplayıp Halep’e kaçmayı tercih etti. Başsız kalan Malatya halkı idareyi eline aldı ve şehir işlerini düzene soktu. Ancak bütün Anadolu’da hâkim olan anarşi, kervanların işlemesine ve mahsulün toplanmasına engel oluyordu. Bu durum birçok yerde pahalılık ve kıtlık durumunu ortaya çıkardı. Açlık yüzünden insanlar yollarda ve pazarlarda düşüp ölüyorlardı. Reşideddin bir süre sonra geri döndü. Yasavur Noyan kumandasındaki Moğol ordusu Meyyâfârikîn, Mardin ve Urfa’dan geçerek Halep’e vardı. Ancak atlarının bacaklarında zuhur eden bir hastalıktan dolayı orada fazla kalmak istemediler. Halep emirinden haraç alıp yoluna devam eden Noyan Malatya’ya hareket etti. Ordugâhını şehrin karşısına kuran Moğol komutan Malatya’nın ekinlerini, bağlarını ve arı kovanlarını imha ettirdi. Surların dışında kalan herkes öldürülürken şehrin hâkimi Reşideddin’i de haraç vermesi için tehdit etti. Bunun üzerine Reşideddin şehirde altın, gümüş, para, mücevher, altın ve gümüş kaplar vs. ne bulduysa topladı. Hatta cami ve kiliselerdeki, kaplara, şamdanlara ve buhurdanlıklara dahî el koydu. 40 bin dinar tutarındaki bu haracı alan Moğollar, şehrin önünden ayrıldılar. Ancak bu Malatyalıları

⁵⁰⁵ **Tarîh-î Âl-i Selçuk Anonim Selçuknâme**, s.41.

⁵⁰⁶ İbnü’l-Esîr, **a.g.e.** , 10, s.299-300.

rahatlatmadı. Bütün mahsulün imha edilmesi zaten yaşanmakta olan kıtlığı daha da şiddetlendirdi. Yaşanan hadiselerin ardında veba çıktı. Çarşılar dâhil her yer cesetlerle doldu. İnsanlar bu zor durum karşısında çocuklarını satmak istedilerse de alıcı bulamadılar.⁵⁰⁷

Yine 1258–59 yılında siyasi sebeplerle ortaya çıkan bir salgın da Meyyâfârikîn ve Mardin’de yaşandı. 1256 yılında Hülâgû Tebriz merkez olmak üzere İlhanlı Devleti’ni kurunca, çevresindeki bazı hükümdarları itaate davet etti. Ancak Mardin Artuklu hükümdarı Necmeddin Gazi ile Meyyâfârikîn sahibi Eyyubi Meliki el-Kamil bu davete icabet etmediler. Bunun üzerine Hülâgû, 1257 yılında Suriye seferine çıkarken Mardin ve Meyyâfârikîn’in zaptı için şehzade Yaşmut öncülüğünde bir ordu gönderdi. Moğollar Meyyâfârikîn’i uzun süren sıkı bir muhasaraya tabi tuttular. Halk Melik Kamil ile birlikte savunmaya geçti. Özellikle şehirde yaşanan açlığa karşı Moğollar bir ara şehre girmeyi başardılarsa da bizzat Melik Kamil tarafından idare edilen bu direniş sonucunda dışarı atıldılar. Ancak şehirde kıtlığın yanında tarihin akışını değiştirmeyen veba salgını vardı.⁵⁰⁸ İnsanlar bu zor koşullar altında şehirde kedi, köpek ve fare gibi hayvanları yediler. Ölüler gömülemiyor üst üste yığılıp bırakılıyordu. Zor durumda kalan Melik Kamil, anlaşma yapmak zorunda kaldı. Netice alınamadığı gibi Melik Eşref de tutsak edildi. İki kölenin ihaneti sonucu Moğollar şehre girmeyi başardılar. Melik Kamil ve Melik Eşref’in ölümü vebadan olmasa da Moğolların elinden olmuştu. Moğollar şehre girdiklerinde 63 sivil ve 42 asker buldular.⁵⁰⁹ Hastalık ve açlığın nüfusa etkisi ve askerlerin sayısının azlığından da anlaşılacağı üzere felaketler hem siyasi hem sosyal alanda nüfusu büyük kayba uğratmıştır.

1295/96 yılında Mısır’da şiddetli bir kıtlık baş gösterdi ve arkasından kara ölet/veba yaşandı. Salgının önlemi alınamayınca hızlı bir şekilde çevreye yayıldı. Uzun bir süre devam eden bu salgın, Kahire ve Mısır’da yaklaşık 15-20 bin aralığında can aldı. Ölenleri defnetmek hiçbir ücret alınmaksızın yapılıyordu. Sayı çokluğu nedeniyle toplu bir şekilde çukurlara defnediliyordu. Küresel bir şekilde yaşanan bu

⁵⁰⁷ Abu’l Farac, **a.g.e.** , II, s.545; O. Turan, **SZT**, s.442; Arık, “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Veba Salgınları”,s.53; Bezer, “Selçuklular Zamanında Anadolu’da ve Civar Bölgelerde Kıtlık”,s.74.

⁵⁰⁸ Ebû’l-Ferec, **a.g.e.** , s.40.

⁵⁰⁹Abu’l Farac, **a.g.e.** , II, s.575-576; Kara, **a.g.e.** , s.23-24;O. Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, s.184.

salgından doğadaki tüm canlılar payını düşeni almıştı. Veba insanları at sırtında bile yakalıyordu. Anadolu'da İstanbul, Kayseri, Antakya ve Karamanoğlu şehirlerine de yayılmış ve insanlar kaçmayı çözüm olarak görmüşlerdi. Kayseri'de koyun ve sığırlar telef oldu. Kürtler bu salgında ölüm korkusuyla göç etmek zorunda kalmıştır. İnsanlar bu salgın esnasında fayda vermeyeceğini bildikleri için tabiplere görünüp ilaçla tedavi olmak yerine Allah'a dua etmiş ve oruç tutmuşlardır.⁵¹⁰

Görüldüğü üzere Selçuklular döneminde ortaya çıkan veba salgınları kitlesel ölümlere neden olmuştur. Bu durum da nüfusun azalmasına yol açmıştır. Bunun sonucunda ülke ekonomisinde ve özellikle ticari hayatta aksaklıklar yaşanmaya başlamıştır. Çoğu zaman da coğrafyadan dışarıya göçlere neden olmuştur. Salgınlar bazen de siyasi alanda belirleyici rol oynamıştır. Yukarıda bahsettiğimiz üzere sultan I. Mesud zamanında 1154 yılında Selçuklu ordusunun Tell-Hamdun'dan çekilmesi buna örnek verilebilir. Aynı şekilde salgınlar bazen de şehirlerin düşmesine vesile olmuştur. Mardin ve Meyyafarikin'in Moğolların eline geçmesi de bu nedenledir. Kısacası salgınlar, tıpkı diğer afetler gibi çoğu zaman olumsuz, nadiren de olumlu sonuçlar ortaya çıkarmıştır.

Salgının sosyolojik ve psikolojik boyutu da vardır. Bununla ilgili olarak şöyle bir anekdot anlatılır: *“Evlerimize geldik, hısımlarımız ve komşularımız bizi ziyaret etmek için her bir taraftan geldiler. Yazıklar olsun bize ki onları ölüm ile karşı karşıya koyduk! Onlarla sohbet ettiğimizde, bizi sarıp kucakladıklarında ve öptüklerinde, biz onlara ölüm zehri gönderdik. Onlarda buradan ayrıldıklarında bu zehri evlerine taşıdılar. Üç gün içinde öldüler ve topluca tek mezara gömüldüler. Hasta ziyaretinde bulunan rahipler ve tabipler evlerine hastalanarak döndüler. Onlarda fazla zaman geçmeden ölümden muratlarını aldılar. Ey Ölüm! Zalim, acımasız, sevgi bağlarını yok eden ve anne ile babayı, kardeş ile kız kardeşi, oğul ve hanımı ayıran gaddar ölüm. Kaçmaya korktuk, fakat kalmayada cesaret edemedik.”*⁵¹¹

Veba'nın insana bulaşmaması için önlemler de alınmaktaydı. Bunlardan en önemlisi tecrit idi. Bunun yanında dualarla korunma en sık başvurulan manevi sığınma yoluydu. Özellikle sıcak coğrafyalarda evlerin sahilden uzakta ve tercihe göre kuzey

⁵¹⁰ el-Ömerî, a.g.e. , s.414-417.

⁵¹¹ Uçar, a.g.e. , s.43.

yönüne göre imar edilmesi, havayı dışarda tutmak için pencerelerin kalın perde ile kapatılması, evin havasını değiştirmek için kokulu ağaçların(ardıç, dişbudak, asma ve biberiye) yakılması gibi tedbirler de alınıyordu. Arap asıllı İbn-i Hatima'nın taze meyve ve sebzelerin tüketilmesinin salgına iyi geleceğine yönelik tavsiyesi de vitaminlerin bağışıklık sistemi üzerindeki olumlu etkisi bakımından o döneme göre ileri bir düşünce idi.⁵¹²

2.3.2. Çiçek

Çiçek hastalığı da cinsiyet, ırk ve yaş ayrımı fark etmeksizin ortaya çıkan bir hastalık türü idi. Etkeni "*Borreliota Variolae*" denilen bir virüs olup kuluçka dönemi 1–2 haftadır. Bedene sirayet eden virüs, solunum, sindirim ya da lenf dokularında üredikten sonra kana geçer. Bu dönemde hastalık ateş, titreme ve bel çevresinde ağrılarla başlar. Üçüncü ya da dördüncü günde deriye ulaşır ve döküntü, yani kırmızımsı benekler meydana gelir. Bunlar kısa bir süre sonra kabarcıklara, daha sonra da sarımsı sivilceler halini alır. Görünümleri yuvarlak, büyüklükleri mercimek kadar ya da biraz daha iridir. Ortaları büzük, göbeğe benzer bir haldedir. Hastalığın "*karaçiçek*" (hemorajik çiçek) denen türünde ise, sivilceler sarıya değil siyaha yakın olan kırmızı renktedir. Onuncu güne doğru sivilceler kurur ve kabuklaşır. Bu kabuklar vücuttan ayrılınca, altında sivilcelerin yerinin kaldığı görülür. "*Çiçek izi*" diye bilinen bu izler önce kırmızı, sonra beyazımsı olur ve içeri göçerek "*çiçek bozuğu*" denen durumu oluşturur. Deride oluşan bu bozulma hiçbir zaman iyileşmez. Döküntüler en çok yüz ve boyunda olmakla beraber vücudun başka yerlerinde de görülür. Kabarcıklar sivilceye dönüşürken ateş çok yükselir. Ayrıca içte, ağız ve boğaz kısmında kabarcıklar görülür ve bunlar da sivilceye dönüşür. Sivilceler birleşirse, gerek deride, gerek mukozada iri yaralar meydana getirirler.⁵¹³

Çiçek hastalığının "*alastrim*" (beyaz çiçek) gibi tehlikesiz; sinir sistemini yıkararak kısa sürede ölümlle sonuçlanan bir çeşidi de vardır. "*Hemorajik çiçek*" (kara çiçek) ayrı bir tür olmayıp, çiçek hastalığının ciddi bir aşamasıdır. Ölüm ile son bulur. Birçok organda ciddi anlamda hasarlara neden olabilmektedir. Çeşitli yangılanmalar;

⁵¹² Sean Martin, **a.g.e.** , s.46-47.

⁵¹³ Sağlığımız (Herkesin Tıp Ansiklopedisi), "Çiçek Hastalığı", c. 4, 1978, s. 1377–1378; Murat Kara, **a.g.e.** , s.40.

orta kulak yangısı, akciğer zarı yangısı bununla birlikte döküntü dönemlerinde görülen göz saydam tabaka iltihabı (körlüğe sebep olabilir), beyin–omurilik iltihabı, kemik–kemik iliği iltihabı, erbezi iltihabı, zatürre, menenjit vd. vakalara da sebebiyet vermektedir.⁵¹⁴

Bulaşma insandan insana geçtiği gibi eşya aracılığıyla da sirayet etmesi mümkündür. Çiçekli bir hasta, hastalığın başladığı andan iyileşene kadar bulaştırma bakımından çok tehlikelidir. Hastalık boyunca çiçek virüsünü etrafa yayar. Bulaşma hem teneffüs, hem de ağız yolu, yani mide ve bağırsak yolu ile de olur.⁵¹⁵

XI. Yüzyılın önemli hekimi İbnî Sînâ (980–1037) da “el–Kanun fi’ t–Tıbb” adlı eserinde çiçek hastalığını bulaşıcı hastalıklar arasında nakleder.⁵¹⁶

Müntehab-ı Şifa yazarı Hacı Paşa, çiçek hastalığının daha çok çocuklarda ve gençlerde görüldüğünü söylemektedir. “*oğlancuklarda ve yiğitlerde olur ve ısı havada ve ilk yazın ve yay günlerinde çok olur kocalarda az olur.*”⁵¹⁷ İbnî Sînâ da Hacı Paşa gibi hastalığı yaz hastalıklarından biri olarak sayar. Ona göre sıcak ve nemli olan bir güney yaz tipi, kızamık, çiçek gibi bulaşıcı hastalıkları yaygın hale getirir. Ayrıca çok sıcak geçen yaz aylarının ardından gelen sonbaharda kuru çiçek hastalığına sık rastlandığını ifade eder.⁵¹⁸

Hacı Paşa çiçeğin sebebinin vücüttaki kanın kaynaması olarak açıklar. Belirtilerini ise ateş, sırt ağrısı, bel ağrısı, burun kaşıntısı, uyku esnasında korkarak kalkmak, gövde ağır ve yüzün kızarması ve nefes darlığı gibi rahatsızlıkları hastalığın belirtileri olarak sıralar.⁵¹⁹

Türkiye Selçukluları döneminde çiçek hastalığı⁵²⁰ ile ilgili tespit edilen bilgiler oldukça kısıtlıdır.

⁵¹⁴ Sağlığımız (Herkesin Tıp Ansiklopedisi), “Çiçek Hastalığı”, s. Aynı yer.

⁵¹⁵ Refet Ural, **Bulaşıcı Hastalıklar**, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1972, s.59.

⁵¹⁶ İbn-i Sînâ, **el–Kânûn fi’ t–Tıbb**, Birinci Kitap, (terc. Esin Kâhya) , AKM Yayınları, Ankara, 1995, s112.

⁵¹⁷ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), **a.g.e.** , s.149.

⁵¹⁸ İbn-i Sînâ, **a.g.e.** , s.123-124.

⁵¹⁹ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), **a.g.e.** , s.149-150.

⁵²⁰ Çiçek hastalığını biyolojik silah olarak kullanan ilk İngilizlerdir. Quebec’teki Kızılderilileri kasıtlı olarak virüse maruz bırakmak için hastalık bulaştırdıkları battaniyeleri onlara hediye olarak göndermişlerdir. Tolgahan Karaimamoğlu, **Ortaçağ Avrupa’sında Salgın Hastalıklar**, Selenge Yay., İstanbul, 2021,s.35.

Süryani Mihail, 1141 yılında Malatya’da önce veba sonrasında küçük çocuklarda çiçek hastalığının çıktığını belirtmektedir. Müellif hastalığın tavuklar⁵²¹ arasında da telefatta neden olduğunu belirtmektedir.⁵²²

Çiçek salgını ile erken tarihten itibaren çiçeğe karşı aşı tatbikatı uygulamaları yapılmaya çalışılmıştır. Pratik için çiçek çıkararak insanın vücudunda çıkan yaralardan alınarak, kurutulup ve genellikle muhafaza etme şekli ceviz kabuğu içinde olmuştur. Çiçek salgını görüldüğünde bu kabukları ezerek, sulandırıp bir solüsyon halinde kolda çizilen yere merhem gibi sürülmektedir. Bu şekilde tedavisi gerçekleşen kişiler salgını hafif bir şekilde atlattığıdır. Tedavi usulü Anadolu’ya göç eden Türkler arasında da uygulanmıştır.⁵²³

2.3.3. Sıtma/ Humma

Sıtma, tarihi süreçte en çok ölümlere yol açan hastalıklardan biri olmuştur. Sıtma salgın halinde ölümlere yol açan süreci uzun süren bir hastalıktır. Malaria da denilen sıtma, “*plasmodium*” adı verilen, tek hücreli ve hücre içi parazitlerin oluşturduğu bir hastalıktır. Hastalığın insana geçişi sıtma virüsünü taşıyan sivrisineğin ısırmasıyla olur. Sıtma hastalığının etkeni “*plasmodium*” paraziti ve taşıyıcısı olan “*anofel*” türü sivrisineklerin tipine göre değişen ve titreme ile yükselen bir ateş ile başlar. Ayrıca başlıca belirtisi ateş olup bataklıktan gelen kötü havanın solunması sonucunda oluştuğu tahmin edilmektedir. Hastalık “kötü hava” anlamına gelen malaria ismiyle anılması da bundan dolayıdır.⁵²⁴

Divan-ü Lûgati’t-Türk’te sıtma ile ilgili bulunan terimler, “*bezgek (bezi)*” titreme, titretici sıtma anlamına gelir.⁵²⁵ Yine eserde geçen “*kezik*” kelimesi insanı titreten sıtma, nöbet anlamlarına gelir. “*Yılıttı*” kelimesi ise sıtma tutması demektir. er yılıttı = adamı sıtma tuttu, vücudu sıtmadan ısındı olarak anlaşılır. Sıtmanın bir hastayı zayıflatmasına ise “*sızgurdi*” denir⁵²⁶.

⁵²¹ Andrew Nikiforuk’ta su çiçeğinin tavuklardan bulaştığı yönde bir kayıt vardır. Nikiforuk, **a.g.e.** , s.100. 1141 yılında meydana gelen telefata önce tavukları etkilemesi verilen bilgiyi doğrular niteliktedir.

⁵²² Süryani Mihail, **a.g.e.** , s.118.

⁵²³ İbrahim Ceylan, **Türklerde Cerrahinin Gelişimi**, Türk Cerrahi Derneği, Ankara, 2012, s.15.

⁵²⁴ Sağlık Ansiklopedisi, “Sıtma”, c. 4, s. 1281–1282;

⁵²⁵ Kâşgarlı Mahmûd, **a.g.e.** , s.185.

⁵²⁶ Altıntaş, **a.g.m.** , s.68.

Orta Çağ tarihinde genellikle sıtma yüksek ateşli hastalıklarla beraber anılmıştır. Orta Çağın ünlü hekimi İbnî Sinâ ise “*bulaşıcı hummalar*” adı altında bu hastalığı zikreder. Gece nöbetleriyle kendini gösteren hastalığın genellikle güney ülkelerinde oldukça sık görüldüğünü ifade etmektedir.⁵²⁷ Yemen, Şam, Arabistan şehirlerinde oldukça sık görülen bir hastalıktır. Humma hastalığı⁵²⁸ için Selçuklu kaynağı Ravendî, bu hastalık için “*humma ölümün kılavuzudur*” demiştir.⁵²⁹

Hacı Paşa Müntehab-ı Şifa’da sıtmanın kalpten ortaya çıktığını ve bütün organları ateşlenmesiyle ilgili bir hastalık olduğu tanımını yapar.⁵³⁰ Hastalığın türleri hakkında geniş bilgi veren müellif, vücütte çıktığı yeri ve krizlerin süresini temellendirerek verir. Tüm organları etkileyen ve kalpte meydana gelen rahatsızlık ilk duyuları etkilerse “*humma-yı yevmî*”(bir günlük sıtma) ismiyle anılır. İnsan vücudunun bozulmasına sebep oluyorsa “*humma-yı afnî*” adını alır. Duyuları bozulan sıtmaya “*a’zâyı humma-yı dık*” veya “*ince ağrı*” ismi verilir.⁵³¹ “...*hummayat rencindedür humma ya’ni sıtma hararetdür ki yürekden kopar dükeli a’zâyı kızdurur...*”⁵³²

Hacı Paşa Müntehab-ı Şifa’da sıtmanın vücüdu etkilemesinin sebebi olarak kanı verir. Bu duruma “*humma-yı demevî*” ismini verir. Safranın bozulmasıyla meydana gelen ve damar içinde olan bir sıtmaya ise “*gıbb-ı lâzım*” krizi olmayan sıtma denir. Damar haricindeki safradan sebep ortaya çıkan bir sıtmaya ise, “*gıbb-ı dâyir*” denir. Bu hastalık ile hasta üç günde bir kriz geçirir. Bu sıtma ile kalbe veya ciğere yakın olursa adına “*humma-yı muhrıka*” diğer bir deyişle “*Terletme hastalığı*”

⁵²⁷ İbn-i Sînâ, **a.g.e.** , s.112,134.

⁵²⁸ Humma hastalığı medinede en çok görülen hastalıkların başında gelmektedir. Çok çabuk yayılır ve pek çok kişinin ölüm sebebi bu hastalıktan ötürüydü. O nedenle humma için ölümün öncü kolu ve habercisidir, denilmiştir. Humma hastalığını çeşitli isimlerle de anmışlardır. Hayber Humması, Hummâ'l-Gıbb (nöbet şeklinde kendini gösterir.), Hummâ'r-Rub ve Hummâ's-Sâlib (Baş dönmesi yapar.) olarak bilinir. Başka türleri Hummâ-i Muğbita, Mürdime ve Mutbika gibi türleri de vardır. Va'ak da bir tür humma çeşididir. Ayrıca iki türü de vardır: Hummâ'r-Ruh ve Hummâ'd-Dikk. Süryani dilinde Hemto adıyla bilinmekle beraber anlamı hareket manasındadır. Veli Atmaca, **Tarih Boyunca Hastalık Algılanmasında Dua Şifa İlişkisi**, Gereklilik, İstanbul, 2011, s.126.

⁵²⁹ Ravendî, **a.g.e.** , I-II, s.10.

⁵³⁰ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), **a.g.e.** , s.135.

⁵³¹ Kara, **a.g.e.** , s.50.

⁵³² Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), **a.g.e.** , Aynı yer; Tabîb İbn-i Şerîf Yâdigâr, **15. Yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı Yâdigâr İbn-i Şerîf**, Zeytinburnu Belediyesi Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul, 2017, s.289.

veya “kara ağrı” ismi verilir. “*Hummâ-yı Mutbika*”ise kan ufunetinden veya kan çokluğundan meydana gelir.⁵³³

Vücut yapısını bozan bölge balgam ve damar içinde ise buna “*hummâ-yı balgamiye-i lâzime*” adı verilir ve bu hastalık ile kriz geçirilmez. Fakat bu hastalıkta titreme fazla olur. Hasta kendini buz içinde hisseder, hastalıkta ısınma geç olur. Bu esnada hastanın ağzının tadı gitmiştir. Midesi zayıf ve iştahı yoktur. Zaman zaman bilinç kaybının yaşandığı durumlarda olur.⁵³⁴ Damar haricinde gelişen bu hastalığa ise “*hummâ-yı balgamiye-i tâyibe*” denir. Bu hastalığı geçiren her gün kriz atlatır.⁵³⁵

Hastalığın ortaya çıktığı hılt⁵³⁶ sevdâ ise ve damarların içinde ise “*rib-ı lâzım*” adı verilir ve nöbetsizdir. Hastalık damarların dışındaki sevdâda ortaya çıktığında ise “*rib-ı dâyir*” adı verilir ve hasta iki günde bir nöbet geçirir.⁵³⁷

Müntehab-ı Şifa’ya göre bir vücut yapısı sıtma ile bozulmaya başlarsa buna “*hummâ-yı müfreda*” denir. Çoklu bir şekilde bozulmaya ve aynı anda bozulmaya uğrarsa bu duruma “*hummâ-yı mürekkebe*” adı verilir.⁵³⁸

Halk arasında sıtma hastalığından kurtulmak için ateşler yakarak ve tütsüler yaparak sıtma taşıyıcısı olan sivrisinekler yok edilmeye çalışılmıştır. Rasyonel ve büyüsel inanışlar halk kültüründe hep var olmuştur. Bu yüzden tıp ve din hep iç içe var olmuştur. Sıtma hastalığının iyileşebilecek bir hastalık olmadığını düşünen halk, kendince çeşitli uygulamalara başvurmuştur. Konu hakkında detaylı bilgiler Mevlevi kaynaklarda oldukça sık rastlanılmaktadır. Üçüncü bölümde ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

Yine Hacı Paşa’nın Müntehab-ı Şifa adlı eserinde hastalığın tedavisi için çeşitli görüşler ve tedavi yöntemleri hakkında oldukça geniş bilgi verilmiştir. Müellif, rasyonel olmamakla birlikte pek çok kayıt düşmüştür. Aynı şekilde sıtma hastalığı ile hem bitkisel hem de büyüsel tedavi önerileri ve uygulamaları bulunmaktadır. Pek çok

⁵³³ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), **a.g.e.** ,s.135; Kara, **a.g.e.** ,s.50-51; Tabîb İbn-i Şerîf Yâdigâr, **a.g.e.** , s.290.

⁵³⁴ Tabîb İbn-i Şerîf Yâdigâr, **a.g.e.** , s.296.

⁵³⁵ Kara, **a.g.e.** , s.51.

⁵³⁶ İnsan vücudunda bulunan dört temel hılt vardır. Bunlar; humor, sıvı cevher, sıvı unsur, etken sıvı (Kan, Balgam, Safra ve Sevdâ). Sağlık bu sıvıların dengeli hali, hastalıklar ise bu dengenin bozulmasına bağlıdır. Tabîb İbn-i Şerîf Yâdigâr, **a.g.e.** , s.33.

⁵³⁷ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), **a.g.e.** , s.135.

⁵³⁸ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), **a.g.e.** , s.135; Kara, **a.g.e.** ,s.50-51.

kayıt bulunan eserde sıtma hastalığı esnasından kullanılabilir öneriler ve tedavi metodları ileride ele alınacaktır.

Eflaki sıtma hakkında önemli bilgiler vermiştir. Fakat dikkatle incelendiğinde esasen her ateşli hastalığı sıtma olarak verdiği görülür. Eserde geçen bir olaya göre; “...Yine nakledilmiştir: ilahi dostlardan ve arkadaşların ileri gelenlerinden Fahreddin Sivasi “Tanrı rahmet etsin” yüksek ateşli ve tehlikeli bir sıtmaya yakalanıp bir süre yatalak olmuş ve pervane gibi yanmıştı. Bütün doktorlar tedavisinden aciz kalmışlardı. Mevlâna hazretleri kendisini ziyarete gitti, onu bu halde görünce sarımsak taneleri tedarik etmelerini ve onları dövüp hastaya yedirmelerini söyledi. Doktorlar bu tedavi tarzından haberdar olduklarında hastanın sıhhatinden tamamen ümitlerini kestiler; (fakat) Tanrı'nın yardımı ve onun erlerinin himmetiyle hasta hemen o gece terleyip iyileşti. Bunun üzerine doktorlar Bu tedavi Mevlâna'nın kudret elinin yaptığı bir tedavidir, yoksa bunun tıp kurallarında ve tıp kanunlarında yeri yoktur' dediler...”⁵³⁹

Bu durum tıp ilminin esaslarından olmayıp, sadece halkın inanişından ileri gelen bir takım halk hekimliğinin günlük hayata yansımalarıdır. Fakat tedavide kullanılan sarımsağın, tıp ilminde yeri nedir ve sağlık açısından faydaları nelerdir gibi soruların sorulması da merak uyandıran ayrı bir husustur. Ayrıca hastalığın terleme ile iyileştiğinin belirtilmesi ve hastalığın en iyi şekilde bilindiğini de gösterir.

Eflâkî'nin eserinde geçen başka bir olay da şu şekildedir. “...Ey Ümmü'l-Mildem! Eğer sen Yüce Tanrı'ya iman ettinse başını ağrıtmay, ağzı bozmay, eti yemey, kanı içmey. Beni veya filan kişiyi bırakıp Tanrıya şirk koşan diyorum.” Sıtmalı bu suyu içince tanrının yardımı ile iyi oldu.” “...Yine nakledilmiştir: Mevlânâ üç diş sarmısağın ve bunu yiyemeyince de üç bademin üzerine yazdı ve ardından sıtmalıya verdi, üç günde iyi oldu. Sarmısağın veya bademin üzerine yazdığıysa şudur: Ezan (ondan) ezîn (bundan) pesîn (sonuncu) (?)...”⁵⁴⁰

Eflaki'nin bizzat kendinin tutulduğu sıtma hakkında Ârif Çelebi ise onun iyileşmesi noktasında şunları aktarıyor: “...Bir gün Lâdik'e giderken ben miskinden bir hatâ sâdr olmuştu. Bunun üzerine Çelebi bana baktı; hemen o anda halim değişti

⁵³⁹ Eflâkî, a.g.e. , s.281.

⁵⁴⁰ Eflâkî, a.g.e. , s.243-244.

ve bende titremeyele birlikte şiddetli bir sıtma (teb-i muhrika) baş gösterdi; hayale döndüm. Öyle bir hale geldim ki benim için yaşamak olanaksız gibi göründü. Beni cehennemde baş aşağı astıklarını ve oradan tekrar çıkardıklarını gözümle gördüm. Ben, o hazretin ayrılığından yandım. Sık sık Azrail'i önümde cisim bağlamış bir halde görüyordum. Ne kadar yalvarıp yakarıyordumsa da Çelebi yüz vermiyor ve hastalığımı sormaya gelmiyordu. Tam kırk gün o amansız belaya tutuldum. Kurban Bayramı'nın arife gününde Kütahya'ya geldiğimizde ben biçare, zaviyenin bir köşesine çekilmiştim. Ateşim öyle yükselmişti ki kımıldamaya ve konuşmaya hiç mecalim kalmamıştı. Bitkinlik içerisinde ağlayıp inlemekle meşguldüm. Birdenbire Çelebi'nin başucumda durup gülümseyerek bana inayet nazarını saldığını gördüm. "Kalk iki kulağını tut, üç kez yukarı sıçra ve şu şiiri oku" dedi:

"Onlar, ey Rabbimiz biz kendi nefislerimize zulmettik" dediler

Zulüm gitti. Merhamet et. Senin merhametin sınırsızdır.

Ben ölmüş kulun eline bir nar verdi, "Mesnevî oku ve semâyla meşgul ol" dedi. Hastalığın o anda üzerimden tamamen geçtiğini, sanki öyle bir hastalığı hiç görmemiş olarak döndüğümü ve yeniden dirildiğimi gördüm...⁵⁴¹

Mevlânâ bir sitem esnasında söylediği şu sözde manevi yoksunluğu sıtma üzerinden aktarmaktadır: Temmuz sıcağı, o sizin dert gönüllerinizdendir. Kışın soğuğu da dondurucu sıtmanızdadır, der.⁵⁴²

Nikiforuk'un tespitine göre, insalık tarihi içerisinde en sinsi, en fazla can alan sıtma; geçmişten bugüne insanlık tarihi içerisinde milyonların değil, milyarların yok olmasında ayıklayıcı en büyük hastalık olmuştur.⁵⁴³

Orta Çağ İngiliz şairlerinden Geoffrey Chaucer'ın teorisinde malaria şu şekilde karşımıza çıkar: "Güneşte kalmamaya nolur dikkat et./Güneş seni sıcak salgınlarla etkileyecek olursa zira. /Gövdemi basarım ki, sıtma olursun, öyle yükselir ki ateşin, /İflah olmazsın bu sıkıntıdan, serilir şuraya naaşın."⁵⁴⁴

⁵⁴¹ Eflâkî, **a.g.e.** , s.681-682.

⁵⁴² Mevlânâ, **Rubâîler**, (çev. Mehmed Nuri Gençosman), Ataç Yay., İstanbul, 2012, s.55.

⁵⁴³ Nikiforuk, **a.g.e.** , s.36.

⁵⁴⁴ Karaimamoğlu , **a.g.e.** , s.29.

Sıtma hastalığı her dönemde karşılaşılan bir durum olup hala devam eden bir hastalık türüdür. İnsanların bu hastalık karşısında kendi ilmî çevresinde geliştirdikleri metodlar sayesinde alternatif usullere başvurulduğu görülmektedir. Bir nevi “*halk bilgilerinin üzerinde uğraştığı bir hastalık*”tır dememiz yanlış olmayacaktır. Nitekim araştırma dönemimizde uygulanan ve önerilen metodlar da bizi doğrulamaktadır. Esasında mikrobun bilinmediği dönemlerde rasyonel olmayan bu ilkeler bir bakıma insanların hastalıklar karşısında çözüm arayışına girmelerini, başka bir ifadeyle kader olarak görmediklerini anlatır.

2.3.4. Cüzzam

Cüzzam hastalığı genellikle miskin hastalığı ve yürüyen ölümler olarak anılmıştır. Orta Çağ yazarları cüzzam hastalarını yaşayan ölümler şeklinde tavsif ederler. Cüzzam kelimesi, Arapça “*cezeme*” kökünden gelip, elin ve parmakların hastalık dolayısıyla kopması, düşmesi demektir. Meczum ise, aynı kökten üretilmiş olup “*cüzzamlı, kötürüm hale gelmiş, parmakları ve burnu düşmüş kimse*” demektir.⁵⁴⁵ Bulaşıcı lepra hastalığı ile ortaya çıkan şekil bozuklukları olarak da tanımlanır.

Tıbbî tanımı itibariyle Mycobacterium leprae (Hansen Basili) ile oluşan spesifik bir deri ve sinir sistemi ile meydana gelen enfeksiyon hastalığıdır. Hastalığın en belirgin tesir yeri deridir. Diğer başka organlarda hiçbir klinik belirti vermez. Özellikle çocukluk yaşlarında alınan bir enfeksiyondur. Hastalık daha çok deride koyu, açık veya kırmızı bir leke ile kendini gösterir. Bu lekenin içinde temas, acı ve ısı duyguları kaybolmuştur. Bunlar hastalığın özel belirtileri arasındadır. Tedavi edilmediği durumlarda farklı şekil bozuklukları ile sonuçlanır.⁵⁴⁶

Cüzzam hastalığı ile vücutta yavaş ilerleyen, önce elde ve ayaktaki hissetme duygusunu ortadan kalkar. Daha sonra vücut fonksiyonda düşüşler gözlenerek ülserler ortaya çıkarır. Ülserler el ve ayak parmaklarını eriyecek duruma getirir. Tırnaklar dökülür. Ardından yaşamı on yıldan fazla sürmeyecek şekilde nefes alan canlı ortaya çıkar. Orta Çağ’da cüzzamlılara “*yaşayan ölümler veya canlı cesetler*” denmesindeki etken budur.⁵⁴⁷ Orta Çağ’da bu hastalığa erkeklerin yakalanma oranının daha yüksek

⁵⁴⁵ M. Zeki Palalı, “Cüzzam”, **DİA**, c. 8, İstanbul, 1193, s.151.

⁵⁴⁶ Ural, **a.g.e.**, s.207.

⁵⁴⁷ Karaimamoğlu, **a.g.e.**, s.47.

olduğu tespit edilmiştir. Çünkü erkekler daha çok ayak işleriyle uğraşmaktaydı.⁵⁴⁸ Orta Çağ toplumu, cüzzamın bulaşıcı etkisinin çok fazla olduğunu ve başa gelebilecek en tehlikeli hastalık olduğunu düşünüyordu.⁵⁴⁹ Selçuklu coğrafyasında da belki de bundan dolayı pek çok cüzzamhanelerin inşası bu sebeple ortaya çıkmıştır.

Diğer bulaşıcı hastalıklar gibi cüzzam hastalığının da çeşitleri vardı. Lepromalı ve verem görünümlü olanı bunların en bilineni idi. Verem görünümlü cüzzam deri üzerinde kırmızımsı veya koyu ya da açık bir leke olarak kendini belli eder. Hastalık ilerledikçe bu lekeler çoğalır ve bunlara leprit adı verilir. Lepritler, hafifçe kabarık, mor-kırmızı renkli, sınırları belirgin, sert, yüzeyleri düzensiz çıkıntılardır. Hastada duyu bozuklukları, sinir yolu boyunca ağrılar ortaya çıkar. Sinir bölgesinde oluşan bu hasar ile duyarlılık hissi kaybolur. Ter ve yağ bezleri işlevinde azalmalar meydana gelir. Kas erimesiyle felçler ve ellerin kullanılması güçleşir. “*Düşük ayaklı yürüyüş*” denilen bir yürüyüş ortaya çıkar. Bu şekilde görülen hastalıkta ağız ve burunda mikrop bulunmadığı için bulaşıcı bir etkisi yoktur.⁵⁵⁰

En iyi bilinen Lepromalı cüzzamın ise bulaşıcı etkisi yüksek olup, en ağır hissedilen hastalıktır. Bu hastalığın belirtileri deride bakır renginde parlak şişlikler ortaya çıkar. Genellikle vucutta ortaya çıktığı kısımlar ise alında, kaşta, burunda, kulaklarda ve bacaklarda kendini gösterir. Yüz hattında bozulmalar ve kollarda sinir iltihapları oluşur. Ayrıca kemik ve kırıkdaıkları etkileyebildiği gibi iç organlarında etkisi altına alabilir. Hastalık ara ara kendini hatırlatarak devam eder. Ateş, yorgunluk ve bitkinlik hissi verir. Hastalığı geçiren kişi kendini çok zayıflamış bulur. Böbrek iltihabı, soluk alıp vermede zorluk yaşayarak, enfeksiyon sonucunda hasta hayatını kaybeder.⁵⁵¹

Divan-i Lügati't-Türk'te bu hastalıkla ilgili iki kelime zikredilir. İlki “*anumi*” diğeri ise “*yaman ig*” yaman hastalık, miskinlik hastalığı anlamında geçmektedir⁵⁵².

Müntehab-ı Şifa'da bu hastalıktan, “*rencindedür*” başlığı adı altında bahsedilir;

⁵⁴⁸ Nikiforuk, **a.g.e.** , s.50.

⁵⁴⁹ Nikiforuk, **a.g.e.** , s.54.

⁵⁵⁰ Sağlığımız (Herkesin Tıp Ansiklopedisi), “Cüzzam”, c. 4, s. 1440.

⁵⁵¹ Sağlığımız (Herkesin Tıp Ansiklopedisi), “Cüzzam”, c. 4, s. 1441.

⁵⁵² Altıntaş, **a.g.m.** , s.69.

“*rencindedür cemi’i enbiya ve ‘ulema ittifak etdiler ki bu renc hayzun eserlerindendir zira degme kişiler hayzdan sakınmazlar muharremdür ve mekruhdur*” yani cüzzamın sebebi olarak da “*hayz*” hali gösterilir. Bütün peygamberler ve âlimlerin ittifak ettiği bu görüşe göre; hayz (kadınların muayyen durumları) bu hastalığın en önemli nedenlerindendir. Kadınların regl döneminde cinsel ilişkiye girmelerinden dolayı ortaya çıktığı belirtilmektedir. Haram ve mekruh kılınan bu durumdan kişilerin sakınmaları da öğütlenir. Aksi takdirde bu münasebet dolayısıyla olan çocukların cüzzam hastalığı ile doğacağı da belirtilir. Müntehab-ı Şifa’da hastalığa neden olan bir diğer durum ise sığır eti, iç yağı ve mercimeğin çok tüketilmesini de verir. Bu yüzden bunların yenmemesi tavsiye edilir.⁵⁵³

Sözü edilen eserde hastalığın belirtileri ise, ses kısıklığı, kaşların ve kirpiklerin dökülmesi, burnun eğrilmesi, gözlerin kızarıklığı, benzin ve vücudun alaca renkli olması, yumrulara iğne batırıldığında kan çıkmaması ve idrar yapmakta zorluk çekilmesi olarak belirtilir. Bulaşıcı bir hastalık olduğu da vurgulanır.⁵⁵⁴

Hacı Paşa ayrıca hastalığın tedavisinin zor olduğunu ve kaçınılması gerektiğini şu dizelerle aktarmıştır: “*ilacı kolaysuzdur ve müşkildür ve ekseri hâsıl olmaz andan irak olup sakınmak gerekdür*”⁵⁵⁵

İbnî Sinâ ise cüzzamın erken teşhisi için dikkat edilmesi gereken belirtiler arasında kırmızı şişleri ve yüzdeki lekeleri verir. Ayrıca hastalık hakkında şunları kaydeder: Cüzzam kötü bir hastalıktır. Bedendeki hıtlardan meydana gelmiştir. Organların mizacını bozar; genel olarak, vücutta bozukluk oluşturur; onun şeklini bozar. Bazen organları bozarken onun yakınlarındakileri de bozar, hatta organları yer. Yara oluşan organlar düşerler. O bütün bedeni kaplayan kanserdir. Bazen cerahatli yaralar oluşur, bazen de cerahatli yara oluşmaz. Şüphesiz o ince hoş kokulu bir yapıdır. Orada yenme oluşmuştur. Bazen hastalık uzun zaman devam eder ve sevdavi unsur sadece tek bir organa geçmiştir. Orada kalınlaşma (katılaşma) görülür veya katı şiş oluşur veya durum olarak katı şişler oluşur veya kanser nevinden oluşumlar

⁵⁵³ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), **a.g.e.** , s.26, 142; Mahmut Tokaç, “İlk Dönem (XIV-XV. Yüzyıllar) Türkçe Tıp Yazmalarında Cilt Hastalıkları ve Tedavileri”, **Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları VI-VII**, 2000, s.50.

⁵⁵⁴ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), **a.g.e.** , s.142; Tokaç, **a.g.m.** ,s. 52; İbn-i Sînâ, **a.g.e.** , s.284.

⁵⁵⁵ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), **a.g.e.** , s. Aynı yer.

görülür. Şüphesiz o ince hoş kokulu bir yapıdır. Orada yenme oluşmuştur. O ince madde deri yüzeyine atılmış ve bundan siyah leke ve döküntüler ve benzerleri olarak bilinen oluşumlar meydana gelmiştir. Bunlar bütün vücuda dağılır ve sevdavi humma (yüksek ateş) meydana getirir ve pis bir koku oluşturur ve o cüz zam oluşmuştur.⁵⁵⁶

Bu konuda Hz. Muhammed'in: "*Aslandan kaçtığın gibi meczumdan kaç*", "*O bir vadiye inerse siz başka bir vadiye ininiz*", "*Meczum ile aranızda bir mızrak boyu olduğu halde konuşun*", hadisleri ve kendisine gelen bir heyet içindeki bir cüz zamlıya, "*Biz sana biat ettik haydi geri git*" demesi ve bir gün yanına gelen cüz zamlı için refakatinde bulunan bir arkadaşına, "*Yaygıyı topla üzerine ayaklarıyla basmasın*", "*Mecnun, cüz zamlı, abraş olanlarla evlenmekden içtinab ediniz.*" uyarısı ile hastalığın ciddi anlamda etkisini, tehlikesini ve yayılımındaki gücü fark etmesi adına kayda değer bir hususu teşkil etmektedir.⁵⁵⁷

Eski tarihi devirlerden beri bilinen cüz zammın, VI. yüzyıldan sonra daha sık görüldüğü bilinmektedir. Bilhassa bu hastalık XIII. yüzyılda korkutucu bir şekilde artmıştır. Tecrit, cüz zama karşı alınan tedbirlerden en etkilisidir. Dini kitaplarda cüz zamlıların elbiselerinin yıkanması ya da yakılması gibi önlemler hastalığın bulaşma ve yayılmasında önemli bir husus olarak belirtilir.⁵⁵⁸ İbn Kesir, bu duruma örnek olarak 1176/77 yılında Bağdat'ta sağlıklı kimseler korunabilsin diye halifenin cüz zamlıların şehir dışında bir yere tecrit ettirdiğini kaydeder.⁵⁵⁹

⁵⁵⁶ İbn-i Sînâ, *el-Kânûn fi't-Tıbb*, s.284; İbn-i Sînâ , *a.g.e.* , Dördüncü Kitap, çev. Esin Kâhya, Atatürk Kültür Merkezi Yay. , Ankara, 2015, s.266.

⁵⁵⁷ A. Süheyl Ünver, "Türkiye'de Cüz zam Tarihi", *Türkiyede Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1961, s.3; Aynı Müellif, "Türkiye'de Cüz zam ve Cüz zamlılar", *Tarih Hazinesi*, 1950,S.3, s.147-148. Orta Çağ tarihinde cüz zamlı hastalara da sosyal baskı vardı. Toplum dışına tecrit edilecek bir cüz zamlı hiç kimse ile görüşemezdi. Papazın talimatı ile cüz zamlılar kiliseye gidemez, hiçbir eşyaya dokunamaz, halka açık kuyulardan su içemez, eşi ile bir araya gelemez (eşi tercih ederse gelebilir veya boşanabilir.), cüz zam kıyafetleri olmadan dışarıya çıkamaz, bebeklere ve çocuklara yaklaşamaz, herhangi bir toplulukta yiyip-içemez bunlar ve daha fazlası cüz zamlının sosyal hayatını kısıtlayan yaptırımlar arasındadır. Öyle ki, cüz zamlılar bu baskı altında şu sözleri dillerinden dökmüşür: "*Tanrım bütün iyilikleri veren sen, beni değneğinle döven sen...*", "*Benin hüznüm, tüm acılardan büyük*" Andrew Nikiforuk, *a.g.e.* ,s.49-51. Cüz zam kıyafeti ise, eldivenler beyaz ve gri bir yünlü elbise. Ağzlarında da maske bulunduruyorlardı. Fransa'nın bazı bölgelerinde cüz zamlıların formalarında L (Fransa'da cüz zamlı anlamına gelen lepreux kelimesinden dolayı bu harf yazılıyordu.) harfi dikiliyordu. Genellikle yanlarında sağlıklı insanların tedbir almasını sağlayacak simgeler taşıyorlardı. Çan, zil, borazan, işaret sopaları veya su mataraları gibi mataryalar taşıyorlardı. Andrew Nikiforuk, *a.g.e.* ,s.63.

⁵⁵⁸ Levent Öztürk, *İslâm Dünyasında Hastaneler*, Siyer Yay., İstanbul, 2018, s.101.

⁵⁵⁹ İbn Kesir, *a.g.e.* , XII, s.521.

Orta Çağ Avrupası'nda ise, geç zamanlara kadar cüzzamlılar çaresizlikten dolayı yakılmıştır. 1313 yılında Fransa kralı Philip'in cüzzamlıları yaktırması tarihi örneklerden sadece birini teşkil eder. Bu uygulama aslında Batı dünyasında bulaşıcı hastalıklarla baş etme konusundaki acizliği belirttiği gibi, insana ve insan hayatına verilen değeri göstermesi bakımından önemlidir. Zira onlar bulaşıcı hastalıkları aynı zamanda tanrının bir cezası olarak görmüşlerdir.⁵⁶⁰

Selçuklu döneminde ise cüzzamlıları ayrı bir yerde tutmak için miskinhaneler⁵⁶¹, sırcalılar(Sırçalı Sultan)⁵⁶² ve cüzzam evleri inşa etmişlerdir. Bu amaçla vakıflar kurulmuş hastalığı için bir takım tedbirler alınmıştır.⁵⁶³ Cüzzamlıları halkın içinden alarak hem yayılmasını önlemişler hem de rehabilite etmeye çalışmışlardır.⁵⁶⁴ Bu gelişmeler halk sağlığı açısından önemli bir karantina sisteminin teşkil edildiğini gösterir. Ayrıca bu cüzzamhanelerde hastalığın tecridi, tedavisi ve bakımında sağlanmıştır. Bu yönüyle birer sağlık kuruluşları olarak da değerlendirilebilir.

⁵⁶⁰ Levent Öztürk, **a.g.e.** , s. Aynı yer.

⁵⁶¹ Cüzzam hastalığına benzer bir durum olan miskinlik sözlükte “*aciz, zavallı, yoksul; tepkisiz ve hareketsiz*” gibi anlamlara gelmektedir. Bundan dolayı hastalık ile özdeşerek cüzzamlıların kaldığı yapılara miskinhane, miskinler tekkesi, miskinler dergahı ve meczum'un zaviyesi gibi isimlere yer verilmiştir. Nuran Yıldırım, “Miskinler Tekkesi”, **DİA** , c.30, s.185.

⁵⁶² Sırçalı Sultan zaviyesi olarak ya da Miskinler tekkesi ismiyle de bilinen bu cüzzamhane Konya'da Bordabaşı Mahallesi'nde idi. I. Alaeddin Keykubad döneminde inşası gerçekleştirildiği düşünülen bu yapının banisi muhtemelen Sırçalı Sultan idi. Tekkeye en önemli desteği sultan Alaeddin Keykubad sağlamıştır. Sultan tekkeye çeşitli vakıflar bırakmıştır. Miskinler/Sırçalı Sultan Tekkesi'nde kadın ve erkek cüzzam hastaları için ayrı bölümlerin olduğu da bilinmektedir. Yusuf Küçükdağ, , Neyhan Ergene, Fuat Yöndemli, Refik Soylu , “Konya'da Cüzzamlı Hastaların Osmanlı Döneminde Bakım ve Tedavileri”, **Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları**, 2003, s.188. Cüzzamhaneler genellikle tekke ve zaviye gibi kuruluşlarla anılması da, genellikle tarikat pirinin türbesi yanında bulunduğu ve cüzzamlı insanların müstakil bir halde yaşamalarından dolayı bu şekilde anılmıştır. Cüzzamlıların, topluma karışmayarak tekke sakinleri gibi münzevi bir hayat yaşamalarında bir diğer sebep olarak gösterilebilir. İbrahim Hakkı Konyalı'nın yayınlandığı bir belgede vakıf ile ilgili şu bilgiler yer almaktadır: “*Mahmiye-i Konya'da merhum Sırçalı Sultan Tekkesi'nin halen tekkenişini olmayıp bir tekkenişin gerekli diyerek kadı elime hüccet verip dört beş senedir ücretsiz tekkenişin olup beş on ev hala sağ ve salimler iken anda gelip otururlar. Bu işe Sultan Alaeddin'in lanetlemesi vardır ki tekke miskin içindir. Sağ için değildir. Şimdi subaşı ve kadısı karışmayıp cümle miskinler oturmak babında hükmü şerif rica olunur*” , Sultan Alaeddin'in tekkeye bir değerim, günde bir vukiyye un ve iki dükkân ile yılda 200 akçe vakfettiği 1668-1669 yılına ait bir kayıta geçmektedir. Yalnız bu bilgiye başka kaynaklarda rastlanılmamıştır. Konyalı, **a.g.e.** , s.925-926.

⁵⁶³ Norveçli Peder Feidie cüzzamlıların barındığı yerde 17 yıl kalmış ve durumu şöyle tasvir eder: Biz cüzzamlılar hekim bilmeyiz, Buradan kalmalı, beklemeli ve tükenmeliyiz, Vaktimiz nihayetine erene kadar. Cüzzam evi hakkında bir sığınma evi ve birkaç kulübe, çitle çevrili bir bahçeden meydana geldiğini bildirmektedir. Andrew Nikiforuk, **a.g.e.** , s.61.

⁵⁶⁴ A. Süheyl Ünver, “Türkiye'de Cüzzam ve Cüzzamlılar”, **Tarih Hazinesi**, 1950, S. 3, s.148; Levent Öztürk, **a.g.e.** , s.102.

Türkiye Selçuklu Devleti döneminde Sivas, Tokat, Amasya, Kastamonu, Kayseri, Konya, Adana gibi bölgelerde “mezcûmîn zâviyesi” ve idarecisine de “şeyh” denilen hane yerleri açıldığı bilinmektedir.⁵⁶⁵ Yine bu cüzzamhanelere hayır hasenat sahiplerinin mallarını vakfettikleri de görülmektedir. XIV. yüzyılda fakirler, dul kadınlar ve yetimlerle birlikte cüzzamlıların da faydalanabilmeleri için kurulan bir vakıfta Sivas Rahatoğulları Darürrahası’dır. Vâkıfın 720/1320 tarihinde açıldığı bilinmektedir. “...*Vakfettiği yerler ...işbu ev ve bostanı vakıf bütün hukuk ve hududu, dâhil ve hariç müştemilatı ile hastalık ve benzeri insanın hâli olamayacağı olaylar sebebi ile ihtiyaç ve zaruret içinde bulunan Müslüman fakirler ve miskinler, yetimler ve dul bayanların geçimleri için vakıf ve tahsis edilmiştir.*”⁵⁶⁶

Cüzzam hastalığından muzdarip olan hastaların şifa bulmak amacıyla hamama gitmeleri yaygın bir uygulama idi. Bu konuda Menakıbu’l Ârifin’de şu kıssa anlatılır: “*Bir gün Mevlâna kaplıcaya gitmişti. Arkadaşlarda Mevlânâ’dan önce giderek hamamı yıkayıp temizlediler, bütün herkesi kaplıcadan dışarı çıkardılar ve tekrar dönüp Mevlânâ’yı karşılamaya gittiler. Mevlâna gelinceye kadar hamam bütün cüzzamlılar ve diğer hastalıklara yakalananlarla doldu. Arkadaşlar onları kırarak sudan uzaklaştırdılar. (Bunu gören) Mevlânâ hiddetle arkadaşlara bağırdı ve soyunarak suya girdi, bu hastaların yanına giderek onların yıkandığı sudan kendisi de o sudan kullandı. Orada bulunanların hepsi onun bu yüksek ahlakından ve herkese yaygın olan kereminden dolayı hayranlıkla bakakaldılar.*”⁵⁶⁷ Buradaki amaç her ne kadar Mevlana’yı yüceltmek olsa da hastaya karşı yapılan tavır önemlidir.

10 Ağustos 1119 yılında Antakya’ya giden Haçlı birliklerinden birinin cüzzamlı Robert⁵⁶⁸ olarak zikredilir. Muhtemelen bu hastalık ile ünlendiği için böyle anılmıştır. Aynı şekilde kral IV. Baudoin’in on üç yaşında cüzzam hastalığına yakalanarak babasının yerine itirazsız şekilde halef olup, tahta geçmiştir.⁵⁶⁹

Bu dönemde cüzzam ve uyuz gibi hastalıkların tedavisinde hekimler cıva madeni kullanıyorlardı. Cıva buhar haline getirilerek merhem şekline getiriliyordu. Çoğu

⁵⁶⁵ A. Süheyl Ünver, “Türkiye’de Cüzzam ve Cüzzamlılar”, s. 148.

⁵⁶⁶ Müjgân Uçar, “Sivas’ta Rahatoğulları Darürrahası”, **38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı (1–6 Eylül 2002)**, Ankara, 2005, s. 407.

⁵⁶⁷ Eflâkî, **a.g.e.**, s.285-286.

⁵⁶⁸ Runciman, **a.g.e.**, II, s.126-127.

⁵⁶⁹ Runciman, **a.g.e.**, II, s.249.

zaman cıvayı, demir bir kap içinde domuz yağı, taze tereyağ, sirke, neftyağı ve sülfür ile karıştırarak kullanıp, kemiğe kadar inen yaralar üzerine sürüyorlardı.⁵⁷⁰

2.3.5. Bu Dönemde Görülen Diğer Hastalıklar

Ele aldığımız dönemde salgın hastalıkların dışında pek çok hastalık vardı. Kaynaklarda bu hastalıklar daha ziyade devrin ileri gelenlerden birinin yakalanması vesilesiyle zikredilir. Hastalık, canlı organizmanın kendi doğal dengesinin farklılaşması olarak tanımlandığından pek çok çeşidi karşımıza çıkmaktadır.

Gut/Nikris/Damla

Fransızcası Goutte (damla), Osmanlı dönemindeki Nikris, günümüzde ise Gut diye adlandırılmaktadır. Nikris hastalığı, genel olarak ayak parmaklarında, mafasallarda ve topuklarda meydana gelen ağrılı bir hastalık olarak tanımlanır. Kol ve bacak eklemlerinin aşırı iltihaplanmasıyla kendini gösteren, kalıtsal bir metabolizma hastalığıdır. Hastalığın çıkış nedeni, düzensiz beslenme ve aşırı protein alımı sonucunda kandaki ürik asit tuzlarının artmasıdır.⁵⁷¹

Nikris hastalığı tarihte bazı devlet adamlarının da bu hastalıktan muzdarip olduğu bir hastalık olmuştur. B. Selçuklu Devleti'nin ünlü veziri Nizâmü'l-mülk'ün ilerleyen yaşlarında ayağında nikris hastalığı olduğu ve bu yüzden ayaklarının yürümesini engellediği belirtilir.⁵⁷²

Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad'ın muasırı ve en büyük rakiplerinden olan Eyyûbi hükümdarı el-Melikü'l-Kamil'in de şikâyetleri arasında öksürük, ishal, boğaz nezlesi ve ayaklarında nikris hastalığının olduğu bilinmektedir.⁵⁷³

Osman Turan'ın aktardığına göre, Selçuklu veziri olan Şemseddin Altun-Aba'da Sultan Celâleddin'in huzurunda yer öpmek için nikris hastalığına tutulduğunu beyan ederek yer öpmekten bu şekilde kaçındığını ifade eder.⁵⁷⁴

⁵⁷⁰Nikiforuk, **a.g.e.**, s.131-132.

⁵⁷¹Tabîb İbn-i Şerîf Yâdigâr, **a.g.e.**, s.282-283.

⁵⁷²Ahmed b. Mahmud, **Selçuk-name**, II, terc. Erdoğan Merçil, İstanbul, 1977, s.16.

⁵⁷³İbn Kesir, **a.g.e.**, XIII, s.288.

⁵⁷⁴Osman Turan, **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar Metin, Tercüme, Araştırmalar**, TTK Yay., Ankara, 2014, s.96.

Ermeni Müverrihi Simpat, objektif bir değerlendirmeden uzak olarak, Kilikya Ermeni Kralı Leon'un I. İzzeddin Keykâvus ve kardeşi Alâeddin Keykubad arasındaki taht kavgasından faydalanıp durumu fırsat bilerek Selçuklu topraklarına tecavüz etmesini göz ardı ederek, Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykâvus'un Leon'un ihtiyarlığından ve nikris hastalığından faydalanarak bazı bölgeleri almak için harekete geçtiğini bildirir.⁵⁷⁵

Kulunç

Kabızlıktan ve bağırsaklarda biriken gaz sıkışmasından kaynaklanan bir rahatsızlıktır. Bağırsak sancısı olarak adlandırabileceğimiz bu rahatsızlık Hacı Paşa şu şekilde tanımlar: “*kulunc bir agrıdur ki bagarsuklarda olur kişi hacetine varmak zahmetile olur belki içi hiç geçmez olur*” Müntahab-ı şifâ'da hastalığın belirtileri için ağrı yapması, gazın az çıkması, iştahsızlık, mide bulantısı, bel ve baldırların ağrması olarak gösterilir.⁵⁷⁶

Türkiye Selçuklu hükümdarı olan II. Rükneddin Süleyman Şah (1196-1204)'da bu hastalıktan vefat eden Türk hükümdarıdır. Kaynakların ifade ettiği bilgeye göre, Selçuklu Sultanı Rükneddin II. Süleyman Şah, Gürcü seferine giderken yolda rahatsızlanmış ve yedi gün kulunç ağrısı çektikten sonra Konya-Malatya arasında 6 Temmuz 1204 tarihinde vefat etmiştir.⁵⁷⁷

Diğer bir kulunç hastalığı kaydıda ulu Alâeddin Keykubad (1220-1237) dönemine rastlamaktadır. 1221 yılında gerçekleştiği tahmin edilen ve İbn Bîbî tarafından kaydedilen vaka; Keykubad'ın, Alaiye'nin (Alanya) fethinin ardından Antalya'ya dönüşü esnasında Alara Kalesini teslim almak istediği sırada vukua gelmiştir. Sultan, kale önüne geldiğinde elçilerini kale kumandanına göndermiştir. Bunun üzerine korku ve sıkıntı içerisindeki kumandan aniden kulunç ağrılarına yakalanmış ve kısa sürede ölmüştür. Bu duruma şahit olan kalenin ileri gelenleri, korkunun etkisiyle kaleyi sultanın elçilerine teslim etmişlerdir. Kaynakta, “*Semavi bir*

⁵⁷⁵ Simbat **a.g.e.** , s.87.

⁵⁷⁶ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), **a.g.e.** , s.100-101.

⁵⁷⁷ İbn Kesir, **a.g.e.** , XII, s.126; O. Turan, **SZT**, s.262; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.** , 10, s.65.

rastlantı ve rabbani bir takdirle kulunç illetine yakalandı."⁵⁷⁸ şeklinde aktarılmaktadır.

Eflaki'de kulunç hastalığına şu şekilde değinmiştir: Arif Çelebi ve dostlarına eziyet eden Konya Kalesi Muhafızı Bahadır adında bir zata kulunç rahatsızlığı musallat olmuştu. "*Bir gün Arif Çelebi ve dostları Konya Kalesi kapısından geçerken adı geçen şahsın emri ile kendilerine kötü muamele yapılmış, atları kırbaçlanmıştı. Bu olayın ardından Arif Çelebi medreseye dönmüş ve yaşadıkları hadiseye çok üzülüp sıkılmıştı. Kısa br süre sonra ise Bahadır'ı amansız bir göbek kuluncu tutmuş ve ne kadar macun ve tiryak verdilerse de ağrıları dinmemişti. Sonra o bir arabaya konulup Larend (Karaman) 'ye götürölmek üzere yola çıkarıldıysa da şehre varmadan yarı yolda ölmüştü.*"⁵⁷⁹

Verem/Kötü/İnce Hastalık

Akciğerlerde (mycobacterum) tuberculoss adı verilen bakterinin neden olduğu verem basili denilen organizmanın yol açtığı bulaşıcı bir hastalıktır. Hastalık vücudun her organizmasını etkisi altına alabilmektedir. Ancak en çok etkili olduğu organ akciğerdir. Akciğer organının zarar görmesi kanamalara neden olur. Neticede balgam kan şeklinde vücuttan atılır. Akciğerde başlayan verem için terleyen, kilo kaybeden ve ateşlenen hastaların bu belirtileri göstermeyen hastalardan daha şanslı olduğu aktarılmaktadır. Hastalığın teşhis edilemediği takdirde akciğerde büyük tahribe neden olduğu görülür. Sürekli öksürme ve balgam tükürme gibi belirtiler teşhisi sağlar. Yetişkinlerde hastalık vücudun geniş alanına yayılmaz. Fakat çocuklar ve gençler için bu durum söz konusu değildir. Hastalığın tesir ettikleri yerler genellikle kemikler, böbrekler, döl yatağı ve deriye yakın yerlerdir. Veremin tehlike olmasına sebep olan etmen ise, öksürük ile ağızdan çıkan su damlacıklarının etrafa yayılarak diğer insanlara bulaşmasıdır.⁵⁸⁰

İbnî Sinâ'ya göre verem kalıtım yoluyla geçmektedir. Hastalığı ise şu şekilde tanımlar: "*...Verem hastalığının ateşi akciğerdeki iltihaplanmanın işaretidir; onun*

⁵⁷⁸ İbn Bibî, **a.g.e.** , s.269.

⁵⁷⁹Eflâkî, **a.g.e.** , s.676.

⁵⁸⁰ **Sağlık Ansiklopedisi**, "Verem", c. IV, s.1465-1466.

*bizzat kendisi de bir hastalıktır ve o mide zaafiyetinin sebebidir...*⁵⁸¹ İbn-i Sina kayda devam ederek, kuru yaz mevsiminin hâkim olduğu bölgelerde verem hastalığının yayılım gösterdiğine işaret eder. Zayıf ve narin hatunların verem olma eğilimine de dikkat çekmektedir. Aynı şekilde hareketsiz yaşamın bu hastalığa neden olabileceğini söyler.⁵⁸²

Türkiye Selçuklu Devlet hükümdarlarından I. İzzeddîn Keykâvus (1211–1220)'un veremden öldüğü bilinmektedir.⁵⁸³ 1219 yılında Sultan, Halep üzerine düzenlediği ikinci seferi sırasında önce Sivas'a gelmiş, fakat hastalığı ilerleyince havasının ve suyunun güzel olduğu bilinen Malatya'ya gelmiştir. 1219 yılı Aralık ayında Malatya'nın ilçesi olan Viranşehir'de hayata veda etmiştir. (1220) Bizzat kendisinin inşa ettirdiği Sivas Darü'ş-Şifası'ndaki türbeye defnolunmuştur. İbn Bîbî, I. İzzeddîn Keykâvus'un hastalığının ilerlemesinde, daha önce çıktığı Birinci Halep Seferi (1218) sırasında ihanete uğradığını düşünerek bazı emirleri Maraş'ta diri diri yaktırması hadisesinin verdiği vicdan azabının etkili olduğunu belirtir. Müellif, Sultanın son günlerindeki durumunu şöyle aktarmaktadır: “... *O olayın sebep olduğu vicdan azabından sultanın ruhunda büyük bir çöküntü meydana geldi. Acizler ve düşkünler gibi herkesin yanında inlemeye başladı. Sonunda kuru bir kamışa döndü. Magrib ve Maşrıktan gelen tanınmış doktorlar da onun tedavisinde aciz kalınca; “Sultanın mübarek mizâcına Sivas'ın havası, suyu yaramıyor” dediler ve onu Viranşehir'e götürdüler. Her gün oraya Malatya'dan testi testi Fırat'ın suyunu taşıdırlarsa da hastalığın etkisiyle fani dünyadan ilgisini tamamen kesti. Kalbini ölüme bağladı...*”⁵⁸⁴ Bu bilgiden de anlaşılacağı üzere hastalıklar karşısında psikolojik etkinin düşünülmesi ve tebdil-i hava'nın ruh haline iyi geleceğinin akıl edilmesi o dönemde kayda değer bir durumdur.

Nezle

Divanü Lûgati't-Türk'te nezle hastalığı “*tumâgu*” olarak zikredilmektedir.⁵⁸⁵ Burnu koruyan ince zarın tahriş olarak, üst solunum yollarının virütük ilthaplanması

⁵⁸¹ İbn-i Sînâ, **a.g.e.** , s.102,112.

⁵⁸² İbn-i Sînâ, **a.g.e.** , s.125,133,244.

⁵⁸³ O. Turan, **SZT**, s.340.

⁵⁸⁴ İbn Bibî, **a.g.e.** , I, s.216-217; Salim Koca, **Türkiye Selçukluları Tarihi**, s.355.

⁵⁸⁵ Kâşgarlı Mahmûd, **a.g.e.** , s.590.

ile gerçekleşen bu rahatsızlık, o dönemde de bilinmekte idi. Eflâkî, nezle için “*Sersâmu karşılar ve cüzzamın damarını keser*” demektedir.⁵⁸⁶

Mevlânâ bir gün nezleye yakalanmış, önce kan aldirmek (hacamat) ve sonra da hastalık için hamama gitmenin gerekli olduğunu söylemiştir.⁵⁸⁷

1236/37 yılında Eyyûbi hükümdarı Melik Kamil Dımaşk’a yerleştikten sonra şiddetli bir nezleye yakalanmıştı. Hamama girerek aşırı sıcak sularda yıkandı. Fakat hastalığı başka organlara da sirayet ederek kötü bir hal aldı. Tabipler üsküfra etmesini söyledilerse de yapamadı ve aniden öldü.⁵⁸⁸

Mevlânâ Mesnevi’de metaforik olarak anlatmasına rağmen nezleyi çok güzel tanımlar. “*Burnundan, beyninden nezleyi gider de Allah korkusu burnuna gelsin. Sıtmadan, safradan hiçbir eser bırakma da âlemden şeker lezzetini bul.*”⁵⁸⁹ *Nezle olmamaya, koku almaya bak. Halkın yelinden, nefesinden bedenini ört. Onların havaları, kış rüzgârlarından da soğuktur. Örtün, bürün de burnuna girmesin. Onlar, cansız, donmuş kişilerdir. Nefesleri, karlı dağlardan gelir.*⁵⁹⁰

Eflâkî, Mevlanâ’nın eşi Kira Hatun’un vücudunda bir hastalık, bir üşüme meydana geldiğini, bunun çok şiddetli olup yaşadığı sürece vücudunun hiç ısınmadığını, dönemin doktorlarının onu iyileştirmekten ve hastalığa ilaç bulmaktan aciz kaldığını dile getirir. Kaydına devamla Kira Hatun’un Temmuz ayında bile Bartâs şehrinden gelen kürküyle oturduğunu belirtir.⁵⁹¹ Ancak kanaatimizce bu basit bir nezle değil, hummâ hastalığının bir çeşidi olan hummây-ı balgamiye-i lâzıme de olabilir.

Sar’a

Sar’a⁵⁹² geçici bilinç kaybı ve kasılmalara neden olan bu hastalık, genellikle nöbet şeklinde meydana gelir. Bir diğer adı “epilepsi”dir. Hastalığın neden

⁵⁸⁶ Emine Uyumaz, “XI. Yüzyılın Sonlarından XIV. Yüzyılın Başlarına Kadar Anadolu’da Bilinen Hastalıklar Dair”, <https://www.tahtapod.com>, (Erişim Tarihi: 02.10.2020), s.2.

⁵⁸⁷ Eflâkî, **a.g.e.**, s.329-330.

⁵⁸⁸ el-Ömerî, **a.g.e.**, s.368.

⁵⁸⁹ Mevlânâ, **Mesnevi**, II, s.123.

⁵⁹⁰ Mevlânâ, **Mesnevi**, VI, s.7.

⁵⁹¹ Eflâkî, **a.g.e.**, s.529-530.

⁵⁹² Adına “memsûs” adı verilen mecnun ve sara hastası kişiler, tarih boyunca asıl nedenin ne olduğuna vakıf olunamamış gizli sebeplerden dolayı farklı isimlerle halk arasında zikredilmiştir. Veli Atmaca, **Tarih Boyunca İnanç Tıp İlişkisi**, Gerekli Kitap, İstanbul, 2011, s.71. Cin tutmuş, şeytan çarpmış, hoca hastalığı gibi isimlerle anılagelmiştir.

kaynakladığı bilinmemekle beraber beynin deformasyonu ile alakalı olarak görülmektedir. Eski dönemlerden itibaren bilinen bu hastalığın tedavisini Hipokrat MÖ 400 yılında bulmuş ve bir hastasını başarı ile tedavi etmiştir. Tarihte bu hastalığa yakalanan ünlü kişiler arasında Büyük İskender, Jül Sezar ve Napoleon bulunmaktadır.⁵⁹³

Divan-ü Lûgati't-Türk'te ise sar'a hastalığına "*talğân, talğân îg ve epilepsi*" olarak geçmektedir.⁵⁹⁴

Hastalık Selçuklu kaynaklarından Eflaki'de bir Türk şeyh'nin ölümü sebebiyle geçer. Bir meclis sırasında bu şeyh Arif Çelebi'ye selam vermez. Bunun üzerine Çelebi semâya başladıktan sonra bu şeyhi yakasından tutup ortaya getirerek ona bir rubai okur ve bırakır. O anda şeyh yere düşer ve ağzından köpük gelmeye başlar. İki gün sonra ise şeyhin öldüğü haberi gelir.⁵⁹⁵ Eflâkî burada her ne kadar Arif Çelebi'yi yüceltmek için bu olayı anlatsa da hastanın ağzından köpük gelmesi sara nöbetinden başka bir şey değildir.

Bu dönemde adı zikredilen diğer hastalıklar ise akut, felç, romatizma, basur⁵⁹⁶, menenjit, çıban, ishal, idrar hastalığı, yüksek ateş, teraki rahatsızlığı, istiska (su toplama) ve mesane hastalıkları gibi rahatsızlıklarda dönemde görülen bir diğer hastalıklardır.

Bizans İmparatoru VII. Mikhail Dukas (1071–1078)'in idrarını yapamama/sökememe (böbrek rahatsız) şikâyeti vardı. Bu rahatsızlık nedeniyle imparatorun devlet işlerini dahi ihmal ettiği bilinmektedir. Ancak 1078 yılında tahtını kaybedince saçlarını tıraş ettirip rahip olmuştur. Bundan sonra da et yemediğinden dolayı söz konusu rahatsızlığından kurtulmuştur. Eflâkî, Arif Çelebi'nin Sivas'taki müridlerinden Ahî Muhammed Divâne'nin idrarını tutamama rahatsızlığı olduğunu kaydeder.⁵⁹⁷

⁵⁹³ Sağlık Ansiklopedisi, "Sara", c. IV, s.1260.

⁵⁹⁴ Kâşgarlı Mahmûd, **a.g.e.**, s.524.

⁵⁹⁵Eflâkî, **a.g.e.**, s.630.

⁵⁹⁶ 1108 yılında Alexiad'a geçen bir bilgiye göre kanlı basur salgını orduda başgöstermişti. Ordu yiyecek sıkıntısının olmasının yanında bir de bu hastalık eklenince insanlar bu durumdan muzdarip düşmüştü. Anna Komnena, **a.g.e.**, s.395.

⁵⁹⁷ Emine Uyumaz, "XI. Yüzyılın Sonlarından XIV. Yüzyılın Başlarına Kadar Anadolu'da Bilinen Hastalıklara Dair", <https://www.tahtapod.com>, (Erişim Tarihi: 02.10.2020), s.2.

Zengiler'den Musul hâkimi Seyfettin Gazi 1149 senesinde akut hastalığı nedeniyle 1160 yılında Halife Muktefi (Ebu Abdillah b. Müstazhir Billah) teraki hastalığı denen ve gerdan ile omuz kemigi arasında meydana gelen bir ağrıdan veya başka bir rivayete göre boğazından çıkan bir çıbandan ötürü vefat etmiştir.⁵⁹⁸

Türkiye Selçuklu hükümdarı olan Sultan Alâeddin Keykubad'ın çıban/ur gibi hastalıklara maruz kaldığı bilinmektedir. Çıban deri üzerindeki kıl köklerinin yağ bezlerine dolması sonucunda “stahylococcus aureus” bakterisinden kaynaklanan bir rahatsızlık türüdür. Sultan Alaeddin Malatya'ya giderken boynunda şişler ve urlar çıkmıştır. Kulliyat-ı Kanun'u yazmış olan Sadr Ferideddin Muhammed Cacermi ile Bedreddin İbn Hariri, İzzeddin İbn Hubel-i Musuli ve Takiyeddin Tabib-i Reanil Safiyüddevele Nasranî gibi alanında uzman doktorlar Keykubad'ın çıban hastalığına sargı ve pansuman yaptılar. Neticede çıbanın tedavisinde dağlama metodunu uygulamaya karar verdiler. Emir-i Şarapsalar Fahreddin Ayaz, pansumanları ve sargıları değiştirmesi için cerrah Vasil'i çağırtmıştır. Çıbanın büyüklüğünü ve olgunluğunu gören Vasil kendini tehlikeye atarak çıbanın üzerine neşteri deşirmiştir. İçindeki pisliğin fazlaca akması üzerine Emir Celaleddin Karatay bir leğen getirmiş ve daha sonra rahatlayan sultan bir gece ve bir gündüz istirahat etmiştir. Durumdan haberdar olan halk Sultanın sağlığı hususunda endişeye düşmüştür. Sultan uyanınca cerrahı tekrar çağırarak yaranın geri kalan kısmını temizletmiş ve bunun üzerine sultan şu sözleri söylemiştir: “*Benim sağlığıma kavuşmama sevinen kimse Cerrah Vasil'e saygı gösterebilir.*”⁵⁹⁹

Eflaki'de, çıban çıkmasına karşı uygulanan bir metot oldukça dikkat çekicidir. Eflaki, *mürekkep ve kalem ile boynuna yedi çizgi uzunluğunda, yedi çizgi genişliğinde kalemle çizdi. “Akıllıya bir gösterge yeter” diye yazdı. Sonunda çıban patladı...*⁶⁰⁰

Türkiye Selçuklu Devleti üzerinde artan Moğol baskısı nedeniyle Sahib Fahreddin Ali üzüntüsünden ve kederinden ishale yakalanmıştır. Devrin tabibi, yaşı

⁵⁹⁸ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.** , .9, s.201; İbn Kesir, **a.g.e.** , XIII, s.438.

⁵⁹⁹ İbn Bibî, **a.g.e.** , I, s.125,312.

⁶⁰⁰ Eflâkî, **a.g.e.** , s. 611.

oldukça ilerlemiş olan vezirin tedavisinde başarılı olamamış, neticede Sahip Ata 22 Kasım 1288'de Akşehir'de vefat etmiştir.⁶⁰¹

Kaynaklarda istiska hastalığı ile ilgili de genel bilgiler vardır. İstiskâ hastalığı üç türdür: Tablî, zikkî ve lahmî' dir.⁶⁰² Hak erenlerinden öldürücü ve çok su içme hastalığına (istiska, hydropisil) benzer hal ve zaruriyetleri ile ortaya çıktığı öne sürülmüştür. Eflakî, bu hastalığı savmak için semâ, raks, vecd ve musikiden başka çare yoktur, der.⁶⁰³ Büyük Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'in eşi Altuncan Hatun'un vefat sebebi de istiska (su toplama/birikme) hastalığı idi.⁶⁰⁴

Özetlemek gerekirse, salgınlar ve hastalıklar insan yaşamında hep var olmuştur. Bu hususta insanın kendi bedenini tanıması ve koruması yine kendine bağlıdır. İnsan yaşamında sağlığın en başta gelmesi ve devletlerin bu konuda amme olarak hizmet etmesi milli bir görev haline gelmiştir. Hastalıkların insanı normal yaşantısından alıkoymasını hem ruhen hem de maddeten pek çok menfi durumu beraberinde getirmektedir. Salgın esnasında yaşanan her menfi durum yani açlık ve kıtlıklar toplum üzerinde korku, endişe, acı ve hüznün hisleri yaratmıştır. Bir de buna geçimini tarım ve hayvancılık ile sağlayan bireylerin ve toplumların insan gücüne dayanan durumu eklenince felaket silsilesi kaçınılmaz bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Şu bir gerçektir ki, ekonomik krizler, salgın hastalıklar, toplu katliamlar, afetler, kıtlık ve kuraklık gibi etkenler bir milletin tarih sahnesinden silinip gitmesinde sebep olan olaylardır.

⁶⁰¹**Tarih-İ Âl-i Selçuk Anonim Selçuknâme**, s.56; Emine Uyumaz, "XI. Yüzyılın Sonlarından XIV. Yüzyılın Başlarına Kadar Anadolu'da Bilinen Hastalıklar Dair", s.2.

⁶⁰² İstiska ve çeşitleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Tabîb İbn-i Şerîf Yâdigâr, **a.g.e.**, s.255-257.

⁶⁰³ Ahmed Eflâkî, **a.g.e.**, s.427.

⁶⁰⁴ Abdurrahman İbnü'l-Cevzi, **El-Muntazam Fi Tarihi'l-Ümem'de Selçuklular (H.430-4850=1038-1092)**, (Seçme, Tercüme ve Değerlendirme; Ali Sevim), TTK, Ank., 2014, s.88.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SELÇUKLU DEVLETİ DÖNEMİNDE HASTALIKLAR VE FELAKETLER KARŞISINDA ALINAN TEDBİRLER

Selçuklular askeri ve siyasi başarıların yanı sıra tıp eğitimi ve hastalıkların tedavisine de büyük önem vermişlerdir. Bu durum hastanelere, kervansaraylara, tekkelere ve zaviyelere de yansımıştır. Hem toplum nezdinde gelişen halk hekimliği hem de uzmanların varlığı bu dönemde oldukça önem verilen konular arasındadır.

Anadolu coğrafyasında tıp ilminin bu denli gelişmesi gerek coğrafi konumu gerek iklim çeşitliliği açısından oldukça etkili bir durumdur. Selçukluların tarihi rolleri etraflıca araştırıldığında özellikle Avrupa tıbbını, hastanelerini ve üniversitelerini ne kadar çok etkiledikleri daha iyi anlaşılmaktadır.⁶⁰⁵ Ayrıca Selçuklular Türk ve Dünya tarihi içinde önemli bir yere sahip olmuştur. Selçuklu dünyasında tıbbın toplumsal boyutuna ve halkın refahına büyük önem verilmiştir. “*Hastalarınızı sadakayla tedavi edin*”⁶⁰⁶sözü Selçuklu ailesi ve efradı için vucüt bulmuş bir söz idi. Bu minvalde kurumsal yapılaşma ile devrin çığır açan ve dünyayı etkileyecek Darüşşifalar/Şifahaneler kurulmuştur. Bu tür kuruluşların varlığı devletin halkın sağlığına önem veren, bir sosyal devlet olduğunu da bizlere göstermektedir. Bu denli yapılan kuruluşlar sadece büyük yapı içinde kalmayıp, küçük yapıli kuruluşlar da (Tekke ve zaviye, kervansaraylar, savaş meydanlarında seyyar olarak yürütülen bakım ve tedavi usulleri gibi) sağlık hizmeti vermişlerdir.⁶⁰⁷Gerek yurt içinde gerekse yurt dışında bulunan hekimlere verilen değer ve duyulan itibar, devleti ulus devletten çok dünya görüşüne sahip bir devlet kılmıştır. Zira sağlıklı bir toplumun varlığı bir devleti diğer devletlerden üstün kılan en önemli özelliktir.

Tıp bilimi, insanlık tarihi kadar eski bir bilimdir. Çünkü sağlıklı bir yaşam tıp biliminin doğuşu ve gelişimi ile mümkün olabilmıştır. Sağlıkta ve hastalıkta insanın

⁶⁰⁵Arslan Terzioğlu, “Selçuklu Hastaneleri ve Tababetin Avrupa’ya Tesirleri”, **Bellefen**, c..XXXIV/2, S.133, Ocak 1970, Ankara,2003, s.141,147.

⁶⁰⁶Mevlâna Celaleddin, **Mektuplar** , s.23.

⁶⁰⁷Muhammet Kemaloğlu, “XI-XIII. Yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde Darüşşifalar”, Hikmet Yurdu, **Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, V/13, (Malatya 2014), s.292-293.

kendi bedeni ve ruhî özelliklerini bilmesi gelebilecek tehlikelere karşı korunma ve savunma tıp-insan ilişkisini daha net bir şekilde ortaya koyar.

Bu bölümde Türkiye Selçuklu Devleti'nin sosyal bir devlet olarak sağlık alanında yapmış oldukları kurum ve kuruluşlar, bu çerçevede halk sağlığına verilen değer ele alınacaktır. Ayrıca felaketler karşısında tedbir mahiyetinde diğer hususlarda ele alınacaktır.

3.1. SAĞLIK KURUMLARININ İNŞÂSI VE TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ'NDE SAĞLIK KURUMLARI

Sağlık, birey ve toplumların olmazsa olmazı olarak geçmişten günümüze normal yaşam koşullarını iyileştirebilmek adına çaba gösterilen bir alan olmuştur. Nitekim belirtilen dönem içerisinde Anadolu'da etkili güç olarak görülen Bizans ve Türkiye Selçuklu Devletleri'nde sağlık üzerinde uygulanan çalışmalar hakkında doğrudan veya dolaylı olarak bilgilere rastlamak mümkündür. Örneğin Bizans'da haberdar olduğumuz halk hastanelerinde misafırhane/ksenones denirken, Türkiye Selçuklu Devleti'nde Bimarhane⁶⁰⁸/Şifahane/Darü's-şifa gibi isimlerin verildiğini biliyoruz. Şunu belirtmekte fayda var, sağlık kurumlarının işleyişi, birebir uygulanan tedavi yöntemleri, devrin sağlık koşulları altında verilen hizmet devrin şartları düşünüldüğünde takdire değer bir durumdur. Bu dönemde sağlık hizmeti ücretsiz bir şekilde halkın hizmetine sunulmuştur.

Halk sağlığını her şeyden üstün tutan Selçuklu sultanları, hatunları ve emirleri, Selçuklu Türkiyesi'nde yaklaşık on beş darüşşifa/hastahane inşâ ettirmişlerdir. Ayrıca salgın hastalıklar karşısında maddi ve manevi metotlarla korunma ve tedavi esaslı pratiklere de yer verilmiştir.⁶⁰⁹

Öte yandan Türkiye Selçuklu hastanelerinin kuruluş yerlerine baktığımızda, bunların salgın hastalıkların çıktığı yerlerde daha yoğun olduğunu görürüz. Devletin merkezi olan Konya'da birden fazla hastane/darüşşifa ve kervansaray inşâ edilmiştir.

⁶⁰⁸Bimaristan olarak geçen İslam hastaneleri al-Makrizi'ye göre İranlılardan alınmıştır. Bimar kelimesi farsça bir terim olup, istan kelimesi yer adını belirtmek için kullanılan bir ektir. Bimar Farsça hasta, StanSankritçe ev barınak demektir. Böylece Bimaristan hastalar evi yani günümüzde yaygın olarak kullanılan hastahane manasına gelir. Arslan Terzioğlu, "Orta Çağ İslam Türk Hastahaneleri ve Avrupa'ya Tesirleri", s.128. Bîmârîstan için bkz. Arslan Terzioğlu, "Bîmârîstan", **DİA**, c.6 (mad. İçinde) İstanbul,1992, s. 163-178.

⁶⁰⁹Bayat, **a.g.e.** , s.267.

Yine diğerk hastalıklardan muzdarip olan Selçuklu aile efradının kendi adlarına hastane inşâ ettirdikleri de görölmektedir. Bu durum hastalıklar aracılığı ile tecrübe edinilen durumun bir diğerkine şifa yeri olarak yapılması anlamına gelir ki, oldukça takdire şayandır. Ayrıca bir bölgede hastanelerin çokluğu o bölgede salgın ve diğerk hastalıkların sıklığı sebebiyle olduğu gibi, yaşanan bölgede nüfus yoğunluğu ve insan hayatına verilen değerkle de alakalıdır.

Selçuklu Türkleri zamanında halâ işletmede olan eski hastahaneler ıslah edildiği gibi, yeni hastaneler de tesis edilmiştir. Halkının rahat ve huzur içinde yaşamasını kendisine vazife sayan, Türkiye Selçuklu hükümdarları vakıflar vasıtasıyla büyük darüşşifalar kurmuşlardır. Bunların ilki 1206 yılında Gevher Nesibe Sultan adına Kayseri’de kurulmuş olan darüşşifadır. Kayseri’de kurulan bu darüşşifayı Sivas, Konya, Divriği, Harput, Tokat ve Kastamonu darüşşifaları takip etmiştir. Halkın sağlığını korumak ve öğrencilere tıp eğitimi vermek amacıyla kurulan bu darüşşifaların haricinde, saraylarda, kervansaraylarda ve ordu içerisinde seyyar hastaneler de bulunmakta idi.⁶¹⁰

Selçuklular zamanında kurulan ve günümüze intikal eden bugünkü tıp fakültelerine tıpatıp benzer olmasa da andıran genel tıp merkezleri: Kayseri’deki Gevher Nesibe Darü’s-şifası ve I. Gıyaseddin Keyhusrev Tıp Medresesi (1206), Sivas’taki I. İzzeddin Keykavus Darüşşifası (1217), I. Alâeddin Keykubâd Dârüş-Şifa-i Alai’yesi (1221)⁶¹¹, Divriği’deki Behramşah’ın kızı Turan Melikşah’ın hastanesi (1228), Tokat’taki Gökmedrese denilen Pervane Bey Darü’s-şifası (1275) ile Çankırı’da Atabey Ferruh (1235) ve Kastamonu’daki Ali b. Pervane hastanesi (1272)⁶¹².

Bu merkezlerin en dikkate değerk özelliği; hastaların özellikle de ruhsal sıkıntı yaşayanların müzik ile tedavi edilmeleridir. Yine I. Alaeddin Keykubad dönemine ait

⁶¹⁰ Erhan Yoska, **Türkiye Selçuklarında XIII. Yüzyıldaki Tıbbî Gelişmeler**, Erciyes Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayını yapılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 2005, s.5.

⁶¹¹ Ayrıntı için bkz. Yusuf Küçükdağ, “Konya’da Alâeddin Keykubâd Dârüş-Şifası, Tıp Medresesi ve Mescidinin Yeri, Yapısı”, **Osmanlı Araştırmaları IX**, s.347.

⁶¹² Selçuklu dönemindeki hastaneler hakkında bkz. Süheyl Ünver, **Selçuklu Tababeti**, TTK Yay., Ankara, 2014; Gönül Cantay, **Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları**, Atatürk Kültür Merkezleri Yay., İstanbul, 2014.

Konya’da bulunan darüşşifalardan da bahsetmek mümkündür. Konya’nın merkez olması nedeniyle birden fazla hastanenin olması zaruri olarak yapıldığını da gösterir.

Öte yandan ticareti her zaman canlı tutmayı millî bir politika haline getiren Türkiye Selçuklu Devleti, yerli ve yabancı tüccarın mağdur olmamaları için kervansaraylarda her türlü ihtiyaçların karşılanması yanı sıra sağlık hizmeti de sunmuştur. Özellikle büyük kervansaraylarda bu daha organize bir şekilde yapılmıştır. Esasen buralarda hastane, mescit, doktor ve ilaç bulundurulması bu yapıların medeni ve içtimai teşkilatını anlamak bakımından oldukça önemli bir husustur.⁶¹³ Burada konumuzu fazla genişletmemek adına üzerinde durmayı uygun bulmadığımız bu husus, başka pek çok araştırmaya konu olabilecek niteliktedir.

3.1.2. Türkiye Selçuklu Devleti’nde Hekimler ve İlmî Sıhhat (Tıp) Eğitimi

Türkiye Selçuklularında tıp eğitimin temeli İslâm tıbbı ve Orta Asya kültür birikimine dayanmakta idi. Bu bakımdan özellikle eğitim alanında İslâmiyet’in etkisi oldukça fazla idi. İslâm’da tıp eğitimi büyük hastanelerin bir işlevi olarak başlamıştı. X. yüzyılın ikinci yarısında Bağdat’ta⁶¹⁴ Adûdu’d Devle tarafından kurulan hastane gibi, bütün büyük hastaneler tıp eğitimi veren hastanelerdi. Başlı başına bir ekol olan Cûndişâpur tıbbî geleneğinden hareketle, tüm İslâm hastanelerinde tıp eğitimi yapılmakta idi. Örneğin Şam’daki Nurî hastanesinde hem tedavi, hem tıp eğitim-öğretimi, hem de bugünkü manada klinik araştırmalar yapılmakta idi. Meslekî platformda değerlendirebileceğimiz bu eğitim kurumları, dinî eğitim veren medreselerle orantılı bir gelişim göstermişlerdir. Medreseler vakıflarla desteklenirken, tıbbî kurumlar da bundan payını almışlardır.⁶¹⁵ Türkiye Selçuklu tıbbı sadece devleti kuran Türklere ait olmayıp yüzyıllardır süregelen bilgi ve tecrübelerle işlevsel bir şekilde gelişen birikimli bir tıbbın örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶¹⁶

⁶¹³ Detaylı bilgi için bkz. Osman Turan, “Selçuk Kervansarayları”, **Bellekten**, c. X, S. 39, s. 471-496

⁶¹⁴ Benjamin’in ifade ettiğine göre Bağdat’ta büyük hastaneler olduğunu söylemektedir. Ayrıca hastanede, ilaç ve 60 doktorun kendilerine ait odalarının bulunduğu da ifade edilmektedir. Tedavi için gelen her hastanın ücreti halife tarafından karşılanmaktadır. Dârü’l-Maristan adında bir kurum var köylerde sıcağın bilincini ve aklını kaybeden kişileri buraya alınıp iyileşene kadar tedavi edilirdi. Evlerine dönerken de bir miktar ücret yardımıyla bulunulurdu. Halife tarafından bir görevli tahsis edilir her ay düzenli olarak hastalarla ilgilenip- ilgilenilmediğini sorgulanırdı. Benjamin ve diğeri , **a.g.e.** , s.73-74

⁶¹⁵Yoska, **a.g.e.** , s.179.

⁶¹⁶ Bayat, **a.g.e.** , s.265.

XIV. yüzyılda Anadolu'ya seyahatte bulunan İbn Batuta şu gözlemde bulunmuştur: “el-bereketüfi’ş-Şâm, ve’ş-şevkâtüfi’r-Rûm” (“bereket Şam’da, şefkat Anadolu’da”). Bir toplumun merhamet duyguları ne kadar yoğunsa insanlık namına o kadar kaliteli hizmetler sunar. Bu nedenle Selçuklu coğrafyasında inşâ edilen yapıların hepsinde bu anlayışı görmek mümkündür.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin toplumsal hizmetleri o dönemde görülmemiş kuruluşlarla da taçlanmış, çığır açan bir anlayışla yücelmiştir. Kervan yolları üzerinde kurulan ve nüfusu 100 bini aşan Konya, Kayseri, Sivas gibi şehirler önemli birer merkez haline gelmiş; cami, medrese, imaret, zaviye, köprü, han, hamam ve hastahanelerle donatılmış; halkın sosyal seviyesi yükselmiştir. Bahsi geçen şehirlerin ticarî ve nüfus yoğunluğu göz önüne alındığında şehirlerdeki yapılanmalar hem sağlık hem de yaşam standartları açısından oldukça büyük önem taşır. Yine bu dönemde ilim ve ulemaya olan saygı her yerde bilinmiş ve Anadolu coğrafyası bir nevi ilim yurdu haline gelmiştir. Burada en çok paya sahip olan Selçuklu Devleti'nin ilme önem verip, huzurlu bir ortam hazırlaması önemli bir etken olarak karşımıza çıkar. Sultanların, hatunların ve devlet adamlarının vesilesiyle inşâ edilen hastaneler, teorinin ve pratiğin aynı anda yapıldığı yerler olmuştur.

Selçuklu Türkiye'sinde hekimler⁶¹⁷, hem tıp medreselerinde müderrislik, hem de bizzat tabiplik yapmış bazı zevât arasında “*melikü'l-hükemâ*”, “*reisü'l-etıbbâ*” ve “*beyhekim*” unvanlarıyla bilinen Ekmelüddîn b. Müeyyed en-Nahcivânî⁶¹⁸(Mevlâna'nın yakın dostu ve hekimi, devrin Hipokrati, Tabipler sultanı)⁶¹⁹, Ebû Bekr Sadrüddîn İbnü'z-Zekî el-Konevî, tıbbın birçok dalında 150'yi aşkın eser vermiş olan Muvaffakuddîn Abdüllatîf el-Bağdâdî, Sultan I. İzzeddin Keykâvus (608-616/1211-1220) ile I. Alâeddin Keykubâd'ın (616-634/1220-1237) hekimliğini yapmış olan Şemsüddîn İbn Hiblîl el-Mavsîlî/Musulî⁶²⁰, rüya tabirine dair

⁶¹⁷ Konu hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Cevat İzgi, “Anadolu Selçuklu Tabipleri”, **III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler**, İstanbul, 20-23 Eylül 1993, Ankara, 1999, s.211-233; Hüseyin Kayhan, “Selçuklular Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler Hakkında Notlar” **History Studies**, Volume 3/1, 2011, s. 155-162.

⁶¹⁸ Mevlâna Celaleddin, **Mektuplar**, s.228.

⁶¹⁹O. Turan, ...**Resmi Vesikalar**, s.145; Mevlâna Celaleddin, **Mektuplar**, s.Aynı yer; Ahmed Eflâki, **a.g.e.**, s.144.

⁶²⁰Ünver, **Selçuklu Tababeti**, s.99.

Kâmilü't-Ta'bîr adlı eseriyle tanınan Ebü'l-Fadl b. İbrâhîm et-Tiflisî⁶²¹, çok yönlü meşhur âlim Kutbüddîn-i Şîrâzî, II. İzzeddin Keykâvus'a (643-660/1246-1262) tabiplik yapmış olan Takıyyüddîn er-Re'su'l-'Aynî, Bedrüddîn-i Tebrîzî, Hekîm Kemâlüddîn, Cemâleddîn-i Aksarayî gibi isimler bulunmaktadır.⁶²² Aynı zamanda Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Ali b. Ahmed b. Ebû Sâdık en-Nîşâbûrî, el-Hakîm Davud el-Tabîb, el-Hakîm Yahya b. Muhammed el-Gaznevî el-Müneccim el-Müzehib, Ebû Said Muhammed b. Ali el Tahhan, Ali b. Muhammed el-Kâîni, Aynü'z-zaman el-Hasan b. Ali el-Kattân el-Mervezî, Zeyneddin İsmail el-Hüseynî et-Tabîb, Hekim Muzaffer Kürşi, Hekim Ebubekir b. Yusuf Resul aynı, Hekim İbrahim Gazanfer, Ali Sivasi, Ebû'l- Berakât (Yahudi), Muhezzibüddin b. Hübel⁶²³, Sa'îd b. Hîbetullah, İbn Cezele Ebû Ali Yahya, Bahâeddin Muhammed b. Mahmud (Sultan Sancar'ın baş tabibi),⁶²⁴ ve Tabip Zeyneddin⁶²⁵ bunlar tabiplerden sadece bazılarıdır.

Ayrıca Selçuklu Türkiye'sinde yabancı hekimlerde vardı: Urfalı Hekim Hasnon⁶²⁶, Semoil İbni Yahyel Mağribi, Muvaffaküddin İbnil Matran, Süryani Ebu Sâlim b. Küraba⁶²⁷ ve Sultan Alâeddin Keykubad'ın çiban/ur tedavisini yapan Cerrah Vasil/Fasil⁶²⁸ adında tabiplerde bulunmaktaydı.⁶²⁹ Selçuklu Devleti bünyesinde hizmet veren hekimlere bakıldığında din, dil, ırk ayrımı yapılmaksızın her tabipten sosyal adalet gözetilerek faydalanıldığı görülmektedir. Bu da Selçuklu Türklerinin vicdan hürriyetine verdiği değeri yansıtmaktadır.

Süheyl Ünver, 1206 yılında Kayseri'de ve 1217'de Sivas'ta açılan darüşşifalarda çalışan hekimlerin Şam'da 1154 yılında kurulan Nurettin Şehidi Türkî hastanesinden Anadolu'ya gelmiş olduklarını beyan eder. Bunu da M. Cevdet'in

⁶²¹Ünver, **Selçuklu Tababeti**, s. Aynı yer.

⁶²²Muharrem Kesik, "Selçuklular'da Sağlık, Sağlık Kurumları ve Tıp Eğitimi", **Tarih Dergisi**, 71 2020/1, s.123-124.

⁶²³O. Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, s.135.

⁶²⁴ Ali Öngül, **Selçuklu Kültür ve Medeniyeti**, Çamlıca Yay., İstanbul, 2018, s.98-99.

⁶²⁵Mevlânâ, **Rubâîler**, s.168.

⁶²⁶Turan, ...**Resmi Vesikalar**, s.52; Abu'l Farac, **a.g.e.**, II,s.524.

⁶²⁷ Selçuklu dönemlerinde hekimler için bkz. Ünver, **Selçuklu Tababeti**, s.88-97.

⁶²⁸Ünver, **Selçuklu Tababeti**, s.89.

⁶²⁹ Meral Metin-Harun Çoban, "Gevher Nesibe Darrüşşifası", **Selçuklu Tarihi Kültür ve Medeniyet (Bildiriler II)**, **Erciyes Üniversitesi Yayınları**, (Yay. Haz. M. Metin Hülagü vd.), TTK Yay., Ankara 2014,218; Abdulhalik Bakır, "Türk-İslam Dünyasının Geç Dönemlerinde Tıp Kültürü ve Çalışmaları" s.23-24. Selçuklu Devletinde hizmet veren tabipler hakkında detaylı bilgi için bkz. Ünver, **Selçuklu Tababeti**, s.88-97.

L'education et L'organisation des gents administratifs et industriels(1932)⁶³⁰ adlı esere atıfta bulunarak yapmıştır.

Selçuklular döneminde toplumda cüzzamlıların kent halkıyla temas etmemesi adına kurulan yapılar da mevcuttur. Hasta insanların karantinaya alındığı bu yapılara, “*Sıracalılar tekkesi*”, “*Miskinler tekkesi*”, “*Miskinhane*” ve “*tecrithane*” gibi yapıların varlığı Selçuklu Türkiye’inde bilinmektedir.⁶³¹ Bu durum halk sağlığının devlet nezdinde ne kadar önemli olduğunun bir göstergesidir.

İlmî Sıhhat (Tıp) Eğitimi

Tıp ilmi tarihi açısından ve sağlık yönünden çok önemli bir konu olan, devlet eliyle hizmete sunulan Darü’l-Tıp (Tıp Medreseleri), Selçuklu Döneminde yaygın bir şekilde tesis edilmiş ve döneme kazandırılmıştır.

Hız. Muhammed döneminden itibaren Müslümanların tıp sahasında önemli gelişmeler kaydettikleri ve dünya tıp literatürüne kıymetli çalışmalar kazandırdıkları mâlumdur. Selçuklular da en başından itibaren bir amme hizmeti olarak gördükleri hasta tedavisi ile yakından ilgilenmişler ve bu yolda çeşitli müesseseler inşa etmişlerdir. Genel itibarı ile Selçuklular döneminde görülen tıp anlayışında, İslam tıp anlayışının izlerini görmek mümkündür. Selçukluların hiçbir zaman diğer çağdaş devletlere nazaran geri kaldıkları görülmediği gibi hıfzıssıhaya riayeti kadar tababet ve hekimleri de ihmalde bulunmamışlardır.⁶³²

Selçuklu Devleti tababete büyük önem vermiş ve hekim yetiştirmede büyük gayret sarf etmişlerdir. Yetişen hekimleri bünyesinde tutmayı başarmış ve tıbbî müdevvenatı (tıp ile ilgili yazılan eserler) çoğaltmışlardır. Selçuklu döneminde hekimlerin önemi son derece iyi biliniyordu ki o dönemde hem içte hem dışta yetişmiş ve yetiştirilmiş hekimlerden istifade edilmiştir.⁶³³

Türkiye Selçuklularının ilk 150 yıllık döneminde, pozitif bilimler ve felsefe, sultanlar ve devletin ileri gelenleri tarafından özellikle teşvik edilmiş ve himaye altına

⁶³⁰Ünver, *Selçuklu Tababeti*, s.25.

⁶³¹Zeki Tez, *Tıbbın Gizemli Tarihi*, Hayykitap Yay., İstanbul, 2017, s.271.

⁶³²Ünver, *Selçuklu Tababeti*, s.3,5.

⁶³³Ünver, *Selçuklu Tababeti*, s.47.

alınmıştır. Bu dönemde Anadolu'da yazılan kitapların büyük kısmı tıp, felsefe ve astronomiyle ilgilidir.⁶³⁴

Hekim adayları, tıbbın teorik kısmını, bilinen veya bilinmeyen yönlerini kendinden önceki hekimler yardımıyla öğrenmişlerdir. Hastanelerde veya yanında çalıştığı hekimin baktığı hastalarda tıp bilgisini uygulamalı gören hekim adayları, mürekkep ilaçları da bizzat hazırlamak suretiyle teorik ve pratik bilgileri de öğrenmek mecburiyetindeydiler.⁶³⁵

Anlaşılan o ki, hekimler yetiştirdikleri talebeler üzerinde bizzat mesleki yeterliliklerini gözleme şansına sahip idiler. Devrin şartları düşünüldüğünde nitelikli ve kaliteli hekimlerin varlığı muhtemelen buna bağlıydı.

Selçuklu hekimlerinden beklenen özellikler ise, tecrübeli olmak, ilaç ve şurupların terkiplerini bilmek, zengin-fakir ayrımı gözetmemek, öğrencilerin sorunlarına cevap verebilmek, aklı selim, zeki ve mantıklı olmak. İbnî Sinâ'nın el-Kanun fi't-Tıp kitabını bilmek ve Ameli (pratik/uygulamalı) tıbbı bilmek. Ayrıca Selçuklu'da yetişen bir hekim şu derslerden geçmek mecburiyetinde idi: Tıbbı Giriş ve Organlar, Mizaçlar, Gıdalar ve İlaçlar, Koruyucu Hekimlik, Zinnet (Üreme Organları), Seyahat Tedbirleri, Alçı, Yaralar, Kırıklar, İltihaplı Yaralar, Yanıklar, Zehirlenmeler ve Ateşli Hastalıklar.⁶³⁶

Selçuklular döneminde tıp eğitiminde görülen titizlik her sahada en ince ayrıntısıyla kendisini göstermiştir. Derslerin sadece teorik olarak değil, pratik olarak öğreticilerin yanında uygulamalı verilmesi, yetiştirilen hekimlerin mesleki yeterliliklerini ölçmede ve gözlemede önemli bir adım olmuştur. Bugün dahi dünyaya örnek teşkil eden bu hekimlerden bahsedip hekimleri anabiliyor ve yazabiliyorsak Selçuklu Devleti o dönemdeki amacına ulaşmış demektir. Kamu yararına yapılan bu gelişmeler sonraları Avrupa'ya da tesir etmiştir.

---

⁶³⁴Bayat, **a.g.e.** , s.274.

⁶³⁵Yoska, **a.g.e.** , s.182.

⁶³⁶ H. Kadircan Keskinbora, "Selçuklu Darüşşifalarında Tıp Eğitimi ve Dünyaya Olan Etkileri,s.8-9.

3.1.3. Hastalıklar Karşısında Tedavi Metodları

*“İlaç ve tedavi, ancak iyi olacak hastaya etkili olabilir.”*⁶³⁷

Bu konu ile ilgili olarak sadece Türkiye Selçuklu döneminde tespit edilen hastalıkların tedavi edici metotları, şifa bitkisi olarak kullanılan ve ilaç/drog uygulamasından bahsedilecektir. Aynı gelenek ve göreneklere sahip olan toplumların kendi coğrafyalarına has tedavi metotları da bulunmaktadır. Bu durum medeniyetlerin bulunduğu stratejik konumlarıyla yakından ilgilidir. Bu nedenle Anadolu coğrafyasının fauna ve flora çeşitliliği hastalıkların tedavi usullerinde de doğrudan alakalı olmuştur. Deneme-yanılma yoluyla keşfedilen tedavi edici metotlar o dönemden günümüze kadar süregelmiştir. Türkiye Selçuklu Devleti’nin tıp tarihine baktığımızda; bu geniş coğrafyada, asırlar boyunca farklı kültür ve medeniyetlerle alışveriş sonucunda zengin bir tıp birikimine sahip olduğunu görürüz. Ayrıca Orta Asya’dan getirilen bir takım usüller de buna eklenmiştir.

3.1.3.1 Bitkisel ve Alternatif Tıba Göre Yapılan Tedavi Usulleri

Sağlık, insan yaşamı için en önemli husus olmuş ve yaratılıştan itibaren insanlar hayatta kalabilmek için pek çok metoda başvurmuştur. Modern tıbbın kuruluşu resmi olarak Hipokrates ile başlatılır. Türkiye Selçuklu Devleti’nde kendine has bir tıp metodu var mıdır bu tam olarak bilinmemektedir.

Dîvanü Lûgat-it-Türk’te ilaç tedavisi uygulayan hekimlere *“otacı”* veya *“emçi”* adı ile verilmekte idi.⁶³⁸ Em ilaç demektir. Emladem demek *“men em emledim”* *“Ben onu ilaçla tedavi ettim”* demektir. Emlendi, hasta olan kimse tedavi edildi. Emeleşdiler, yaralıları birbirini tedavi etti. Emlendi er emlendi, Adam kendi kendine (ilaç alarak) tedavi uyguladı.⁶³⁹ Bu dönemde daha çok bitki ve maden kaynaklı ilaçlar kullanılmıştır.⁶⁴⁰ Kaşgarlı Mahmut, sözlüğünde sıklıkla hastalık adlarına ve bunların tedavi yöntemlerine de değinmiştir. Dönemde yine idrar tahlili⁶⁴¹, nabız ölçme⁶⁴² kan

⁶³⁷ Esterâbâdî, **a.g.e.** , s.414.

⁶³⁸Kâşgarlı Mahmûd, **a.g.e.** , s.255.

⁶³⁹Kâşgarlı Mahmûd, **a.g.e.** , s.225-257.

⁶⁴⁰Ceylan, **a.g.e.** , s.18.

⁶⁴¹ *“İdrara bakıp durumunu tespit ederler. Ancak sen; hastalığını o tarzda bilemez, teşhis edemezsin. Sonra nabızdan benizden, kandan da her türlü hastalığın teşhisini yaparlar. Mevlana, Mesnevi, IV, s.126.*

aldırma⁶⁴³, işlemleri gibi modern tıpta uygulanan metotlar o günde uygulandığı görülmektedir.

Darüşşifalara ait vakfiyelere düşen kayıtlara göre, hastalar yataklı odalarda tedavi ediliyordu. Hastalara belli bir gün poliklinik muayenesi yapılarak gerekli olan ilaç tedavisi sağlanıyordu. Bu ilaçlar karşılıksız olarak veriliyordu. Eczacılar tarafından hazırlanan macun, şurup, hubap vb. şekilde elde ediliyordu.⁶⁴⁴

Osman Turan, Selçuklu vakfiyelerine göre şöyle bir çıkarım yapmaktadır: “*Selçuklu Türkiyesi şehirlerinde tıbbî ecza satmaya mahsus dükkânlar (eczaneler)a Hindistan’dan bile tıbbi nebatlar (ilaçlar) getirilip satılıyordu. Hatta kervansaray hastanelerinde dahi kendi ölçülerinde, eczahaneler mevcut idi.*”⁶⁴⁵ Devrin kaynaklarından edinilen bir bilgide şu yöndedir: *Hindistan dağlarında öyle ilaçlar vardır ki, ölüyü diriltir derler.*⁶⁴⁶ Bu bilgi ile de Hindistan’dan ilaç alınımı sağlandığını söylemek yanlış olmaz.

Bu dönemde Birûnî ve İbn-i Sina’nın tedavi metotları kabul görmüş ve her ikisinin de önerdiği ilaçlar dikkate alınmıştır. Türkiye Selçuklu Devleti’nde yeni bir ilaç arama yoluna gidilip gidilmediği bilinmemektedir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, bu dönemde Türk-Arap-İran ve Avrupa ülkelerinin hemen hemen hepsinde kullanılan ilaç kökenleri genellikle bitkisel ağırlıklı olmuştur.⁶⁴⁷

İlaçları iki şekilde ele almak mümkündür. Müfred devalar (basit ilaçlar) ve mürekkep devalar (bileşik ilaçlar). Basit ilaçlar tek bir drogdan oluşur. Bileşik ilaçlar birden fazla drogların bir araya gelmesiyle oluşur. Orta Çağın klasik *polifarmasi*⁶⁴⁸ adı

⁶⁴²“İnsanın hastalığını, nabzına bakarak anlayan hekimler başka! Onlar, insanı gıdalarla, meyvelerle doyuran kuvvetlendiren doktorlardır... hayvanî can, onların tedavisiyle kuvvet bulur, yaşar. Bizse iş ve söz doktorlarıyız. O doktorlar, hastanın sidiğine bakar, hastalığını öyle anlar.” Mevlana, **Mesnevi**, III, s.180; Mevlana, **Divan-ı Kebir**, II, s.119.

⁶⁴³Mevlana, **Mesnevi**, IV, s.126

⁶⁴⁴Tekiner, **a.g.m.**, s.186.

⁶⁴⁵O. Turan, ... **Resmî Vesikalar**, s.52.

⁶⁴⁶Râvendi, **a.g.e.**, I-II,s.376.

⁶⁴⁷Halil Tekiner, “Gevher Nesibe Darüşşifası ve Selçuklularda Tıp”, **Selçuklu Tarihi Bilim ve Düşünce (Bildiriler)**, (Yay. haz. Metin Hülagü vd.), TTK Yay., Ankara,2014,s.186.

⁶⁴⁸Polifarmasi terimi ilk kez 20. Yüzyıl ortalarında çok sayıda ilaç kullanımı olarak tanımlanmıştır. Aytül Belgi Yıldırım, Ali Yaşar Kılınç, “Yaşlı Hastalarda Polifarmasi ve İlaç Kullanımı”, **Türk Kadriyoloji Araştırma Derneği**, 45, 2017, s.17.

verilen ve hastalıkları birden fazla ilaçla tedavi etme metodu Türkiye Selçuklularında da mevcut olduğu düşünülmektedir.⁶⁴⁹

Söz konusu dönemde tedavide kullanılan bazı ilaçlar , Sirkengübin (bal ile sirkenin karışımından elde edilen şerbet), Efsintin/Absint (Hastalık sonucu oluşan titreme ve ciğeri güçlendirmek için kullanılan ilaçtır. Ayrıca felç, sar'a ve mide hastalıklarında da kullanılmaktaydı.), Galiye (Misk ve amber kokularından üretilmekte olan bir ilaç idi. Dimağ, kalp, baş ağrısı ve ağız çarpılması için kullanılmaktaydı.) ve Mahmude kökü (Müşhil olarak kullanılmış elde edilen bitki *Convolvulusscammonia* bitkisinden kurutularak bulunmuştur.)⁶⁵⁰

Kitabü'l-Mugni adlı eserin yazarı Ziyâüddin b. Baytar tarafından basit ilaçlar hakkında kaleme alınmış bir eserdir. Kitapta bitki, hayvan ve maden ürünlerinden elde edilmiş 1400 ilacın tespiti yapılmıştır. Eser beylikler dönemi Aydınogullarında Umur Bey emri ile "*Müfredât-ı İbn Baytar*" ismiyle Türkçe'ye kazandırılmıştır.⁶⁵¹

Tedavi sürecinde kullanılan bitkisel tedavi/fitoterapi yönteminin coğrafyanın iklim ve bitki örtüsünden kaynaklandığını belirtmiştik. Meraklı olan Anadolu halkı her bitkinin sağlığı açısından faydalı olabileceği düşüncesiyle gündelik bilgileriyle deneme-yanılma yoluyla pek çok bitki ve tedavi usulünü keşfetmiştir. Bunların bazıları modern tıpta yer almış bazılarının ise günümüzdeki incelemeleri devam etmektedir. Bu tür buluşlar Anadolu insanının sağlık tarihine olan ilgisini de bizlere göstermektedir. Koruma kültürünün gelişmişliğini hayatımızın her alanında olduğu gibi sağlık alanında da hissetmek mümkündür. İnsan sağlığının değer gördüğü bir toplumda, ilaç yapımı da buna paralel olarak gelişmektedir.

Anadolu'da yetiştirilen bitkilerden üretilen ilaçların pek çoğunu, bugün gün yüzüne çıkarılan Hitit belgelerinde geçtiğini görmekteyiz. Bu hem tıp tarihi hem de Anadolu'daki kadim medeniyetlerin seviyesi ve birbiri ile alakası açısından oldukça önemlidir. Eski dönemlerde tabiat bilimleri ile ilgili çalışmalar yapan Paracelsus: "*Tüm çalılıklar, otlaklar ve dağlar, tepeler birer eczanedir.*"⁶⁵² demiştir. İlaç

⁶⁴⁹Tekiner, **a.g.m.** , s.187.

⁶⁵⁰Tekiner, **a.g.m.** , s.187-188.

⁶⁵¹Efe, **a.g.e.** ,s.101.

⁶⁵²Müjgân Üçer, "Sivas'ta Folklorik Tıp ve Bunun Modern Tıptaki Yeri", **Türk Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri**, Ankara,1988, s.255.

hazırlayanlar arasında hekimlerin yanı sıra eczacıların, çeşitli bitkileri ve malzemeleri satan aktarların da fikirleri ve rolleri oldukça büyüktür.

Bu dönemde ilaç yapımında kullanılan bitkilerden bazıları şunlardır; Ağu otu, adaçayı, alıç, anason, ayva, ayıt, ayırık, bal, baldırıkara, balmumu, bakla, belâse, basfayıç, biyan, boru çiçeği, böğürtlen, burçak, bure-i ermeni, buy, centiyan, cevz-i bevva, civa, çam sakızı, çay, çörek otu, çöven, damla sakızı, darçın, defne, durak otu, ebegümece, fesleğen, fülful (biber), garikon, gelincik, göztaş, gül, hardal, haşhaş, hatmi, havuç, hindiba, karadut, karanfil, kebab, kebere, keten tohumu, kına⁶⁵³, kilermeni, sarı helile, kimyon, ıhlamur, ısırgan otu, iğde, iklü-ül melik, incir, kabak çekirdeği, kâfur ve kantaron⁶⁵⁴ bahsi geçen bitkiler sadece bazılarıdır.⁶⁵⁵ Yawa (?)⁶⁵⁶ ve ayılku bitkileri Türklerin ilaç yapımında kullandığı bir diğer bitki türleridir. Bu bitkilerin yanı sıra farklı türde hayvan sütleri, farklı hayvan yağları da vardır. Divan-i Lügatit Türk'te Awılku olarak geçen ayılku bitkisi kızıl meyveleri ile Tutmaç aşında kullanılan bir ağaç türüdür. Aynı şekilde bu bitkinin kabuğundan yapılan ilaç, göz iltihaplarının tedavisinde olduğu gibi, kumaş boyamak için de kullanılmıştır.⁶⁵⁷ Bazı şiddetli hastalıklar için karınca yumurtası ile kurt sütünü karıştırarak şifa bulunduğunu bilmekteyiz.⁶⁵⁸

Orta Çağ'ın meşhur salgını olan veba için Müntehab-ı şifâ'da bu hastalığa ilk yapılacak şey hastanın ateşi çıktığı esnada kan aldırılır ve müşhil içirilir. Hıyarcıklar çıkıp tekrar kaybolduktan sonra ise kan aldırılmaz ve müşhil içirilmez. Ancak hasta kabız olursa hukne-i leyine (bir tür lavman) yapılır. Ayrıca sandal ağacı şurubu, verd-i tarî (?) şurubu, kuzukulağı şurubu, limon şurubu, nar şurubu, ve elma şurubu, sikengübîn, gül suyu ve sığır dili bitkisi suyu içirilir. Ayrıca hastanın kalbi üzerine gül suyuyla sandal ağacı ve ermeni kili sürülür. Müntahab-ı şifâ'da yine veba için başka

⁶⁵³ Dönem kaynaklarından birinde geçen bir bilgiye göre kına veba salgını esnasında kullanılan bir metottur. Kına'nın salgın esnasında kullanımı için bkz. el-Cüzcânî, **Tabakât-ı Nâsirî**, Ötügen Yay., İstanbul, 2016, s.115. Kına hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. A. Süheyl Ünver, "Türk Tıp Tarihinde Veba Hastalığına Karşı Kına Tatbiki", **Türk Tıp Tarihi Arşivi**, c.2, no:7, 1938, s.1-3.

⁶⁵⁴ Kantaron özellikleri: Kantaryon denen kızıl çiçeklice bir ottur. Bitkinin çiçeği dövülür ve tatlı ile karıştırılır. Sıtma nöbeti tuttuğu zaman yenir. Ayrıca sıtma krizinde kantaryon bitkisiyle tütsü yapıldığı zamanda fayda sağlar. İbn-i Şerîf Yâdigâr, **a.g.e.**, s.297.

⁶⁵⁵ Tekiner, **a.g.m.**, s.189.

⁶⁵⁶ Kâşgarlı Mahmûd, **a.g.m.**, s.675.

⁶⁵⁷ Kâşgarlı Mahmûd, **a.g.e.**, s.159, 675; Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Alp Arslan ve Zamanı**, c.III, TTK Yay., Ankara, 2016, s.431.

⁶⁵⁸ Şeşen, **a.g.e.**, s.34.

bir tavsiye de veba giren eve sirke saçılması ve mersin yaprağı döşenmesi tavsiye edilir. Bunların yanı sıra sandal ağacı, topalak⁶⁵⁹, kâfur, öd ağacı (ûd) ve anberin günlük buhur edilmesi tavsiyeler arasındadır.⁶⁶⁰İbn Şerîf'in Yadigar'ında da benzer tavsiyeler yer almaktadır. Vebanın olduğu yerlerde ûd, amber, günlük, mastakî, sandal, su'd, lâden, kust, servi, yılgin ve badem ağaçları evlerde buhur edilmelidir. Koyun kemiğini buhur etmek havayı ıslah etmek için önerilen bir diğer durumdur. Turunc-ı akrepî⁶⁶¹ denilen otun evin kapısının yanına asılması da inanılan bir tılsımdır.⁶⁶² Bir parça çiyen otu evin bir tarafına asılırsa vebanın o eve girmeyeceği inancı da Hacı Paşa tarafından aktarılan bir bilgidir.⁶⁶³

Çiçek hastalığı ile ilgili tavsiyelerde bulunan Hacı Paşa tedavisi için şunları söylemiştir: Çiçek geçiren kişi ateşi fazla olursa, semizotu sütü, karpuz suyu ve pire otu tohumu suyu içirilir. Hasta ishal olursa nar suyu ve kurs-ı tebaşir hummazi(?) içirilir. Ayrıca çiçek geçiren kişi döküntü geçiremezse hastalığın kötüye gideceğinden bu duruma karşı da hastaya şekerli rezene ve şekerli kereviz suyu içirmelerini tavsiye eder.⁶⁶⁴

Sıtma hastalığına bitkisel tavsiyeler ise, yarım bardak sert şarap, ince doğranmış üç kara turp, bir dirhem biber, yarım dirhem ezilmiş karanfil ve kabukları soyulmuş ve ince doğranmış iki tatlı elmayı bir çömlekte karıştırıp kaynatarak oluşturulmuş şerbet de sıtma krizleri esnasında hastaya kadeh kadeh içirilir. Yine ekşi elma, koruk suyu, kuzukulağı gibi bitkilerin hastalığa iyi geleceği ve harareti düşüreceği bitkisel tavsiyeler arasındadır.⁶⁶⁵

Cüzzam hastalığını tedavi metodu oldukça kısıtlı olup, ancak bedenin her tarafından kan aldirmek, perhiz yapmak ve boşaltım şeklinde tavsiye edilir.⁶⁶⁶

⁶⁵⁹ Kırk boğum, su'd kökü/ emlec-i münakkı. İbn-i Şerîf Yâdigâr, **a.g.e.** , s.725.

⁶⁶⁰Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), **a.g.e.** , s.172-173.

⁶⁶¹Akrepe benzeyen bir ot olup genellikle bayırlarda biter ve sarı çiçeği, benefşe yaprağı olan bir bitki türüdür. İbn-i Şerîf Yâdigâr, **a.g.e.** , s.307.

⁶⁶²İbn-i Şerîf Yâdigâr, **a.g.e.** , s.43.

⁶⁶³Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), **a.g.e.** , s. 177.

⁶⁶⁴Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), **a.g.e.** , s.150; Tokaç, **a.g.m.** ,s.46.

⁶⁶⁵Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), **a.g.e.** , s.140.

⁶⁶⁶Tokaç, **a.g.m.** , s.52.

Cüzzamlıya verilen tavsiyeler arasında anne sütü ve eşek sütü de vardır.⁶⁶⁷ Ayrıca bu hastalık için mâlihulyâ⁶⁶⁸ ilacı kullanılır.⁶⁶⁹

Kulunç tedavisinde üzerlik⁶⁷⁰ otunun tohumlarının kaynatılarak, sıcak suyun içildiğini ayrıca kaynatılan suyun bir bez parçası yardımı ile kulunç olan bölgeye masaj yardımı ile ovulduğu da bilinmektedir.⁶⁷¹ Kulunç tedavisinde yaş üzüm⁶⁷² meyvesi de etkili olduğu düşünülen bir diğer bitkisel tedavi metotudur.

Nikris hastalığı için önerilen bitkiler ve faydalı olarak görülen tavsiyeler ise, gül suyu, tilki üzümü, hayyu'l-âlem suyu(?), anne sütü, ak sandal ve sirkeyle yakı yapılır. Ağrı yaptığı takdirde yakıya biraz afyon ve safran ilave edilir.⁶⁷³

Çıban hastalığı için fâsd (kan aldırma) ve hacâmat yapılır. Pişirilmiş helile ile ishâl edilir. Bezr-i katûnâ⁶⁷⁴ sirke ile ıslatılarak çıbanın üstüne sürülür. Keten tohumu, güvercin gübresi ve ekşi hamurla harmalanarak yakı elde edilir.⁶⁷⁵

Selçuklu tıbbında kullanılan bazı bitkiler hem halk hekimliğinde hem de modern tıp ilaç yapımında kullanılmaktaydı. Mesela, uzun süren ateşli hastalıklarda sarımsak veya bal; hararete bal ve sirke karışımı; soğuk algınlıklarda bal, sarımsak, yoğurt; ishalde sarı helile⁶⁷⁶; kabızlıkta mahmude; bağırsak ağrılarında tiryâk ve tiryâk-ı farûkî, uykusuzlukta haşhaş sütü; gözü kuvvetlendirmek için çiğ şalgam; hava değişikliklerinde sulandırılmış şerbetler kullanılırdı. Ayrıca, deri hastalıklarında

⁶⁶⁷Tokaç, **a.g.m.** , s. Aynı yer.

⁶⁶⁸ Melankoli; deliliktir ki ademin fikrin endişesini azdırır. İfsad eder. Gassalu olur ve halvet sever ademden kaçır ve tızcekkâkar ve beyhude yâvuz endişeler söyler. İbn-i Şerîf Yâdigâr, **a.g.e.** , s.705.

⁶⁶⁹İbn-i Şerîf Yâdigâr, **a.g.e.** , s.325.

⁶⁷⁰Sedef otugillerden, yaprakları almaşık, çiçekleri beyaz renkte, susama benzeyen tohumları acı olan, halk hekimliğinde tedavi amaçlı, tütsü olarak kullanılan bir bitki. 2. Bu bitkinin tohumlarından yapılan nazarlık veya süs olarak kullanılan eşya. Anadolu'da hemen her evde asılı bulunan üzerlik, nazara karşı koruyucu olduğuna inanılan bir bitkidir. Ateşin üzerine konularak yakılan tohumlarından çıkan güzel kokulu dumanın, kötü ruhları kovacağına inanılır. Selçuklu döneminde de bu otun bilindiğini söylemek mümkündür. Anadolu coğrafyasında genellikle Karaman, Konya, Ankara, Sivas, Niğde, Erzincan, Kayseri, Afyonkarahisar, Tarsus gibi orta Anadolu steplerinde yetişen bir bitkidir. Deniz Gezgin, **Bitki Mitosları**, Sel Yay., İstanbul, 2010, s.123; Kâşgarlı Mahmûd, **a.g.e.** , s.689, 719.

⁶⁷¹İsmet Zeki Eyupoğlu, **Anadolu İlaçları "Anadolu Üçlemesi 3"**, Toplumsal Dönüşüm Yay., İstanbul, 1998, s.182.

⁶⁷²Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), **a.g.e.** , s.135.

⁶⁷³Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), **a.g.e.** , s.129.

⁶⁷⁴ Boğa yaprağı denilen bitkinin tohumudur./Sinirli yaprak tohumu da denir.İbn-i Şerîf Yâdigâr, **a.g.e.** , s.677.

⁶⁷⁵İbn-i Şerîf Yâdigâr, **a.g.e.** , s.308-309.

⁶⁷⁶Sarı helile adı altında bir bitkinin Mevlana tarafından kullanıldığına ve bu bitkinin bir çok çeşidinin doktorların kullandığı bildirilmektedir. Ahmed Eflâki, **a.g.e.** , s.284.

kaplıcalara gidilir, nezlede kan aldırılır ve hamamda yıkanılırdı.⁶⁷⁷ Yine Ariflerin Menkıbeleri'nde geçen bir bilgiye göre gül yaprağının göze sürülmesinin göz ağrılarına iyi geldiği söylenmektedir.⁶⁷⁸ E

Selçuklu dönemi ile ilgili kaynaklarda bazı içeceklerin de şifa kaynağı olduğu kaydedilir. Örneğin hurmadan elde edilen şarap sıcak ve yumuşaktır. Tabiatı ve mizacı yumuşatır ve pislikleri mideden defeder. Göğse ve bağırsaklara iyi gelir. Kulunca iyi gelir. Buğday, arpa, bal, şeker vd. gıdalardan elde edilen şarapların fayda ve zararları vardır. Şarap hazmedici kuvvetin lazım olduğu esnada ölçülü bir miktarda içilirse harareti artırır, yemeği iyi hazmettirir, hava kuluncunu giderici etkileri vardır. Zararları ise kötü meraklar, akıl bozuklukları ve vücüttaki hastalıklardan nikris, felç, istiska, ateşli şiş, humma gibi hastalıklara ve hattâ ani ölümlere sebebiyet verebilir.⁶⁷⁹

Bizans kaynaklarında da bu döneme ilişkin bazı uygulamalar ve tedavi metotları yer alır. Kinnamos'un verdiği bilgiye göre; İmparator Ioannes Komnenos, Kilikya ve Toros dağlarında ava gittiği bir esnada yaban domuzu karşısına çıktı. Hayvan saldırırken ok kendine isabet etti. Hayvanın hırçın şekilde davranması İmparatorun kolunun ters dönmesine neden oldu. Bileğine de okun ucu girdi. Yaraya dönüştürülen bileğine halk arasında ekde/ora (ayakkabı parçasından sökülmüş bir deri parçası) denilen ince bir deri mikrop kapmaması için yaranın üstüne kapatıldı. Fayda sağlamayan bu metot yaranın iltihaplaşmasına neden oldu. Hekimler şişen kolun kesilmesini uygun görerek bu işlemi yaptılar. Bir diğer tedavi metodu olarak ise, yaranın iltihap görmesi üzerine bir et parçasının kesilmesini emrederek, doğrudan yaranın üstüne koydular. Tedavide kullanılan et ise, yolda yorgunluktan ölen atlardan birinin eti idi. Yaraya bal sürmek de başka bir tedavi usulü idi.⁶⁸⁰

Görüldüğü üzere hastalıklar karşısında uygulanan metotlar daha çok bitkisel ağırlıklı geleneksel usullere göre uygulanan tedavilerdir. İnsanların doğayla barışık olması tarih boyunca bitkilerin keşfedilip ilaç yapımında kullanılmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu bağlamda her bitkinin bir şifa kaynağı olduğunu söylemek abartı olmaz kannatindeyiz.

⁶⁷⁷ Bayat, **a.g.e.** , s.266.

⁶⁷⁸Eflâki, **a.g.e.** , s.125.

⁶⁷⁹Şarab'ın faydaları ve zararları hakkında detaylı bilgi için bkz. Râvendi, **a.g.e.** , s.394-395.

⁶⁸⁰**Ioannes Kinnamos'un Historia'si (1118-1176)**, s.21; Niketas Khoniates, **a.g.e.** , s.26, 52,133.

Halk Hekimliği ve Alternatif Tıp

Tarihin her döneminde olduğu gibi Selçuklular döneminde de halk bilgeleri hep var olmuştur. Onlar gündelik hayattan elde edilen bilgi ve tecrübelerine dayanarak çeşitli tedavi metotları geliştirmişlerdir. Tarih boyunca farklı milletlerle karşılaşmış olan Türk toplumu, bazen bunlarla birlikte yaşamış bazen de komşuluk yapmıştır. Böylelikle kültürel bir zenginlik yaşanmıştır. Sağlık konusunda da bu kültürel zenginlik kendisini hissettirir. Tıbbın ortaya çıktığı ilk dönemler geleneklerle vücut bulmuş pratikler üzerine çalışılmıştır. Daha çok deneme-yanılma metodu ile geliştirilen gündelik bilgiler ve sonuçta elde edilen tecrübe, hastalıkları tedavi etmede de önemli bir rol oynamış ve bundan halk hekimliği⁶⁸¹ doğmuştur. Genellikle alternatif tıp olarak tanımlanan bu tedavi kaideleri halk arasında kabul görmüş ve görmeye de devam etmektedir. Halk hekimi olarak kabul edilen tedavi ediciler, belli bir eğitim-öğretim görmüş, herkesçe kabul edilen bir ihtisasa sahip kişiler değildir. Fakat kültürel bir birikim olarak ilerleyen bu süreç, resmi olmamakla birlikte usta-çırak ilişkisine dayanır. Ya da ebeveyninden çocuğa aktarılarak devam eder. Nitekim bu durum bir kültür hazinesi olmasının yanı sıra toplumu ayakta tutan değerler arasında sayılabilir. Kültürel birliktelik yardımlaşma ve dayanışmayı beraberinde getirir.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin sosyal hayatını detaylı bir şekilde eserlerine yansıtan Mevlâna'nın eserlerinden ve diğer kaynaklardan edindiğimize göre; halk hekimliği bu dönemde de yaygındır.

Türk kültürünün önemli menbalarından Divan-ı Lügati't- Türk'de yer alan tıp ve hekimlik ile ilgili kelimelerin pek çoğunun bu dönemde de yer aldığını düşünüyoruz. Çünkü bu eser her ne kadar Karahanlılar dönemine ait ise de, kültürde devamlılık esas olduğundan Selçuklularda da bu kültürün devam etmesi kuvvetle muhtemeldir. Divan'da halk hekimliği ile ilgili pek çok bilgi yer alır. Öyle ki burada kayıtlı tıbbi

---

⁶⁸¹ Geniş bir tabirle halk hekimliği şu şekilde adlandırılmaktadır: “Halk tıbbı”, “geleneksel hekimlik”, “geleneksel tıp”, “tıbbi folklor”, “folklorik tıp”, “ev tedavisi”, “alternatif tıp”, “tamamlayıcı tıp”, “yerel tıp”, “halk tababeti” ve “halk sağaltmacılığı” gibi farklı isimlerle halk hekimliği anılmaktadır.

terminoloji, özellikle de madde başı kelimelerle mukayese edildiğinde neredeyse onda birlik bir orana tekabül eder.⁶⁸²

Divan'da dinsel-büyüsel tedavi şekliyle uğraşan kişilere “kam” ve “baksı” denilmektedir. Zaman zaman da “şaman” ve “Atasagun”⁶⁸³ gibi isimlerde verilmektedir. Karahanlılara ait bir diğer kaynak olan Kutadgu Bilig’de afsuncular çok bulunur, rüzgârların hastalığını tedavi eden Bey, “*sen onlara başvurmalısın, hastalıktan kurtarır bu sözler; Kam’ın sana fayda verebilmesi için, Bey, sen onun her şeyine inanmalısın, O’nun sözlerini bir tabip sevmez, O, mukazim’den (mükazeme: hiddeti ve öfkeyi yenme) uzaklaşır*” denmektedir.⁶⁸⁴

Selçuklular döneminde dinsel-büyüsel tedavi metotlarına örnek verecek olursak; sıtma hastalığında⁶⁸⁵ sarımsak üzerine dua yazmak ve yemek, kıtmir tüyünden tütsü yaparak sıtma hastalığına bir çare olarak görmek bunlardan bazıları idi.⁶⁸⁶ Yine sıtma hastalığına karşı yapılan tılsımlar arasında yabancı kurbağanın sağ ayağını hastanın boynuna takmak ve ayı dişini çocukların boynuna asmak, ayrıca örümceği canlı bir şekilde yakalayarak ceviz kabuğunun içine koymak vardı.⁶⁸⁷ Veba hastalığı için hekimler uzun dualar, muskalar, baharatlar, kan akıtma gibi usuller vardı. Bunlar çoğu zaman belli bir ücret karşılığı hastalara sunuluyordu. Veba için Nikiforuk’un

⁶⁸²Ali Haydar Bayat konuya ilişkin kapsamlı bir çalışmasında DîvânuLugâti’t-Türk’teki tıbbi kelimelerin sayısını 589 olarak tespit etmiştir. Ali Haydar Bayat, “Konularına Göre Divânu Lugati’t-Türk’te Tıbbî Terminoloji”, s.105. Bu rakam, 8000 civarında madde başı kelime içerdiğini bildiğimiz Dîvânu Lugâti’t-Türk’te halk hekimliğinin önemli bir yere sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bkz. Kâşgarlı Mahmûd, **Dîvanü Lûgat-it-Türk**, (çev. uyarlama, düzenleme Seçkin Erdi vd.), Kabalcı Yay., İstanbul , 2005.

⁶⁸³ Dîvanü Lûgat-it-Türk’te ata sâgün olarak geçen hekim olarak adlandırılmaktadır. Kâşgarlı Mahmûd, **a.g.e.**, s.158.

⁶⁸⁴ Veli Atmaca, **Tarih Boyunca Hastalık Algılanmasında Dua Şifa İlişkisi**, Gereklikitap, İstanbul, 2011, s.54.

⁶⁸⁵ Müvverrih Zeki Velidi Toğan’ın sıtma hastalığı nedeniyle bir şamana tedavi olduğu anısını burada zikretmek gerekir. “Ben şiddetli bir sıtmaya tutulmuştum. Hastalık bende Buhara’dan beri vardı. Bir özbek çadırı içinde ateş yakıldı ve kapkara sakallı olan,40 yaşlarında olduğu tahmin edilen sağlam yapılı biriydi. Elinde “düngür” denilen davul ile Şamanî şarkılarını söylemeye başladılar. Çaldılar ve şarkı söylemeye devam ederken biri vecde geldi. Ağzlarından beyaz köpükler geldi ve kendilerini kaybetti. Nihayet Bakşı’da vecde geldi. Hazır bir demir kürek vardı. Ağzına su alıp küreğe püskürdü. Ateşten sıçrayan su parçaları yüzüme sıçırıyordu. “Korkma korkma, iyidir.” Dediler. Bakşı yanın küreği ağzına aldı. Birkaç defa etrafımda bu şekilde dolaştı. Küreği tekrar ateşe attı. Daha sonra benim iyi olacağımı söyledi. “Artık iyileşeceksin, ilaç falan almayın”, dedi. Bu sayede Şaman ayinine şahit oldum. Ateşin ve su parçacıklarının sahte olmadığını da biliyordum. Bundan sonra kinin almadım ve sıtmayıda hissetmedim. Yaşananlar karşısında hiçbir ücrete ödemedim. Ayrıca hediye de kabul etmedi.” Veli Atmaca, **Tarih Boyunca İnanç Tıp İlişkisi**, Gereklikitap, İstanbul, 2011 , s.125-126.

⁶⁸⁶ Eflâki, **a.g.e.** ,s.674.

⁶⁸⁷ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), **a.g.e.** , s.140.

kaydettiği başka bir öneri ise: İki findıkla bir incir yenilmesi ve maruldan kaçınmaları idi. Yine bir parça fil kemiğinden küçük çocukların boynuna asılırsa veba geçirmeyeceklerine inanılmakta idi.⁶⁸⁸

Sıtma hastalığı için yine şu alternatif tedavi usülleri vardı. Üç diş sarımsak ayıklanır ve üzerine şeytan yazılarak sabah aç karnına tek tek yutulurdu. Ya da bir kısım kinin içine iki tane limon suyu dökülür ve bir yumurta kırılır soğukta 12 saat bekletildikten sonra elde edilen karışım hastaya içirilirdi. Mevlâna'nın bir sıtmalıya üç diş sarımsak ve bademin üzerine "*Ezan(Ondan) ezîn (bundan) pesin(sonucu)*" yazarak, sıtmalıya verdiği, bunun sonucunda hastanın üç günde iyileştiği beyan edilir.⁶⁸⁹ Diğer bilgiyi destekler mahiyetinde Müntehab-ı şifa adlı eserde de badem ile ilgili şu bilgi verilmiştir:

*"...sıtma için üç bādâm yazalar her birinin bir günde yedireler evvel gün adın ikinci gün adın üçüncü gün yâsin..."*⁶⁹⁰ Görüldüğü üzere yapılan tedavi metotları hem büyüsel hem de maddesel olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir diğer usul ise yavşan otu kaynatılarak soğuk bir şekilde hastaya içirilir bu şekilde hastalığın geçeceğine inanılırdı.⁶⁹¹ Sıtma hastalığının tedavisi hakkında halk hekimliğinde uygulanan pek çok örnek sıralanabilir. Görüldüğü gibi halk kültüründe inanç gereği okunma ve bitkisel tedavi metotları oldukça yaygındır.

Çiçek hastalığının, kızamığın ve bütün çocuk hastalıklarının özel tanrıları vardı. Bunlara mum tütsü yakılırdı. Yine cüzzamlı bir hastaya yılan etinin yemesi tavsiye edilirdi. Cüzzamlıya oğlak eti, sığır eti, teke eti, öküz eti ve selvi otu gibi yiyeceklerin yedirilmesinin şifa olacağına inanılmakta idi.⁶⁹²

İbn Şerif Yedigâr'ın eserinde; çıban tedavisinde katırkuyruğu bitkisinden her sabah üç gün süreyle yedişer tane yutulursa çıban geçer denilmiştir. Yine çıbanla ilgili

⁶⁸⁸Nikiforuk, **a.g.e.** , s.85; İbn-i Şerif Yâdigâr, **a.g.e.** , s.307.

⁶⁸⁹Ahmed Eflâki, **a.g.e.** , s.244.

⁶⁹⁰ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), **a.g.e.** , s. Aynı yer.

⁶⁹¹Halk hekimliğinde uygulanan pek çok metot için bkz. Nagihan Baysal, Eren Akçiçek, "Geçmişte Anadolu'da Sıtma Folkloru", **Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma**, Gecekitaplığı, Ankara, 2017, s.662-663.

⁶⁹² V. Atmaca, **a.g.e.** , s. 70; Ünver, "Türkiyede Cüzam Tarihi", s.22-24.

olarak İbn Şerif'te; Kasas ve Şuarâ Surelerinin ilk ayetlerini oluşturan “*Ta, Sin, Mim*” harflerini üzerinde taşıyan kişide çıban çıkmaz bilgisi yer alır.⁶⁹³

Kaplıcalar ve hamamlar da⁶⁹⁴ Selçuklular döneminde yaygın olarak faydalanılan bir tedavi usulüydü. Selçukluların temizliğe göstermiş itinanın en bariz delili hamamların çokluğu idi. Konya’da bulunan Sultan Hamamı Sahip Ata’nın yaptırmış olduğu ve günümüze kadar varlığını sürdüren önemli bir Selçuklu mirasıdır. Yine Kırşehir’deki 1135-1140 yıllarında inşa edildiği tahmin edilen Karakurt Hamamı’da günümüze ulaşan mühim yapılardan biridir.⁶⁹⁵

Selçuklu Devleti döneminde kaplıcalara da çok büyük ehemmiyet verilmiş ve hatta bu durum pek çok efsaneye konu olmuştur.⁶⁹⁶ Bunlardan bazıları Ilgın kaplıcası/Konya (1267)⁶⁹⁷, karakurt kaplıcası/Kırşehir (1135), Seydişehir kaplıcası/Konya, yoncalı ılıcası/ Kütahya / Tavşanlı (1233) ve Erzurum’un Ova kazasının merkezinde ılıca⁶⁹⁸ bunlardan bazılarıdır.

Selçuklular, şifalı su kaynaklarına da büyük önem vermişlerdir. Kaplıca olarak kullandıkları gibi şifalı içme suyu olarak da faydalanmışlardır. Romatizma gibi kronik hastalıkların tedavilerinde, nörolojik hastalıklarda, böbrek ve idrar yolları hastalıklarında, kadın hastalıklarında, akciğer iltihaplanmalarında, ekzama, cüzzam

⁶⁹³İbn-i Şerif Yâdigâr, **a.g.e.** , s.309.

⁶⁹⁴ Selçuklularda savaş ve göç zamanlarında da hamamlar için çözüm yolu bulunmuştur. Göçebe Türklerin de deriden yapılmış ve çerge denilen çadır hamamları olup burada yıkanmaktaydılar. Orta-Asya Türk devletlerinde hükümdarların kullandığı bu hamam Bizans’a da geçmiş olup imparatorlar sefere çıktıkları zaman çadırdan meydana gelen bu hamamda beden temizlik ihtiyaçlarını karşılıyorlardı. Bu göçebe kültürünün Selçuklularla birlikte Yakın-Şarka gelmiş olması muhtemel olarak gözükmekteydi. I. Alâaddin Keykubâd Anadolu’da *Hamâm-i seferî* denilen bu çadır ile birlikte sefere çıkıyor; altın, gümüş takımlar, anber kokular bu hamamın içinde bulunan araç gereçler içinde yer almaktaydı. Osman Turan, **Selçuklular ve İslamiyet**, s.346-347. Ayrıca hamamlar da hastalara bakan ve hususi tabiplerde bulunmaktaydı . Abu’l Farac, **a.g.e.** , II ,s.522. Hamamlarda tabiplerin bulunması dönem için oldukça önemli bir gelişmedir. Hamamların sıcaklığı ve ısı dikkate alındığında çeşitli hastalıkların ve ölümlerin yaşanmaması adına alınan bir önlem olarak değerlendirilebilir.

⁶⁹⁵Freely, **a.g.e.** , s.197.

⁶⁹⁶ Efsaneler için bkz. Ünver, **Selçuklu Tababeti**, s.106-108.

⁶⁹⁷ Ilgın kaplıcasına felçli, cüzzamlı, baras, istiska, cilt ve nikris hastalıklarına tutulanların bu ılıcaya giderek şifa bulacağı inancı o dönemde de itibar görmüştür. Ve şu anda alternatif bir tıp olarak bugün dahi gidilen bir yerdir. Ünver, **Selçuklu Tababeti**, s.101-103.

⁶⁹⁸Ünver, **Selçuklu Tababeti**, s.101-106.

gibi deri ve cilt hastalıklarında hamamlar ve kaplıcalar kadar içmeceler de alternatif olarak tercih tedavi kaynaklarıdır.⁶⁹⁹

Bunlardan başka buzhaneler de sağlık alanında kullanılmıştır. Sahip Ata'nın Konya'da yaptırmış olduğu buzhaneler bunun bir delilidir. Mevlâna'nın buz ile tedavi olduğu bilinmektedir.⁷⁰⁰

Görüldüğü üzere Selçuklular döneminde suyun tedavideki rolü oldukça büyüktür. Medeniyetin önemli bir unsuru olan su ile arınma ve temizlenme çok eski bir geçmişe sahiptir. Su, sağlıklı yaşam koşulları için gerekli olduğu kadar, hasta tedavi metotları arasında da yer almıştır.⁷⁰¹

Bütün bunlardan başka halk arasında yaygın bir şekilde inanılan el alma veya ocak olma geleneği de tedavi usulü olarak benimsenmiştir. Selçuklu tıbbi üzerinde en ciddi çalışmalardan birini yapan Sühey Ünver'in naklettiğine göre; Abdülfettah Veli Bağdat'tan kırk dervişle Kastamonu mevkiye gelmiş ve Kastamonu hâkiminden ikameti için bir yer istemiştir. Kastamonu hâkimi ise, ondan hoşlanmamış ve kendisine çalılık ve yılanlarla dolu bir bölgeyi tahsis etmiştir. Bunun üzerine dervişler civarı temizleyerek mukabele icrasına başlamışlardır. Yılanları hepsi, gizlendikleri mahalden çıkararak dervişlerin olduğu mekâna gelmişlerdir. Bunun üzerine dervişler yılanları toplayarak yılanlık deresine atmışlardır. İnanışa göre yılanlar taşa dönüşmüştür. Tekke olarak vasıflandırılan bu yere halk çeşitli hastalıkların tedavisi için uğrarlarmış. Ayrıca sıtmalıların da dışarda bulunan yılanlı taştan biraz suya karıştırıp içince şifaya kavuştuklarına inanılmış.⁷⁰²

3.2. AFETLER KARŞISINDA ALINAN TEDBİRLER

Tabii hadiselerin bazıları beklenmedik bir anda gerçekleşirken, bazı afetler ise uzun sürede gerçekleşmektedir. Önceden tespiti mümkün olan afetlere önlem alma gayesi hayatın her döneminde var olmuştur. Kıtık ve kuraklık afeti gibi uzun sürede gerçekleşen ve öngörüsü mümkün olan afetler için devletler kendince önlem almıştır.

⁶⁹⁹Sevgi Şar, Esin Kahya, Adnan Ataç, "Anadolu Selçuklular Döneminde Suyun Tedavideki Rolü", **Selçuklu Tarihi Bilim ve Düşünce (Bildiriler)**, (Yay. haz. :Metin Hülagü vd.) , TTK Yay., Ankara,2014,s.371.

⁷⁰⁰Eflaki, **a.g.e.** , s.147.

⁷⁰¹Şar ve diğerleri , **a.g.m.** ,s.369.

⁷⁰²Ünver, **Selçuklu Tababeti**, s.74.

Türkiye Selçuklu Devleti de bu hadiseler için çeşitli önlemler aldığı bilinmektedir. Afet ile karşılaşılmadan önce münecimlerin (astronomlar) görüşlerine yer verilmiştir. Halkın açlık ve sefaletle uğramaması için tahıl ambarları, su dolabı tekniği, gıda muhafaza yöntemi, havuz sistemi, hendeklerin su ile doldurulması, yağmur sularının fazlasının sarnıçlara çevrilmesi gibi metotlar geliştirerek kriz ortamını en az tehlikeyle atlama için bazı geleneksel tedbirlere başvurulmuştur.

3.2.1. Sarnıçlar ve Su Dolabı Tekniği

Türkiye iklimi özelliklerine göre toprağın yapısı ve yağış rejiminin düzensiz olduğu dönemlerde bu durumun etkisini azaltmak için toprak ya nadasa bırakılır ya da sarnıçlar⁷⁰³ ve su dolabı tekniğinden faydalanılırdı. Uygulanan yöntem ile verimsiz topraktan bile ürün elde edilebilmekteydi. Selçuklu coğrafyasında topraktan alınan vergiler sulu ve susuz bölgeler olarak ikiye ayrılmış ve farklı vergilere tabi tutulmuştur. Bağ, bahçeden elde edilen verimden, dönem kaynaklarında sıkça bahsedilmiştir. Bu durum Mevlevî kaynaklarında ve seyahatnamelerde de vurgulanmıştır. Özellikle, özel mülkiyete ait topraklardan alınan vergilerden bu durumu anlamaktayız. Bu topraklardan, arazinin verimliliğine göre, nehir, kanal, sarnıç veya dolapla sulama durumuna göre örfî ve şer'î vergiler alınmaktaydı.⁷⁰⁴

Sarnıç, su depolamak için yapılmış üstü kapalı ya da açık olan mimari yapıdır. Genellikle yağmur sularını depolamak ve temiz su biriktirmek için kullanılır. Depoları toprak altında bulunan sarnıç suları, ilkbaharda kar, yağmur suları ve çevresinde bulunan ırmak yardımıyla doldurulurdu. Bunların suyu bazen bir merdiven yardımıyla inilerek, bazen de kova ile çekilerek alınırdı.⁷⁰⁵

⁷⁰³ Bizans Devletinde yeraltı denilen sarnıçlar olduğu bilinmektedir. Bu sarnıç iki tepenin ortasında olup, geniş ve pek çok su girişi bulunan bir yapı idi. Sayısız kanallardan, yarıklardan, çukurlardan çok sayıda su temini sağlanıyordu. **Ioannes Kinnamos'un Historia'si (1118-1176)**, s.196-197. IV. Yüzyılda da sarnıçlara rastlamak mümkündür. Sevin, **a.g.e.** , I, s.205.

⁷⁰⁴Osman Turan, "Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku, Mirî Topraklar ve Hususi Mülkiyet Şekilleri", **Belleten**, XII/47, (1948), s. 560; Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi I (1243-1453)**, İstanbul, 1974, s.18.

⁷⁰⁵Yusuf Küçükdağ- Caner Arabacı, **Selçuklular ve Konya**, s.324; İbrahim Hakkı Konyalı, **Âbideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi**, Yeni Kitap Basımevi, Konya, 1964,s.1095; el-Ömerî, **a.g.e.** , s.54.

Ülkemizde Selçuklu ve Osmanlı dönemine ait pek çok sarnıç tespit edilmiştir. Selçuklu dönemine ait Konya ve çevresinde pek çok sarnıç mevcuttur.⁷⁰⁶ Bu durum Konya'nın iklim özellikleri ile alakalıdır. Buradaki karasal iklim, sarnıç sisteminin yoğunlaşmasını sağlamıştır. Üstelik bu şehrin başkent olması, nüfusunun yoğunluğu da sarnıca olan gereksinimin artmasına yol açmıştır. Genellikle kıtlık ve kuraklık⁷⁰⁷ zamanlarında da bu yapılardan faydalanılmıştır. Konya-Beyşehir yolu üzerinde Hoca Ahmet Fakih türbesi yakınında bir sarnıç vardır. I. Alâeddin Keykubad dönemine tarihlendirilmektedir.⁷⁰⁸

Aynı şekilde Konya'da yağmur zamanlarında meydana gelen sel suları, su yolu açılarak hendeklere doldurulduğu bilinmektedir. Selçuklular döneminde kar ve yağmur sularını sarnıç ve depolarda, mevcut bulunan akarsu bentlerinde toplamak ve toplanan suları kanallar ve kemerler aracılığı ile şehirlerin su ihtiyacını üzere kullanmak oldukça yaygın bir metot idi. Selçuklular bu yapıları kullandıkları gibi önceki var olanların onarımını da gerçekleştirmişlerdir.

Önceleri Mengüçüklü Beyliği'ne ait olup, sonradan Selçuklular'a bağlanan Divriği hakkında, Evliya Çelebi'nin nakline göre; Divriği şehrine Yağı-basan köyünden gidene göre; kalede yağmur sularını toplayan sarnıçlar, merdivenli su yolu ve buğday ambarları ve daha pek çok yapı mevcuttur.⁷⁰⁹ Devrin mühim şehirlerinden biri olan Mardin'de ise, su sistemi kanalarla olup; nüfus artışı ve ihtiyaç çoğaldığı zaman yağmur sularını biriktirmek için sarnıçlara başvurulmuştur.⁷¹⁰

Türkiye Selçukluları döneminde Mevlânâ'nın bir beyiti vasıtası ile suyun ortak kullanımını dolayısıyla su yüzünden kavgaların çıktığını anlıyoruz. “*Yağmur suyu, bahçeyi yüz türlü renklerle bezer. Hâlbuki oluk, komşuları birbirine düşürür, kavga çıkarır*”⁷¹¹

⁷⁰⁶ Nebi Bozkurt, “Sarnıç”, **DiA**, İstanbul, 2009, s.159.

⁷⁰⁷ Konya'da kıtlık ve kuraklık için bkz. Baykara, **a.g.e.**, s.18.

⁷⁰⁸ Konya'da kıtlık ve kuraklık için bkz. Baykara, **a.g.e.**, s.18, 83.

⁷⁰⁹ O. Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, s.86.

⁷¹⁰ O. Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, s.221.

⁷¹¹ Mevlânâ, **Mesnevi**, V, s. 204-205.

Yine İbn Battûta da, “İznik’te şehir içinde bahçeler, tarlalar, evler var. Her insanın evi tarlası ve bahçesi toplu hâlde, yan yana. Suyu da hemen yakında olan kuyulardan geliyor”⁷¹² denilmektedir.

Bütün bu uygulamalardan ve kayıtlardan, Türkiye Selçuklu Devleti döneminde su sıkıntısı yaşandığı anlaşılmaktadır. Bunun sebebi de iklim kaynaklıdır.⁷¹³ Sulama sistemleri arasında su dolapları/Sâkiye önemli bir yer işgal eder. Su dolabı tekniğinin temel hedefi suyu yukarı çekmektir. Su dolabının önemini bu beyitler dile getirmektedir: “O bahçedendir şu gül yanaklar; o dolaptan kavuşur suya gül bahçesi”⁷¹⁴ “Bostana su çekiyorum, bu yüzden dönmeden hoşlanıyorum ben; çünkü çorak yerden, hatta taştan kumdan bile can suyuyla meyveler biter”⁷¹⁵

Su dolapları genelde akarsu üzerine kurulmuştu ve akarsuyun akış rejimine göre dönmekte idi. “Dolabın dönüşünü ne vakte dek göreceksin? Başını çevir de hızlı ve coşkun coşkun akan suyu da gör”⁷¹⁶. “Su içinde olsan, o su sanki tatlı bir şarap olur bana. Hayalini içtikçe hep inler, dolap gibi dönerim”⁷¹⁷ “Mademki kovasin sen, dolabın çevresinde döne dur”⁷¹⁸ buradan anlaşılmaktadır ki, su dolap çarklarının kenarında bir kova ile dönmektedir. Bu kovalar akarsudan aldıkları suyu, çarkın en yüksek noktasına kadar taşıyıp, burada oluğa boşaltmaktadır. Bu esnada sürtünmeden dolayı epeyce gürültü çıkarmaktadır.⁷¹⁹

Ahmed Eflâkî su dolabının çalışmasını şöyle anlatır: “Mevlânâ Bahâeddîn-i Bahrî (Belhî) hazretleri şöyle rivâyet etti: Sonbaharın sonlarında ve kışın başlarında idi. Bir gün Mevlânâ benim bostan dolabıma teşrif etmişlerdi. O günlerde su donmaya başlamıştı. Mevlânâ elbiselerini çıkarıp havuza girdi ve orada bir hayli gecikti. Huzurum kaçtı, onun arkasından dışarı çıktım; Onun havuza girip oluğun ağzında

⁷¹²İbn Battûta, **a.g.e.**, I, s. 431

⁷¹³ Bazen bir savaş stratejisi olarak da su kuyuları köreltilmiştir. Köreltilen su kaynakları yolunu kaybederek tekrar işlev kazandıramamıştır.

⁷¹⁴Mevlânâ, **Dîvân-ı Kebîr**, VI, s. 120.

⁷¹⁵Mevlânâ, **Dîvân-ı Kebîr**, VII, s. 80.

⁷¹⁶Mevlânâ, **Mesnevi**, V, s. 238.

⁷¹⁷Mevlânâ, **Rubaileri**, s.207.

⁷¹⁸Mevlânâ, **Dîvân-ı Kebîr**, VI, s. 147.

⁷¹⁹Mevlânâ, **Dîvân-ı Kebîr**, III, s. 46.

*oturduğunu, mübarek başına suyun aktığını, gırtlığına kadar soğuk suya gömüldüğünü gördüm”.*⁷²⁰

Bostan dolabı olarak nitelendirilmesi hem sulama tekniğine işaret eder, hem de bu suyun hangi amaçla kullanıldığına. Yine Mevlâna’dan bir benzetme ile dolabın su ile döndüğünü anlıyoruz. Senin vücudun bir değirmen onu döndüründe su da kandadır. Su olmazsa değirmen nasıl döner?⁷²¹ Su değirmenin oluşundan döküldükçe taş döner, aşağıdan bir ezgi tuturur.⁷²² Burada değirmenlerin taş ile çalışıp, gürültülü bir şekilde döndüğü ifade edilmektedir.

Râvendî’nin eserinde mecazi bir anlamda şu ifadeler yer alır; Dolap şeklindeki çarh, yeryüzü kuyusuna doğru, ay ile güneşin nurundan ipler saldığü müddetçe, hızır suyunu, güneşsiz kuyusuz ve ipsiz olarak âbıhayat çeşmesinden getirsin.⁷²³

Su ile çalışan bu dolaplar zaman zaman fazla su taşkınları sonucunda hasar görmüştür. Eflâkî, Konya’da bir mızrak boyu yükselen suların dolapların ve değirmenlerin çarklarını yıktığını söyler.⁷²⁴ İbnü’l Esîr ise 1079-80 yılı olaylarını anlatırken, Fırat’ın sularının dokuz arşın yükseldiğini ve su dolaplarını bozduğunu kaydeder.⁷²⁵ Başka bir kaynakta şu bilgiler yer almaktadır. Kışın kullanmak için, yerin altında ağaçtan yapılmış su depoları /sarnıçları vardır. Kış şartları nedeniyle hayvanlar su içmeye gidemediğinde bu teknikten faydalanılmıştır.⁷²⁶

İbn Battûta’nın Anadolu’daki su dolapları hakkında düştüğü kayıtlar oldukça fazladır. Örneğin İbn Battûta, *“Niğde şehrinin içine ve dışına konan dolaplarla ırmaktan alınan su bağ ve bostanlara götürülüyor.”*⁷²⁷, bilgisine yer vermiştir. Amasya bölgesinden bahsederken de; *“Burası büyük bir ırmak kenarında, çevresi bağ ve bostanlarla kaplı, meyvelik ve ağaçlık bir şehir. Irmak üzerine kurulan dolaplarla çekilen su, evleri ve bostanları sulamaktadır”*⁷²⁸ der.

⁷²⁰ Ahmet Eflaki, **a.g.e.** , s. 380.

⁷²¹ Mevlânâ, **Rubâiler**, s.77.

⁷²² Mevlânâ, **Rubâiler**, s.209.

⁷²³ Râvendî, **a.g.e.** ,s.188-189.

⁷²⁴ Eflaki, **a.g.e.** , s.280.

⁷²⁵ İbnü’l Esîr, **a.g.e.** , 10 , s. 112.

⁷²⁶ Şeşen, **a.g.e.** , s.75.

⁷²⁷ İbn Battûta, **a.g.e.** , I, s. 415. Türkiye Selçuklu Devleti döneminde ambarlarda çalışan görevli kişilere de rastlanmaktadır.

⁷²⁸ İbn Battûta, **a.g.e.** , I, s. 417.

Anadolu'daki diğer su dolapları şunlardır: “*Konya şehrinin dışında, tabakçılar kapısı yanında bulunan su çeken dolap*” ve “*Konya'nın dışında, Sirahorlu köyünde beş dolap*”.⁷²⁹

Sonuç olarak, Selçuklu Türkiye'sinde sulama dolaplarının önemi oldukça büyüktür. Her ne kadar günümüzde su dolabı olarak anılmasa da hala Anadolu kırsalında havuz sistemiyle bağ, bahçeye su çekilip kullanılmaktadır. Bu durum su probleminin çözümü için geçici bir tedbir mahiyetindedir. Konya çevresinde yoğunlaşan bu dolap sistemi, yukarıda da bahsettiğimiz üzere bu dönemde de kurak bir iklimin hüküm sürdüğünü gösterir.

3.2.2. Stoklama ve Ambar

Türkiye Selçuklu döneminde stok ve ambar⁷³⁰ usulünün geleneksel metotlarla yapıldığı bilinmektedir. Bu dönemde tarımsal alanda verimliliğin en üst seviyede olması, stoklama ve ambar metoduna başvurulmasını zaruri kılıyordu. Bu bolluk dönemi, kıtlık ve buhran dönemlerine hazırlık olarak mahsülü saklama/ koruma, güvenli bir şekilde taze tutma gibi sorumlulukları unutturmuyor, devlet ve halk buna yönelik tedbir almayı ihmal etmiyordu. Nitekim kuraklık ve kıtlık gibi afetlerinin yaşandığı dönemlerde halkın ihtiyaçları söz konusu bu stok ve ambarlarda bulunan yiyecekler sayesinde karşılanıyordu. Bu durum bize devletin görevinin sadece sınırları korumak ve büyük ordular getirmek olmadığını, devletin aynı zamanda kuraklık ve benzeri zor zamanlarda halkının yanında olup, onun refah seviyesini düşürmeden ihtiyaçlarını karşılama gibi bir sorumluluğunun da bulunduğunu gösteriyordu.

Selçuklular döneminde stoklarla ilgili bir kayıt İbn Bibî'de geçer. İbn Bibî: “*Yiyecek stoklarımız eridi. Bahçelerimizi ve binalarımızı alt-üst ettiler*”⁷³¹. Sözüyle yiyeceklerin stoklandığına işaret eder. Ayrıca burada bir savaş veya saldırı durumu olduğu anlaşılır ki, bu durumda karşı tarafın devlete ve halka zarar vermek adına stokları gasp edip yağmaladığı veya imha ettiği ortaya çıkar.

⁷²⁹Ahmet Temir, **Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur el-Din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi**, TTK Yay., Ankara, 1989, s. 114,116.

⁷³⁰tanglıgew ifadesi “*tahıla sahip olan ev*” anlamına gelirken, tarıqlıq, “ambar” demektir. Kâşgarlı Mahmûd, **a.g.e.** , s.51,535 Anbarcı adı altında Selçuklu Devleti'nde bir görevli bulunmaktadır. Hububat ve zahirenin korunmasında yetkili kişidir. Merçil, **a.g.e.** , s.209.

⁷³¹İbn Bibî, **a.g.e.** , I, s.54.

Hasat mevsiminden sonra elde edilen ürünlerin depolanması ve muhafaza altına alınması bir devlet için kıtlık ve kuraklık zamanında yani ihtiyaç anında halkın mağduriyetini gidermek adına önemli tedbirlerdir. Bu bağlamda her mahsulün muhakkak bir stok yöntemi mevcuttur. Fakat stok denilince ilk akla gelen ürünler tahıl ve baklagillerdir. Bu temel gıda maddelerini stoklama işi, günümüzde olduğu gibi, hem devleti hem de halkı yakından ilgilendirdiği için, her ikisi de bu işi yapmışlardır.⁷³²

Dönemin şahitlerinden Sultan Veled, olağanüstü bir durum karşısında zahire teminini şu şekilde anlatmaktadır: *“Bir kimse bir kaleyi zahire ile doldurmak isterse, buğday, hububat ve diğer besin kaynaklarını⁷³³ getirmeleri için her bir tarafa ulaklar, memurlar gönderir. Ambar yeteri kadar dolunca, artık zahire temin etmezler. Bu adamlar zahirenin etrafında toplanıp otururlar.”⁷³⁴* Bu bilgidен, kaleye stoklanan ürünlerin temini konusunda ilgili memurların görev aldığı anlaşılmaktadır.

1191 yılında Haçlılarla yapılan bir mücadele esnasında Antakya vilayetinde şiddetli bir kıtlık meydana geldiğini daha önceki bölümlerde belirtmiştik, bu sırada Bagras kalesine baskın düzenleyen Antakya halkı, büyük miktarda buğday ele geçirmişti. Ele geçirilen bu buğday Antakya halkı için bir nefes olmuştu.⁷³⁵ 1277 yılında Kayseri şehrinde bir tahıl ambarı olduğu bilinmektedir.⁷³⁶ Bunun yanı sıra sürekli insan sirkilasyonuna maruz kalan kervansaraylarda ve darüşşifalarda da tahıl deposuna yer verilmiştir.⁷³⁷ Bu durum Selçuklu Devleti'nin ticarî amaçlarla yaptırdığı

⁷³² Çin metinlerinde geçen şu ifadeye göre, “Devlet her üç yıllık mahsulden bir yıllık fazlasını tasarruf etme kabiliyetinde olmalıdır. Böylece doğal afetlere rağmen halk sefalet ve tahribe maruz kalmaz. Dokuz yıllık yedeği olmayan devlet için yeteri kadar besin maddesi yok; altı yıllık stoku olmayana tehlikede; üç yıllık stoku olmayana da ümitsiz bir darboğazdadır.” denilmektedir. Yani bir devlet için stoklama son derece önemli bir meseledir. Burhan Oğuz, **Türkiye Halkının Kültür Kökenleri**, II/3, Tarım Hayvancılık Meteoroloji, İstanbul, 1995, s.79.

⁷³³ Besin kaynaklarını muhafaza etmek için temiz, kuru ve serin yerler tercih edilmelidir. Depolanan ürün özellikleri dikkate alınarak aşırı gün gören ve rutubetli yerlerde zahire saklanması ürünü telef edeceği gibi bazı böcek istilalarına(fare, karınca, güve vb. haşereler)da davetiye çıkarabilir. Buna mukabil olarak, zahire saklanan yerler sıkıca kapanır, sızdırmaz bir şekilde örtülür. Ayrıca kuyu açıp kuru yere zahire gömme de farklı bir saklama metottur. Hatta bu durum Anadolu'da hala bazı yiyeceklerin uzun süre yiyeceklerin muhafazası için uygulanan bir metottur.(Peynir, turp, patates, pırasa vb.)

⁷³⁴ Sultan Veled, **Maârif**, (Türkçe terc. Meliha Ü. Ambarcıoğlu), İstanbul, 1984,s.96.

⁷³⁵Abû'l-Farac, **a.g.e.** , II, s.457-458.

⁷³⁶Aksarayî, **a.g.e.** , s.88.

⁷³⁷Merçil, **a.g.e.** ,s.74.

kervansaraylarda kalan yolcuları ve hastanelerdeki hastaları mağdur etmemek adına ince düşünülmüş bir detaydır.

II. İzzeddîn Keykâvûs'un, Yağı-basanoğullarından Ebi Salim'in oğlu Ebi'l-Hasan Ali'ye sattığı Amasya'ya bağlı İl-Arslan köyünün mülkleri arasında “Yer altı buğday ambarı” da geçmektedir.⁷³⁸. Yine Mevlâna'nın bir beyitinde depolama tekniği ile ilgili şu sözleri dikkate şayandır: “ *Bir avuç buğdayı gördün mü ambarı düşün, ambarı gör... anla ki ambardakiler de hep böyle. Gökyüzünün rüzgâr burcundan kopup gelen bütün rüzgârlar da o rüzgârı koparanın yelpazesini olmasa nasıl eser? Ekinciler, ekin devşirme zamanı harman başında Allah'dan rüzgâr istemezler mi? İsterler... buğdaydan samanı ayırmak, buğdayı ambara koymak, yahut kuyulara gömmek için rüzgâr isterler. Rüzgâr gecikti mi hepsinin de Allah'a yalvarmaya başladığını görürsün*”.⁷³⁹ Görüldüğü üzere, doğa olaylarının olması gerekenden fazlası “afet” olarak değerlendirilirken, zaman zaman da doğa olaylarının normal olanına ihtiyaç duyulduğu gerçeği açıktır. Ayrıca buğdayı kuyulara gömmekte ayrı bir metot olsa gerektir.

İnsan yiyecekleri için depolama usulü olduğu gibi, aynı iklim şartlarına maruz kalan hayvanlar için de yiyecek depolama usulü şart idi. Esasen kuraklık ve kıtlık günlerinden etkilenen tek canlı insan değildi. Ekonomisi büyük ölçüde tarım ve hayvancılığa dayanan Selçuklu toplumu, yaşadığı ortamı beraber paylaştığı ve kendisinden istifade ettiği diğer canlıları da düşünmek zorundaydı. Bu sebeple vakfiyelerde bile saman depolarına ve yemhanelere dair kayıtlar mevcuttur.

Selçuklular döneminde ve hattâ günümüzde insanlar, yalnızca kendisinden istifade ettiği hayvanları değil, aynı zamanda evcil olmayan, fakat tabiatın dengesini sağlamada mutlaka bir görevi olan hayvanları da düşünmüşlerdir. Bu sebeple şiddetli kış dönemlerinde evcil olmayan hayvanların açlıktan ölmemesi için dağlara yiyecek bırakmışlardır.

Ambar metotları olarak tespit edebildiğimiz kuyu-çukur yöntemi ve duvarları olan oda şeklindeki depolardır. Mevlana Mesnevi'sinde şöyle der: “*Duvarların*

⁷³⁸O. Turan, “II. İzzeddîn Keykâvûs'eAid Bir Temlik-nâme”, **Zeki Velidi Togan'a Armağan**, İstanbul, 1955, s. 172.

⁷³⁹ Mevlânâ, **Mesnevi**, VI, s.12-13.

yardımlı olmazsa evler, ambarlar neden meydana gelirdi?”⁷⁴⁰ Ambarlama metotlarının çeşitliliğine baktığımızda Selçuklu döneminde her zahirenin farklı depolama usulünün olduğunu anlamak mümkündür. Selçuklu Türkiyesi’nde mahsulün muhafazası için bazı depolama tekniklerinin kullanıldığını görüyoruz: “...o kadar buğday aldım ki ambarlar ve çuvallar doldu ...”⁷⁴¹ Pirinç, bakliyat ve hububat gibi küçük taneli yiyeceklerin çuvallanarak depolandığı kanaatindeyiz. Hayvanlardan elde edilen ürünler ise farklı metotlarla ambarlarda saklanıyor olmalı. Deri tulum, küp ve benzeri, bozulmayı önleyici kaplar olması muhtemel.

İbn Bibî eserinde ambar görevlilerinden bahsetmektedir. Vezir Şemseddin isfahâni görevden azl edildiğini ve o gece Konya’da ambarın başından evine götürüldüğü kaydeder. Bu görevde çalışan ve ürünleri muhafaza etmekle görevli olan kişiye ambarî veya kılârî (kilerden mülhem) denilmektedir.⁷⁴² XIII’üncü asır ortalarında Karatay kervansarayı orta, küçük memur ve müstahdem olarak vakıfların müşrif(müfettiş)ine yılda saf gümüştan basılmış 500 sultanî dirhem ile elli mudd zahire, nâzıra (müdüre) 360 dirhem para ile yirmi dört mudd zahire tahsis edildiği bilinmektedir. Mescidin imamına 200 dirhem para, havâyiç (anbar) memuruna 200 dirhem , misâfirleri ve hayvanları idâre edenlere 150 şer... dirhem para ve her birine 24 mud buğday ödemekte; Sivas’ta Sahip Fahreddin medrese ve imaretinde müderrise ayda 150 (ve ekmek tayını), mu’îd ve mimara 50’şer, tahsildâra 40, müezzine 25, kapıcıya 20 ve talebeye 120 dirhem maaş verilmekte idi.⁷⁴³

Bu dönemde Bizans kaynaklarında da saklama ve depolama ile ilgili kayıtlara rastlanır. Özellikle savaş zamanlarında yiyeceklerin muhafaza edilmesi için yer altındaki yiyecek saklama/depolama alanları mevcuttur.⁷⁴⁴

Söz konusu dönemde tehlikede olduğunu hisseden bir yer, muhasara öncesi kırk hane/kırk ambar zahire, dokuz ambar bal, yağ badem ve tuz hazırlardı. “*Kırk ambar*” deyimini bununla alakalıdır. Yine hayvanlar için de yiyecek temin edilip depolanırdı. Suyla dolu sarnıçlar da su ihtiyacı için hazırlanırdı. Bu sarnıçlar öylesine

⁷⁴⁰ Mevlânâ, **Mesnevi**, VI, s.44.

⁷⁴¹ Eflaki, **a.g.e.** , s.26.

⁷⁴² Merçil, **a.g.e.** , s.209-210.

⁷⁴³ Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. O. Turan, **Selçuklu Tarihi Araştırmaları**, s.380.

⁷⁴⁴ Savaş zamanlarında ilk önce yiyecek dolu kalelerin yağmalanması ordunun açlıkla başbaşa kalması nedeniyledir. **Ioannes Kinnamos’un Historia’si (1118-1176)**,s.83.

doldurulurdu ki, dalgalar, denizdeki gibi adetâ yürürdü. Bizans kaynaklarında Antalya Kalesi'nin muhasarası öncesinde bu şekilde bir hazırlık gerçekleştirildiği zikredilir.⁷⁴⁵

Selçuklu devletinde hem siyasi nedenlerle hem de sosyal hayatın içerisinde meydana gelebilecek olumsuz tabii hadiseler karşısında inşa edilen geleneksel metotlardaki stok ve ambar tekniği ile pek çok hayatın idamesi sağlanmıştı. Ele aldığımız üzere bu ön tedbirler pek çok kaynağa da yansımıştır.

3.2.3. Gıda Saklama ve Korunumu

Arap coğrafyacısı el-Ömerî, kış hazırlıkları çerçevesinde, yiyeceklerin korunması ve saklanması için Anadolu hakkında şunları nakletmiştir: Diyar-ı Rum soğuktur. Oranın halkı kış gelmeden tedarikini yapar ve yiyeceklerini ambarlarda saklar.⁷⁴⁶ Bilhassa pastırma yağ, şarap hazırlar, kış boyu onlarla gün geçirirler⁷⁴⁷. Görüldüğü üzere iklim koşulları insan yaşamını etkileyen en önemli husustur.

Anadolu kışının soğuk ve sert geçmesi nedeniyle yazın hazırlıklar kış şartlarına göre yapılırdı. Kışın soğuk olması sebebiyle yazın tüketilen bazı gıdalar da kış ortamı sağlanarak korunurdu. Esasen bu teknik günümüzdeki pek çok teknolojik gelişmeye de ilham kaynağı olmuştur. Kışın elde edilen buz parçaları ile sebze ve meyve koruma ve muhafaza etme yöntemi biliniyordu. Selçuklu Türkiye'sinde yiyeceklerin saklama/muhafaza edilmesi değişik kaplar aracılığı ile yapıldığı gibi değişik usüllerde kullanılmıştır. Kurutma, konserve, salamura ve turşu gibi metotlar bunlardan bazılarıdır.⁷⁴⁸ Dolaba ihtiyaç duymadan muhafaza edilme şeklide eskiden beri uygulanan bir yöntemdir.

⁷⁴⁵ Gordlevskiy, **a.g.e.** , s.244.

⁷⁴⁶Memlükler ve Eyyubîler zamanında da bulunan ambar usulüne uhra/ihrâ adı verilmekteydi. Bu depolarda saman ve mahsül depolanır savaş zamanında ve zaruri zamanlarda kullanılırdı. Gökhan, **a.g.e.** , s.89; İlyas Gökhan, **Felaketler Çağı Orta Doğu'da Kıtık, Kara Veba ve Salgın Hastalıklar (1200-1405)** , Timaş Yay., İstanbul, 2022, s.64.

⁷⁴⁷el-Ömerî, **a.g.e.** , s.146.

⁷⁴⁸el-Ömerî de geçen bir bilgiye göre, kış için kuruttıkları kavunu devrin sultanına hediye olarak götürüldüğü ve ayrıca iki yük dolusu kavununda yolda çürümesine neden olup, sadece iki tanesi sağlam olarak kalabildiği yazmaktadır. el-Ömerî, **a.g.e.** , s.42; Turşu'nun diğer bir ismidde kaynaklarda "açar" olarak da geçmektedir. Mevlâna, **Divan-ı Kebir**, VI, s.233, 258.

Türkiye Selçukluları döneminde gıda korunumu için dağlardan elde edilen buz⁷⁴⁹ haline getirilmiş karlardan istifade edildiği kesin olarak bilinmektedir. Bu sebeple buzhaneler önemli bir yer tutmaktadır. Gıdanın korunumu için yapılan buzhanelerin şimdiki buzdolabı görevini üstlendikleri aşikârdır. Hatta şimdiki soğuk hava depolarının da bu dönemin mantığının mirası olduğu söylenebilir.

Konya’da Selçuklu eseri olarak buzhaneler oldukça fazla idi. Bu buzhaneler doğudan batıya doğru uzanmakta ve kapıları doğuya doğru açılmaktaydı. Buzhanelerin arkalarında kışın su doldurarak dondurmak için birer havuz vardı. Şiddetli soğuklarda bu doldurulan havuzların önü açılarak dondurulur, daha sonra buz haline gelen kütle, küreklerle, kazmalarla parçalara ayrılarak buzhanelerin içine konurdu. Bu işlem tamamlandıktan sonra buzhanelerin kapısı sıkıca kapatılarak önü toprak ile örtülürdü. Böylece içeriye sıcak hava ve başka bir şey girmezdi. Sıcak günlerde bu buz parçaları, istifade edilmek üzere dağıtılırdı.⁷⁵⁰ Konya’da Reîseddîn Alişîr b. el-Hasan el-Kayserî’nin bir, Sahib Ata Fahreddîn Ali’nin tekli buzhane ve çiftli buzhane olmak üzere iki buzhanesinin varlığı bilinmektedir.⁷⁵¹ Kırşehir-Aksaray yolu üzerinde devrin en büyük buzhanesinden bahsedilmektedir.⁷⁵²

Gıda saklamak için Selçuklular döneminde deriden yapılmış tulumlardan⁷⁵³ bahsetmiştik, bunun yanı sıra keseler de vardı. Küplerin de gıda saklamada büyük yer kapladığı anlaşılmaktadır. Gıdaların uzun süre dayanması için o dönemde yiyecekleri tuz, saman, toprak gibi usullerle de korumaya çalışmışlardır. Örneğin, Türklerin eti uzun süre muhafaza edebilmek için tuzlayıp, kuruttukları çok eski dönemlere dayanan

⁷⁴⁹Mücemmid: Buzcu/Seller of ice Selçuklu Türkiye’sinde bu işi yapan kişiye buzcu denmektedir. Erdoğan Merçil, **a.g.e.** , s.86. Ferit Develioğlu’damücemid kelimesi donmuş, donuk olan, buz halinde olan. Ferit Develioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Ankara,1970, s.1089.

⁷⁵⁰ Buzhanelerin doğudan batıya doğru inşa edilmesi coğrafyanın çok iyi tanınmasına örneklik teşkil eden bir durumdur. Buzların dağıtımı ise buzlar kantarda tartılarak ve gezici, eşekli buz satıcılara verilerek; bunlarda perakende olarak insanların temin etmesini sağlardı. Bkz. Erdoğan Merçil, **a.g.e.** , s. 87; İbrahim Hakkı Konyalı, **Âbideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi**, Yeni Kitap Basımevi, Konya, 1964, s.267-268.

⁷⁵¹ Merçil, **a.g.e.** , s.86-87.

⁷⁵² Temir, **a.g.e.** , s.109

⁷⁵³ Bozkırda bırakmış olduğu tulumları getirdi. İki anadan emmiş bir kuzunun derisinden yapılan tulumları erzak doldurarak yol erzakını hazırladılar. **Moğolların Gizli Tarihi**, s.36. Wilhelm Von Rubruk’ta geçen bir bilgide, süt ve diğer içecek tulumlarının taşındığı için hoş bir görüntü vermediğinden kütükten usta bir işçilikle Parisli Wilhelm gümüşlü bir kütük yaptı. Bunu dört boru şeklinde inşa etti. Mayasız kısrak sütü, pirinç içkisi, bal içkisi ve şarap olmak üzere kütüğe altın yılan şeklinde bağladı. Ayrıca saryın dışında içeceklerin stok yapıldığı yerde mevcut idi. Wilhelm VonRubruck, **a.g.e.** , s.104.

bir metot idi.⁷⁵⁴ Tuz sadece besinlerin lezzetini arttırmak için değil, aynı zamanda yiyeceklerin bozulmalarına sebep olan mikroorganizmaların üremesine imkân vermeyen kimyasal yapısı nedeniyle, yiyeceklerin uzun süre muhafazası için kullanılmıştır. Güvelenmeyi ve kurtlanmayı önlemek için de tuz kullanılmıştır.⁷⁵⁵Hatta Aksarayî’de geçen bir bilgiye göre, “Et bozulunca tuz ile ıslah edilebilir, fakat tuz bozulunca ilacı olmaz...”⁷⁵⁶ sözü de etin bozulduğu zaman tuz ile ıslah edildiğini ifade eder. Ayrıca Selçukluların eti dondurdukları da bilinmektedir. Tong et/ donmuş et olarak da muhafaza ediliyordu. Kurutulmuş ete de kak et deniliyordu.⁷⁵⁷ Bugün dahi kak kelimesi Anadolu’da kırsal kesimde kayısı, armut gibi yiyeceklerin kurutulmuş haline denilmektedir. Mesala, armut kakı, kayısı kakı gibi.

Tulum içinde peynir, pirinç, yağ, ayran, şarap⁷⁵⁸ ve bal gibi yiyecekler tulum içinde saklanmakta idi. İbn Batuta Anadolu’ya seyahati esnasında bir yaylada buldukları ve Birgi hükümdarının kendisine, koyun tulumlarının içinde un, pirinç ve yağ gönderdiğini beyan etmektedir.⁷⁵⁹Kese içine koyulan gıdalar ise hoşaf, yemek (kızarmış etli pilav), yoğurt, ayran, şerbet, tirit, herise ve meyve gibi yiyecekler konularak muhafaza edilmekte olduğunu beyan etmektedir.⁷⁶⁰

3.3. SAĞLIĞIN KORUNMASI VE BESLENME YOLLARI

İnsan hayatının en önemli konularından biri olan beden sağlığının insanlık tarihi boyunca herkesi çok yakından ilgilendirdiği şüphesizdir. Türk-İslam toplumlarında insan ve onun sağlığına büyük ehemmiyet verilmiştir. Halkın sağlığını korumayı asli bir vazife olarak kabul eden Türkiye Selçuklu Devleti, bu konu ile ilgili tedbirler almayı ve çareler aramayı millî bir politika haline getirmiştir.

İnsanların sağlığını koruması dengeli ve düzenli beslenmeye bağlıdır. Bu da gelişmiş bir beslenme kültürüne sahip olmayı gerekli kılar. Beslenme kültüründe önemli olan husus ise, tüketilen yiyeceklerin belli bir işleme tabi tutulmasıdır. Mutad

⁷⁵⁴Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Alp Arslan ve Zamanı**, s.421.

⁷⁵⁵Dönemdeki kullanılan tuz hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gülay Ögün Bezer, “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Yemeklik ve Diğer Madensel Tuzlara Dair Notlar”,**Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi** , 6, İstanbul, 2002, s. 9-16.

⁷⁵⁶Aksarayî, **a.g.e.** , s.247.

⁷⁵⁷Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Alp Arslan ve Zamanı** , s.421,423.

⁷⁵⁸ Şarap fiçıda saklanmakta idi. **Moğolların Gizli Tarihi**, s.157,166.

⁷⁵⁹İbn Batuta, **a.g.e.** ,I, s.421.

⁷⁶⁰ Erdoğan Merçil, **a.g.e.**, s.79.

olmayan yiyeceklerin tüketilmesi insan vücuduna yarar yerine zarar getirir ve büyük sağlık sorunlarına yol açar. Nitekim salgın hastalıkların ortaya çıkması beslenme kültürü ile doğrudan alakalıdır.

Aynı şekilde yiyecekler gibi içecekler de itinalı ve dikkatle tüketilmelidir. Türkler, kaplardan içecekleri sıvı şeyleri genellikle süzmeden tüketmemişlerdir. Bunun için ipek bir kumaş parçası yardımı ile süzülmesini sağlayıp o şekilde içmişlerdir. Suyu bile bu süzme işlemine tabi tutarak içtikleri zikredilir.⁷⁶¹ Bu durum Türklerin sağlık konusundaki hasasiyetlerini gösterir.

Türklerin beslenme kültüründeki başlıca gıdaları şu şekilde sıralamak mümkündür: Hayvanlardan elde edilen et ve süt ürünleri, tarımsal nebatlar, sebze yemekleri, yabani otlar, tatlılar, içkiler ve meyveler.⁷⁶² Bunlardan elde edilerek ayrıca pek çok yiyecek ve içecek üretilmiştir.

Türkiye Selçuklu Devleti döneminin sosyal hayatını detaylı bir şekilde yansıtan Mevlevi kaynaklarından elde ettiğimiz bilgiler, bu dönemi pek çok açıdan aydınlatacak mahiyettedir.

İnsan sağlığı ile ilgili olarak dönemin kaynaklarının en çok üzerinde durduğu konu; yemeğin miktarıdır. Aşırı şekilde yemek yemenin zararları pek çok defa zikredilir. Aynı şekilde az yemenin de faydalarından uzun uzun bahsedilir. Mevlâna bir beyitinde: *“Madde halindeki yağlı, tatlı şeyler temiz ve hoş görünür.*

Fakat bir gece geçtikten sonra bunlar sende pislik olur.

Sen cisme değil, ruha gıda olabilecek yağlı ve tatlı şeyler

*Ye de kanatların bitsin ve uçmayı öğrenesin.”*⁷⁶³

Görüldüğü gibi, Mevlâna az yemenin faydalı olacağı ve vücudun yağlı, tatlı gıdalardan ötürü bünyenin tehlikeyle karşılaşabileceğini dile getirmiştir. Bu anlayış Hz. Peygamberin sofrada adabına da uygundur.

⁷⁶¹ Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Alp Arslan ve Zamanı**, c.III, TTK Yay., Ankara, 2016, s.407.

⁷⁶² Türk beslenme şekilleri için bkz. Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Alp Arslan ve Zamanı**, s.412-437.

⁷⁶³Eflâki, **a.g.e.** , s. 262

Yine dönemin hekimlerinin “*en şifa verici ilaç açlık ve az yemektir*” şeklinde ifadeleri bulunmaktadır. Açlığın faydaları hakkında şu söze dikkat etmek gerekir: “Az yemekte birçok fayda vardır.” Bu faydalar ise: İnsan az yiyerek sağlam vücutlu, hafızası kuvvetli, parlak zekâlı, aydın kalpli, az uykulu, hafif nefisli, keskin görüşlü, salim doğalı, az ihtiyaçlı, tolerans sahibi ve kerim ahlaklı olur.⁷⁶⁴ Açlığın faydaları hakkında pek çok kayıt bırakan Mevlâna, açlık illeti, hem lâtif oluş, hem hafif bir hale geliş, hem de Tanrı’ya yalvarıp ibadette bulunuş bakımından o illetlerden elbette daha iyidir. Açlık zahmeti, illetlerden en iyisidir; hele açlıkta yüzlerce fayda ve hüner de varken. Az yemek açlığın iyiliği kendine gel, açlık, ilâçların en yücesidir.⁷⁶⁵ Eflâkî’de geçen bir başka kayıta; Muhammed b. el-Yemânî’den aktarılan: yıl orucunu(savmu’d-dehr) seçtim. Çünkü altı kişiye altı şey sordum. Hepsi bu soruma tek bir cevap verdi. Doktorlara ilaçların en şifa verenini sordum, “*En şifa verici ilaç, açlık ve az yemektir*” dediler. “*Mideni boşaltıp ney gibi niyazla inle. Mideni boşaltıp kalem gibi sırları söyle.*”⁷⁶⁶

Kutadgu Bilig’de geçen şu bilgilerde oldukça önemlidir: “*Yemeği ölçülü ye, çok fazla yemek yeme*” akıllı ve aziz insan bana böyle dedi. Çok yiyenlerin yemeği hazmedemez; yemeği iyi hazmedemeyen kimseler daima hasta olurlar. Hastalık boğazdan girer, boğazı koru, yemeği ölçü ile ye; insan her vakit az yeyip, az içmelidir. İnsana bir hastalık gelirse, onu derhal kuvvetten düşürür; tedavi edilmezse, ölüm koşar-gelir. Tabip hâkim de çok güzel söylemiş; hâkimlerin sözüne kim fena diyebilir. Hastalık ölümün ilk habercisidir; insan hastalandı mı ölüm yanı başındadır. Hastalık bela ve mihnettir ve ölümün öncüsüdür; ölümün zevki yoktur, onun iyisi olmaz.”, “*Boğazı gözetmek, baş için faydalıdır; az yemek, ağza tatlı gelir. Çok insan gördüm; boğazını gözetmediğinden, beyhude yere başına kıydı ve hayatını heder etti. Hastalık ve rahatsızlık insana boğazdan gelir; tedavi ve ilaç da boğazdan olur.*”⁷⁶⁷

XV. yüzyılın önemli sosyoloğu İbn Haldun’un düşüncesi de aynı yöndedir. Ona göre; “*Mide hastalığının yuvasıdır; perhiz, ilaçların başında gelir.*”⁷⁶⁸ İbn Haldun

⁷⁶⁴Eflâki, a.g.e. , s.408.

⁷⁶⁵ Mevlâna, **Mesnevi**, V, s.52.

⁷⁶⁶Eflâki, a.g.e. , s.408-409.

⁷⁶⁷ Yusuf Has Hâcîp, **Kutadgu Bilig**, (terc. Reşid Rahmeti ARAT), TTK Yay., Ankara, 1959, s.213, 334.

⁷⁶⁸İbn Haldun, a.g.e. , s.1573-1574.

şehir ve bedevi halkı kıyaslayarak şu değerlendirmeyi yapmaktadır; Bedevilerin açlıkla ve kıtlıkla karşı karşıya kaldıkları esnada şehirlilere göre daha dirençli olduğunu belirtir. Bol ve yağlı yiyecekleri tüketen bir toplum onu alışkanlık haline getirdiği vakit, bu gıdaların zamanla değişmesi bağırsaklarda kuruma ve bozulmalara yol açmaz. Çok yemek yiyenlerin aksine kıtlık zamanında bu kimseler çoğunlukla etkilenmezler. Yine katıklık maddeleri ile tereyağını terk edip süt ürünleriyle beslenmeleri alışkanlık haline getirilmektedir. Bir kimse sürekli aynı gıdayı tüketmeye kalkarsa ve bunu daha sonra değiştirirse vücudta hastalıklara sebep olur. Bu yüzden gıda aşırı şekilde tüketildiğinde zehir gibi öldürücü hale gelmektedir. İnsan buğday yerine süt ve sebze yemeği tüketse bu yiyecekler buğdayın yerine geçer. Öyle ki, bu durumda açlık ile mücadelede gıdalar yavaş yavaş azaltıldığında açlık ölümle sonuçlanmaz. Hatta açlık çektikten sonra tekrar bolluğa kavuşulduğunda tedricen yapılması uygun olan budur. Aniden ağır bir şekilde yemek yemek ölümle sonuçlanabilir. O nedenle sufilerin yemek yeme alışkanlıkları gibi yemeye başlamanın alıştıranca yapılması uygun olanıdır. Çok ve kuvvetli gıdaların insan vücudunda tesirleri görüldüğü gibi, az gıda almanın da kendisine uygun etkileri vardır. O halde çok gıda tüketiminin vücutta kötü atıklar ve ehlât (bozuk, safra, balgam, kan ve sevdâ) gibi zuhur ederek vücut ve akla zararı dokunan menfi bir durumdur. Az yemek de vücudun pis yağlardan arınmasını sağlar.⁷⁶⁹

Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdî'de geçen bir bilgi ise şöyledir; İnsan fazla açlık çekerse zayıflar. Fazla yerse rahatsız olur. Yiyeceğin eksiği de fazlası da zararlıdır.⁷⁷⁰

Çeşitli hastalıkların tedavisinde bitkilerden faydalanan Mevlânâ, nefsi terbiye açısından da bunlardan yararlanıyordu. Nitekim o, günlük hayatında sarı helîle (helîle-i zerd) adı verilen bitkiyi daima ağzında bulunduruyordu. Böylelikle bu bitkinin acısını ağzında hissediyor, boğazından aşağıya tatlı su inmesini engelleyerek nefsinin terbiye ediyordu.⁷⁷¹

Mevlânâ'nın çevresindekilerin perhiz de yaptıkları anlaşılmaktadır. Nitekim O, bu dönem Anadolu'sunun en meşhur doktorlarından biri olan Tabib Ekmeleddin'e

⁷⁶⁹ İbn Haldun, **a.g.e.** , s.345-348.

⁷⁷⁰Esterâbâdî, **a.g.e.** ,s.207.

⁷⁷¹Eflâki, **a.g.e.** , s. 290.

perhiz yapan on yedi müridi için haplar ve müshil ilaçları hazırlamasını talep etmiştir.⁷⁷² Buradan şu anlaşılıyor ki, bu dönem insanları, bedenlerini hem maddi hem de manevi anlamda korumaktaydılar. Bu süreçte ilk olarak tedbir alıp, daha sonra ilmi tahsil etmiş kişilere başvurmuşlardır.

Araştırdığımız dönemde insanların düzenli beslenme alışkanlıklarının dışında beslenmesi ve yenilmesi uygun olmayan yiyecekleri tüketmesi insan sağlığındaki bozulmalara ve salgınlara neden olmuştur. Salgınlardan korunmanın ve kurtulmanın yolu olarak sağlıklı beslenme, iradeyi hâkim kılma, yüksek moral ve motivasyon oldukça önemlidir.

Köklü bir geleneğe ve zengin bir kültüre sahip olan Türkler, bu yaşam tarzını yeme-içme alışkanlıklarına da yansıtmışlardır. Elimizde Selçuklu Türklerinin beslenme şekillerine⁷⁷³ dair bir çok veri mevcuttur.

Selçuklu Türklerinde beslenme şekillerine dair veriler mevcuttur. Bir toplumun beslenme kültürü o toplumun yaşayış biçimini gösteren sınıfsal ve milletler arası kategoride önemli bir unsurdur. Bununla birlikte en dikkate değer kayıtlar Beylikler dönemi kaynaklarından olan İbn Batuta yer alır. *“Türkler ekmek ve katı yiyecek yemezler; dükî⁷⁷⁴ adını verdikleri, bizim anlıye benzeyen bir yemek yaparlar. Önce suyu ateşin üzerine koyarlar. Kaynayınca dükîden bir parça içine atarlar. Yanlarında et varsa onu lime lime edip tencereye koyarlar ve beraber pişirirler. Yemek pişince herkesin payını tabaklara koyup servis yaparlar. Ve nihayet tabaklardaki yemeğin üzerine yoğurt dökerler. Yemekten sonra kısrağ sütünden yapılan ve kımız adı verilen nesneyi içerler. Türkler iyi karakterli, kuvvetli ve cesur insanlardır. Bazı vakitlerde burhani denilen hamur işini yerler. Bu yemek, küçük küçük kesilmiş hamur parçalarıdır aslında. Bunlar, ortalarından birer delik açılarak tencereye oturtulur. Pişirildikten sonra üzerine yoğurt dökülüp yenilir. Ayrıca bir çeşit şıraları daha var ki demin bahsettiğimiz dükî tanelerinden yapılıyorTatlı yemek, onlar nezdinde ayıp karşılanır! Ramazan ayı içinde Sultan Uzbek'in huzurunda bulunuyordum. Sık sık*

⁷⁷²Eflâki, a.g.e. , s. 149.

⁷⁷³ Türkiye Selçuklularında yeme-içme kültürü için bkz. Aydın Taneri, **Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı**, Bilge Yay., Konya, 1977, s.75-79.

⁷⁷⁴dükî (=düğ), Anadolu ağızlarında hâlâ yaşayan bir kelime olup, “dövülüp inceltilmiş” manasına gelmektedir. İbn Battûta, a.g.e. , s.489.

yenmekte olan kısırak ve koyun eti vardı sofrada. Ayrıca "rişta" [=erişte] denilen ve şehriyeye benzeyen; piştikten sonra sütle karıştırılarak bir çorba da hazırlanmıştı. O gece arkadaşlarımla yaptıkları tatlıdan bir tabak sundum sultana. Sultan sadece parmağıyla dokunup tatmakla yetindi, bir daha elini sürmedi! TülükTümür'un anlattığına göre sultan bir gün çocuk ve torunlarının sayısı kırkı bulan saygın bir kapıkuluna şöyle demiş: "Bu tatlıyı yersen cümlenizi azat ederim!" Ama adam şu cevabı vermiş: "Beni öldürsen de yemem!"⁷⁷⁵. Ayrıca bunlar dışında hayvan ürünleri ve hayvandan elden edilen ürünler de tüketilen gıdalar arasındaydı.(Koyun, İnek vb. etler ve süt, yoğurt, peynir gibi yiyecekler)⁷⁷⁶ Türklerin beslenme kültürüne dair daha pek çok yiyecek ve içecek sayılabilir.

Kur'ân-ı Kerim'de de özellikle bitkisel yiyecekler ve bunların faydalarından söz edilmekte, iyi ve kötü yiyecekler hakkında bilgi verilmekte ve mutlak zararlarından dolayı içki içilmesi kesinlikle yasaklanmaktadır. Yiyeceklerin nasıl şekilde tüketilmesi hususundaki ayetler ise; Bugün size bütün iyi ve temiz şeyler helâl kılındı. Ehl-i kitabın yiyeceği size helâl, sizin yiyeceğiniz de onlara helâldir.⁷⁷⁷ Allah'ın size verdiği helâl ve temiz rızıklardan yiye. Kendisine iman ettiğiniz Allah'a karşı gelmekten sakının!⁷⁷⁸

Size şunlar haram kılındı: Kendiliğinden ölen murdar hayvan, kan, domuz eti, Allah'tan başkasının adına kesilen hayvanlar, henüz canı çıkmadan yetişip şartına uygun tarzda kestikleriniz dışında boğularak, bir şey vurularak, yukarıdan yuvarlanarak, boynuzlanarak yahut yırtıcı bir hayvan tarafından parçalanarak ölen hayvanlar, putlara ait sunaklarda kesilen hayvanlar ve zar atarak, kumar oynayarak elde edilen etler, yiyecekler. Bunları yemek, Allah'ın yolundan çıkmaktır. Ancak kim açlıktan bunalıp çaresiz kalırsa, günaha meyletmeksizin haram olan bu gıdalardan yiyebilir.⁷⁷⁹

⁷⁷⁵ İbn Battûta, **a.g.e.** , s.466-467.

⁷⁷⁶ Yemek çeşitleri için bkz. İbn Fazlan, **Onuncu Asırda Türkistan'da Bir İslam Seyyahı İbn Fazlan Seyahatnamesi**, (haz. Ramazan Şeşen) , Bedir Yay., İstanbul, 1975, s.83-91; İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, s.305.

⁷⁷⁷Mâide Sûresi 5 / 5. Ayet

⁷⁷⁸Mâide Sûresi 5/ 88. Ayet

⁷⁷⁹Mâide Sûresi 5 / 3. Ayet

Esasen ele aldığımız dönemde görmüş olduğumuz salgın esnasında kerih olmayan yiyeceklerin tüketilmesi durumunda çıkan hastalıklar ayetteki durumu özetler mahiyettedir.

Ayetlerden de anlaşılacağı üzere yiyeceklerin temiz bir şekilde tüketilmesi sıkça vurgulanan bir durumdur. Sağlığın ilk şartı olan temizlik pek çok ayet ve hadiste yer almaktadır. Yine İslâmî inanışa göre ibadet etmenin temel şartlarından olan abdest almak ve ibadet yapılacak yerin temiz olması temiz yaşamının bir diğer sebebidir. Nitekim İslâm, sağlığı tehlikeye atacak yiyeceklerin yenmemesini emreder, insan bedeninin bu şekilde zinde kalmasını sağlar.

Selçuklu Türklerinde temizlik de oldukça mühim bir konudur. Anadolu'da sıhhi alandaki yapılar, Türklerin temizliğe ne kadar önem verdiklerini gösterir işaretlerle doludur. Bunun en çarpıcı örneği imarethanelerde görülür. Ayrıca sosyal bir yapı olan kervansaraylarda hamamların inşâsı, temizlik ve nezaket anlayışını yansıttığı gibi, dışarıdan gelebilecek hastalıkları engellemede bir tedbir mahiyetindedir.

Haris b. Kelede'nin sağlıklı yaşam adına yaptığı bir tespit hem o döneme ışık tutmakta hem de bizlere yol göstermektedir. Güneş altında aşırı kalmayın. Mide hastalıkların anası, az yemek ise şifanın başıdır. Fazla hayat sürdürmek isteyen sabah yemeğini erken yesin, akşam yemeğini de erken yesin. Borcu az olsun, az cinsi münasebette bulunsun. Sağlığı yerinde iken ilaç kullanmaktan sakınsın. Bir hastalık serzede-i zuhur ettiğinde onu müzmin hale gelmeden izole etsin. Çünkü insan bedeni toprak misalidir. Islah edersen mamur, ihmal edersen perişan olur. Sabah kahvaltısından sonra biraz uyuyun, akşam yemeğinden sonra kırk adım yürüyün.⁷⁸⁰

Sonuç olarak şunu diyebiliriz, Kur'an-ı Kerim'de geçen helal kılınmış yiyeceklerin büyük bölümünün Anadolu coğrafyasında düzenli bir şekilde tüketilmesi ve üretilmesi her koşulda sağlıklı bir hayatı beraberinde getiren bir durumdur. Sağlığın korunması, doğanın doğru bir şekilde imar edilmesi ve karşılığının bizlere yansması yine bizim elimizdedir.

---

⁷⁸⁰Efe, a.g.e. , s.33.

3.4. DOĞAL AFETLER VE SALGIN HASTALIKLARA KARŞI KORUNMA YOLLARI

Doğal afetler ve salgın hastalıklar karşısında insan hem aciz kalmış hem de olaylar çerçevesinde akıl yürütmeye çalışmıştır. Maddî ve manevî yönden sebep arama yoluna gitmiştir. İlahi güce sığınma/yalvarma/yakarma şeklinde çıkış yolu aramış veya bozuk davranışların yol açtığı ilahi bir ceza olarak görmüştür. Üzüntüsü sonucu içten gelen duygularını dua ve beddualara dökmüştür. Hatta bu durum edebi türler olan ağıt, destan, şiir, gibi sözlü edebi türlere de yansımıştır.

Eski dönemlerden itibaren sosyal ve iktisadi yönden beslenme ve korunma amaçlı törensel ayinlerin gerçekleştirildiği kapsamlı kutlama/kutsanma olaylarının tümüne ritüel denilmektedir. Tören ve ritüeller bazen de lanetleme üzerine kurgulanır. Bundaki temel felsefe, ilgili lanetin ve buna yol açan kişinin, nesnenin, olayın ve olgunun bağlamdan arındırılarak, hedeflenen kutluluk durumunun inşasıdır.⁷⁸¹

İnsanların doğa ile mücadelelerinde, yaşama tecrübelerinde, en eski davranış ve söylem biçimlerinden biri olarak isteme, övme, yakarma durumlarının yerini ve rolünü özellikle arkaik evrensel ritüeller üzerinden takip etmek mümkündür. Avın verimli geçmesinden tutun, doğadan ve doğal afetlerden gelebilecek her türlü zararlardan korunma isteklerine, doğaüstü güçlere yönelen başta bolluk ve bereket isteği olmak üzere çeşitli sığınmalara kadar, alkışları ve kargışları ortaya çıkaran en eski ve temel ihtiyaçlar, insan ve doğa ile ilgili olarak şekillenen, arkaik nitelikli ve zorunlu olgulardır. Bu nedenle insanlar mevsim geçişlerinde emeklerini güvence altına alma gibi takvimsel ritüellere de ihtiyaç duymuşlardır.⁷⁸²

Mevsimsel geçişlerde bolluk ve berekete iştirak etmek için bir takım alkışlara sığınılmıştır. Yine bir felaket karşısında insanlar acılarını kargışlara yansıtarak lanetleme yoluna da gitmişlerdir. Daha çok pozitif anlamda alkışlar etrafında kümelenen insanlık sıkıntısız ve güvende bolluk ve berekete erişebilmek için her türlü lanetten ve kötülükten iyi dileklerde, övgülerde bulunarak alkışlar üzerinde birleşmişlerdir. Buradaki temel hedefin ekseriyetle dua üzerinde kümelenmesinin

⁷⁸¹Ahmet Keskin, **Türk Kültüründe Alkışlar (Dualar/İyi Dilekler) ve Kargışlar (Beddualar/Kötü Dilekler): Metin ve Bağlam Merkezli Bir İnceleme**, Doktora Tezi (Yayımlanmamış), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2018, s.235-236.

⁷⁸²Keskin, **a.g.e.** , s.237.

yegâne sebebi Tanrı'nın hoşnutluğunu kazanmak olmalı. Doğal afetler ve salgın hastalıklar esnasında en çok dua'ya yer verilmesinin amacı Tanrı'nın cezasını hafifletmek ve cezayı geri çekmesini beklenilmesinden ötürüdür. Günümüzde dahi afetler ve salgınların insanın kendi eylemlerinin sonucunda bir ceza türü olarak başa geldiği sanılmaktadır.

3.4.1. Takvimsel Ritüeller ve Dua Uygulamaları

Doğa ile ilişkiler sonucunda, belli zamanlar diliminde çeşitli ihtiyaçlar ve inançlar doğrultusunda şekillenmiş olan takvimsel ritüellere başvurulmuştur. Mevsimler arasındaki ilişkileri düzenlemeye yönelik temel başlangıç ve bitiş dönemlerinde toplumsal hayatta belli zamanlarda kutlama/kutsanma etkinlikleri düzenlenmiştir. Hastalıklardan korunma, iyileşme, kıtlıktan kurtulma, yangın, deprem, sel gibi doğal afetlerden korunma amacıyla ya da bunların tekrarını önlemeye yönelik gerçekleştirilen kriz ritüellerinde ise kriz durumlarının yarattığı belirsizlik ve huzursuzluk halinde, toplumu tehdit eden durumlarda bazı inançlara başvurulmuş ve başvurulmaktadır⁷⁸³.

Alkışlar ve kargışlar, erken dönemlerde ritüellik açısından belli durumlar paralelinde gerçekleştirilen çeşitli törenlere bağlı olarak icra edilen uygulamalardır. Bu nedenle, Şaman alkışlarından geçiş dönemi alkış-kargışlarına, yağmur yağdırma işlevindeki ve tabiatla ilgili ortaya konulmuş diğer alkış ve kargış metinlerine kadar pek çok tören ve bu törenlere bağlı olarak oluşturulan alkış ve kargış olarak dönem kaynaklarında kendini göstermektedir. Başka bir ifadeyle bu ritüellere bağlı olarak gerçekleştirilen her tören/kutlama/kutsanma olayları sosyal iletişimi ve ilişkileri güçlendirmesi adına önemli olgulardır. Nitekim bu kutlamalar toplu bir şekilde icra edilen bir durum olup, birlik ve beraberliği sağlıyan önemli kültürel olgulardır.

Selçuklar döneminde tarım ve hayvancılık faaliyetleri ile ilgili yıl ve mevsimlerle ilgili çeşitli ritüellere başvurulmuştur. Birey ve toplumun hayatını idame ettirebilmesi için doğal olaylara karşı bazı pratiklere yer verilmiştir. Darlık ve buhran gibi ekonomik krize yol açan tabii hadiselerden korunmak için yılın belli zamanlarında kutlama/ kutsanma gibi ritüeller geliştirilmiştir. Ekonomisi tarım ve hayvancılığa

---

⁷⁸³Keskin, a.g.e. , s.238.

dayanan Selçuklu toplumu emeklerine bir zarar gelmemesi için koruma/muhafaza etme gibi uygulamalara yer vermiştir. Afetlere karşı yapılan bu uygulamalar, bazen afet gerçekleşmeden bazen de uzun süreli afetlerin oluşumu öngörüldüğü zamanlarda yapılmıştır. Afetler sonrasında genellikle manevi unsur olan dualara sığınılmaktadır.

Türk kültür tarihinde, coğrafi bölge ve çeşitlilik açısından en çok değer atfedilen bir inanış olarak yağmur indirme/yağmur yağdırma ritüeli önceki dönemlerden itibaren hep gündem olmuştur. Bölgesel olarak farklılıklar arz eden bu inanış çeşitli toplumlarda da değişiklik göstererek uygulanmıştır. Türk şaman geleneğine dayanması muhtemel olan bu inanışta, yağmur yağdırmaya yönelik çeşitli sözlere ve dualara yer verilmektedir. Nitekim kıtlık ve kuraklık insanlığın korkulu rüyası olarak görülmektedir. Kuraklık ve kıtlığın hâkim olduğu dönemlerde insanlar açlık ve yoksullukla karşı karşıya kalmışlardır. Bu nedenle yağmur duası söz konusu krizin yaşanmaması için başvurulmuş bir ritüel olmuştur. Yağmur yağmadığı zaman insanlar tedirgin olur dolayısıyla kaygılanarak bir beklenti içerisinde ilahi güce yalvarma, yakarma şeklinde niyazda bulunurlar. Tarih boyunca ve günümüzde yağmur duası olarak adlandırılan bu ritüel kutsal kabul edilir. Yağmur duaları özellikle kurak yıllarda Anadolu’da yer yer halâ devam etmektedir. Yağmur yağması için edilen bir dua örneği de şu şekildedir: *“Cümlesi karadaki balık gibi çırpınıyor. Suyu aç, ırmak yolunun önünü aç! Ey bu zamanda naziri olamayan zat! Allah aşkına halkın feryadına yetiş!”*⁷⁸⁴

Mevlana’nın Divan-ı Kebir adlı eserinde de bir yağmur duası ile karşılaşmaktayız: *“Ey yağmur mevsimimiz, sevgililerimizin ayrılığıyla ağlayan gamlı âşıklarımız gibi dostlarımıza yağdır yağmurunu. Ey bulutun gözleri, şu gözyaşlarını tulumlardan boşaltırcasına dök, çünkü sen de bizim ay yüzlülerimizi kıskanmadasın. Şu bulutun ağlayışına bak, o bahçenin gülüşünü seyret; artık hastalarımız, babalarının ağlayışından, yalvarışından kurtuldular, iyileştiler, Şu bol-bol yağmur yağdıran bulut, dudakları kurumuş, susuz dostlarımıza lütfedilen Tanrı vergisine benziyor; o koca sağrağı da rintlerimize sunan, gene Tanrı. Düzenbaz güzellerimizin yüzünden azıksız kalan yeryüzüyle yazıyı bu azıksızlıktan kurtarmak için gökyüzü inciler saçıyor. Şu*

⁷⁸⁴Mevlânâ, **Mesnevi**, I , s.35.

bulut Yakup sanki, yeşillikteki gülü de Yusuf say. Gözyaşları döken bulutlarımız yüzünden Yusuf'ların yüzleri gülüyor."⁷⁸⁵

Doğüstü güçlerle iyi geçinmek, onların yardımlarını alarak onlardan yararlanmak, insanlığın en eski davranış biçimlerindedir. Baharın müjdesi olarak Nevruz/Yeni Gün⁷⁸⁶ olarak Türk kültüründe uyanışın bir sembolü olarak kutlanmakta ve kutsanmaktadır. Birlik ve beraberliği sosyal dayanışma haline getiren bu kutlamalar bereketin artması için kabir ziyareti, kurban, adak, sağlık ve mutluluk, kıtlık ve kuraklığın yaşanmaması için bolluk üzerine temenniler bu niyetle toplu bir şekilde gerçekleşmektedirler. Nevruz baharın başlangıcı olarak kabul edilmekle birlikte, yağmur duaları, tarım ve hayvancılıkla ilgili ritüellerin bu döneme rastladığı da görülmektedir. Divan-ı Kebir'de geçen şu söz, söz konusu dönemde yağmurun nevrüz günlerinde önemini vurgulamaktadır: Nevruza benzeyen yüzünü gördüm de yağmur gibi gözyaşları döktüm; Nevruzda bu çeşit yağmur kutlu olsun dünyaya.⁷⁸⁷ Mevlâna baharın müjdesi olarak Nevruz'u şu şekilde aktarmaktadır: - Nevruz/Yeni gün, ilkbahar, yeşillik, haydin, gelin diye çağırıp durmada. Dünyanın gözü asla böylesine bir bahar görmedi; dağdan ve ovidan kimya filizlenmede. Her ağaca bir huri dayanmış; görebilirsen, görüşe sahipsen görürsün.⁷⁸⁸ Dilin söylemeden, harfle bir şey konuşmadan özünden gelen kutlu olsun sesini kulağın duydu. Alkış/Dua olarak şu söylenmektedir: "*Geçmişlere rahmet/Ambarlara bereket/ Köylümüze güç kuvvet*", "*Anbarımız buğday dolsun/Ağzımız ekmekle dolsun*" ve Anadolu'da "*Mart içeri pire dışarı*" tabiri temizliği ifade eden bir deyiştir.

⁷⁸⁵ Mevlânâ, **Divan-ı Kebir**, I, s.31.

⁷⁸⁶ Türk kültüründe önemli yere sahip olan Nevruz Anadolu ve Kafkasya toplumların ortak yaşamı boyunca kutladıkları ortak bir bayram olmuştur. Mitolojik köken bakımından dirilmeyi/yeniden doğuşu temsil etmektedir. Nevruz etkinlikleri günümüzde dahi baharın gelişi olarak kutlanmaktadır. Bu baharın başlangıcı olarak kabul edilen Nevruz günlerinde su kıtlığı/yağmur eksikliği hissedilen bölgelerde yağmur duasına çıkılma pratiği hala devam etmektedir. Bu durum eski tarihlerden beri var olan bir geleneğin İslami inanışla bütünleştirilerek devam ettiğinin bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Nevruz etkinliklerinin Selçuklu döneminde de etkin bir şekilde kutlandığı bilinmektedir. Nitekim Mevlânâ Celâleddin Rumî'nin eserlerinde oldukça sık geçmektedir. Öyle ki, Mevlana bu durumu coşkulu bir şekilde aktarmaktadır: "*Gönlü neşeli Nevruz geldi; lütfu, cennetlerin letaferetini andırıyor. Gam perdesinden sıçrayıp geldi ilkbahar; elinde de neşe kadehleri var. Onun suyuyla sulayın istek bahçelerini; onun ırmağından doldurup İçin esenlik kadehini. Hava ılındı; kızıl şarabı içmenin, salına-sahna gezip tozmanın tam mevsimi. Ağaçlarda çeşit-çeşit yücelişler var; ışıklarda türlü-türlü anlamlar var.*" Mevlânâ, **Divan-ı Kebir**, VI, s.244.

⁷⁸⁷ Mevlânâ, **Divan-ı Kebir**, II, s.75.

⁷⁸⁸ Mevlânâ, **Divan-ı Kebir**, II, s.287.

Halk kültüründe afetlere karşı olumlu manevi söylev niteliğinde söylenen sözler oldukça fazladır. Ancak afetlerin verdiği zarar, halkın canını yaktığında bu olumlu söylevler isyan şeklini alarak kötü dualara dönüşür.

Hıdırellez Türk dünyasında kabul görmüş bir gelenek olarak 5 Mayıs'ı 6 Mayıs'a bağlayan gece bütün dileklerin kabul olacağına inanılan ve kutsanılan bir gün olarak kutlanmaktadır. Hıdırellez'de bolluk ve bereket içinde yaşamak için Hızır'ın payını ayırma geleneği vardır. Bu inanç doğrultusunda, Hıdırellez gecesinde evde bulunan gıdaların ve buğday ambarlarının ağzı açılır. Tarımla ilgili en çok "*Tarla Duası*"na sıklıkla inanılır. "*Ey Tanrı sen ekinimizi ateşten koru! Sıçrayan kıvılcımdan koru!*" gibi dualar edilir. Anlaşıyor ki emeğin korunması/güvende tutulması, bolluk, bereket ve afetlerden muhafaza edilmesi için yakarma/dilek/istek gibi temennilerde bulunulmuştur.

Ayrıca doğaüstü güçlerle iyi geçinme yoluna da gidilmiştir. Hıdırellez gününde hasta olan insanlar için kır çiçeklerinin toplanıp, kaynatılıp içilmesinin, hastalığa şifa vereceğine inanılır. Ayrıca bu günde gül dallarında bekletilmiş elbiselerin Hıdırellez sabahında giyilmesi, bütün hastalıkların vücuttan ayrılacağına ve vücudun güçleneceğine inanılır.

Görülüyor ki, Nevruzda olduğu gibi Hıdırellez gününde de kutsanma şekli, bolluk- bereket, sağlık-şifa, uğur-şans, gibi beklenti ve istekleri içerir.

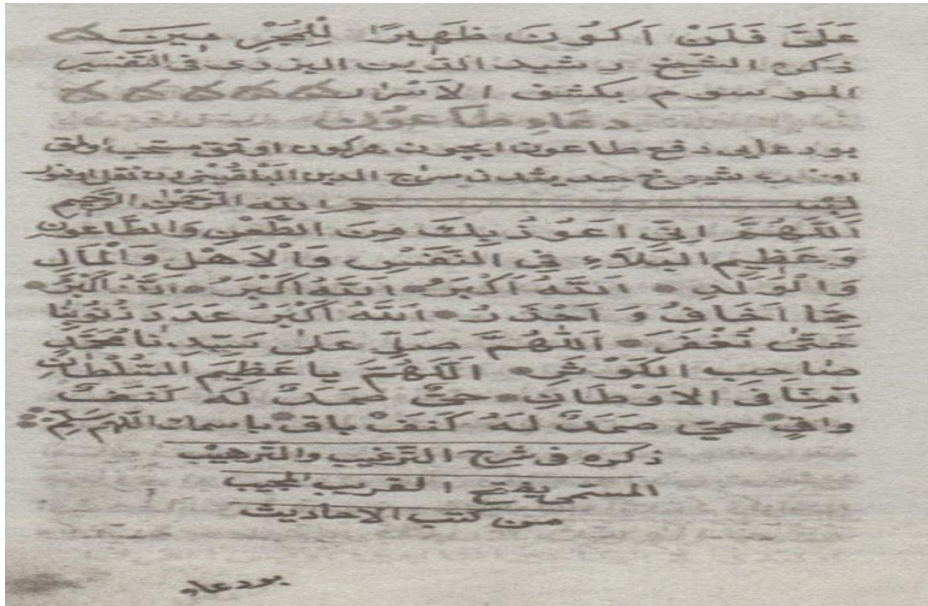
Ekonomisinin temelini daha çok tarım ve hayvancılık oluşturan Selçuklu Devleti ve halkı, günümüz insanı gibi, sene ve mevsimlerle ilgili pek çok inanışa yer vermiştir. Öyle ki, birey ve toplumun hayatını devam ettirebilmesi için üretimde süreklilik esastır. Bu durumda doğanın uyanışı, baharın gelişi, kışa geçiş, hasat zamanı, ekim-dikim vakitleri ve ürün verimini artırmak için çeşitli kutlamalar ve kutsanmalara yer verilmiştir. Ancak bölgenin coğrafi ve iklimsel koşulları değiştiğinde bölgelere bağlı ihtiyaç hali de farklılaşmış, böylece ritüeller de farklılık göstermiştir.

Görüldüğü gibi, tarım ve hayvancılıkla geçinen toplumlar, iklimsel koşullara bağlı olarak gerçekleşebilecek afetlere karşı manevi değerlere sıklıkla başvurmuşlardır. İnanç eksenli yapılan bu kutsanmaların büyük bir bölümü günümüzde halen devam etmektedir. Kültürel genlerin devam ettiğinin bir göstergesi

olarak bu ritüeller, pek çok yerde karşımıza çıkmaktadır. Afet öncesinde ve sonrasında yapılan bu pratikler yaratıcıyı hoşnut tutma ve ihtiyaçların karşılanması için yalvarma/yakarma/istek/temenni olarak görülür. Bunlar sosyo- iktisadî hayat üzerinde afetlerin etkisini saptayabilmek adına oldukça önemlidir. Emek verilerek, uzun bir sürece yayılarak üretilen ürünlerin ekonomik değere dönüşeceği bir sırada aniden yok olması toplum için felaketin bir diğer adıdır.

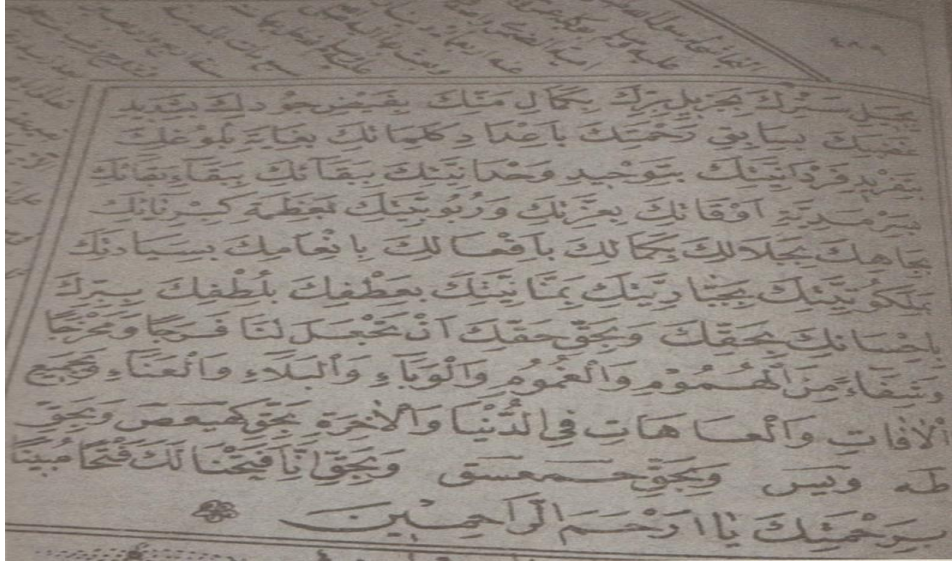
Ürünleri pazar ekonomisi sürecinde mekân, ürün vd. etkenler bakımında afetlerden koruma öngörüsü ve bilinci ne kadar geliştirilebilirse, farkındalık o toplumda o denli artar. Her ne kadar afetlerin önüne geçilmesi imkânsız olsa da etkisinin azaltılması ve kriz ortamlarının önlenebilir hale getirilmesi ekonomik süreçte büyük rol oynar.

İslami inanişaya göre de salgın ve felaketler esnasında dua etme geleneği vardır. Selçuklu döneminde ve günümüzde dua etme kültürüne oldukça sık rastlanır.

Bireyin kendisini, akrabalarını, mallarını ve çocuklarını veba/taundan kurtarması için okunması uygun görülen bir dua örneği⁷⁸⁹

⁷⁸⁹Amvas Vebası için detaylı bilgi için bkz. İlyas Uçar, **Orta Çağ Kara Belası Amvas Vebası**, Siyer Yay., İstanbul 2020,s.88.

Salgın hastalıklara, felaket ve sıkıntılara karşı bir dua örneği.⁷⁹⁰

İbn Kesir’de geçen şu duada, bu dönemde maneviyata ve sevilen birinin aracılığı ile felaketlerin ortadan kalkacağı inancı hâkimdir: “Gizli olan senin ism-i azamm hakkı için ya Rab, Eğer günahlarımız büyükse de, kalbimiz kötülüklerden ötürü kararımışsa da, yine de sen musamaha göster, bizi bağışla, lütfet, günahlanrımızı yok et, bizi affet, cömertlik göster. Bizi cezalandırmaktan vazgeç. Çünkü bütün günahkârlar aşırı derecede cahilliklerinden ötürü günah işlemişlerdir. Yunus peygamberin kavmi iman ettiklerinde azap üzerlerinden giderildi ve umumî bir nimete mazhar oldular. Bizse Hz. Muhammed Mustafa'nın ümmetiyiz. Onun vasıtasıyla senin affını dileyip umuyor ve dua ediyoruz. O, öyle bir elçidir ki, eğer o olmasaydı Allah'ın yoluna hiç kimse koyulamazdı. Merhamet eyle...”⁷⁹¹

Yine İbn Kesir’de geçen bir bilgiye göre Dımaşk bölgesinde veba salgını mevcut olmayıp, ancak sahil bölgelerinde vebanın olduğu bilgisi duyulunca tedbir amaçlı dua uygulamalarına yer verildiği bilinmektedir. Bir Cuma sonrası Sahih-i Buhârî okunduğu ve Kur’an-ı Kerim’den birer cüz okunduğu kayıtlar arasındadır. İnsanlar Müslümanlar için kutsal sayılan bu günde vebanın ortadan kalkması için çokça dua etmişlerdir. Daha sonra Dımaşk bölgesine de intikal eden salgın pek çok kişinin hayatını almıştır. Bunun üzerine halk Emevî Camii’nde toplanıp aralarında paylaşım yaparak Nuh Sûresi’ni 3363 kere okumuşlardır. Bu sureyi okumalarındaki

⁷⁹⁰Uçar, a.g.e. , s.87.

⁷⁹¹İbn Kesir, a.g.e. , XIII, s.349-350.

neden ise, adamın birinin rüyasında Hz. Muhammed'i görmesi ve kendisine vebaya karşı bu sureyi okumasını tavsiye etmesidir.⁷⁹²

Devrin büyüklerine edilen dualar arasında afetler de konu edilmiştir. Afetin eli sana dokunmasın. Fitnenin gözü senin zatından uzak dursun.⁷⁹³ gibi dualara dönemin kaynaklarında oldukça sık rastlanır. Günümüzde karşılaşılan afetler ve karşılaşılabilecek afetler hususunda halk dilinde yer edinmiş dua olarak şu örnekleri vermek yerinde olacaktır: “Allah afetinden korusun.”, “Allah beterinden esirgesin.”, “Allah bizleri gazabından korusun.” gibi dualar gündelik hayatta insanların karşılaştıkları afet ve musibetler karşısında çok söylenen sözler arasındadır. Buradan şunu çıkarabiliriz; yıllar geçse de afet konusunda ilahi kaynaklı ve kaderci bir yaklaşım hâkim olmuştur.

3.5. TARİHSEL SÜREÇTE VE DÖNEMDE DOĞAL AFET ALGISI

Doğal afet algısı insanlık tarihi boyunca inanç eksenli şekillenmiştir. Eskiye nazaran günümüzde üç şekilde kabul gördüğünü söyleyebiliriz. Birincisi afetlerin oluşumunun insanüstü güçler tarafından oluştuğu, ikincisi toplumların ve insanların yaşayış tarzlarında aşırılık sonucunda meydana geldiği, diğeri ise, yine insanların doğaya olan ihanetleri sonucunda doğa güçlerinin intikam alması olarak yorumlanmıştır.

Tarihi devirler boyunca doğal afetlerin nasıl oluştuklarına dair açıklamalara göre, ilk temel yaklaşım doğaüstü güçler aracılığı ile meydana gelmesi yönünde olmuştur. İnsanlar tarafından beklenmedik ve umulmadık zamanda gerçekleşen afetler, genellikle Tanrı'nın bir gazabı/azabı olarak algılanmıştır. Yıllar geçmesine rağmen bugün dahi toplumda bu tür olayların gerçekleşmesi arkasında bir ilahi ikaz aranmıştır. Doğal afetler, kaderci bir yaklaşımla toplumların yaşayış tarzlarındaki aşırılık ve bunun sonucunda ilahi bir ikaz olarak algılanmıştır.

Halkın tabiri ile “Yazılanı yaşamak” , “Takdir-i ilahi” gibi sözler afetler karşısında çaresizliği gösterdiği gibi var olan algıyı da yansıtır. Hatta bu tür olayları sorgulamak, Tanrı'nın işine karışılması gibi değerlendirilir.

⁷⁹²İbn Kesir, **a.g.e.** , XIV, s.349-350.

⁷⁹³İbn Bibî, **a.g.e.** , I, s.111.

Sosyal bir tehlike arz eden afetlerin hem günümüzde hem de geçmişte, “Tanrı Olayları” olarak algılanış biçimi maddi bir çabanın ortadan kalkması adına kalıplaşmış bir düşünce olarak dikkat çeker. “Doğa olayları” ile “Tanrı İşi” üzerinde toplum olarak fazla durmamak insanın kaderciliği esas aldığı gösterir.

İnsanın doğa ile bağı yaratılıştan itibaren hep iç içe olmuştur. Toplumun doğayı yanlış kullanımı afetler için hiçbir zaman dikkat çeken bir etken olmamıştır. Doğanın tahribi insan eliyle gerçekleştiği gibi, onarılması da yine insan aracılığı mümkündür.

Bilinçli bilinçsiz pek çok tahrip gibi savaşlar ve siyasi olaylar bu tahribin birer parçasıdır. Yani her olayın muhakkak bir karşılığı vardır. Her ne kadar doğal afetler vd. felaket niteliğindeki olaylar, manevi kaynaklı olarak algılansa da maddi olarak bir sorumlusu olduğu bazen bunun bizzat insan olduğu bir gerçektir.

Selçuklu toplumu afetler karşısında bir çözüm yolu geliştirmek adına gök biliminden faydalanma yoluna gitmiştir. Bu sebeple münecimler revaçta olmuştur. Ayrıca olağanüstü garip hadiselerin yaşanması, bir felaket nişanesi olarak algılanmış ve tedbir alınmaya çalışılmıştır.

İbn-i Bibî bu konu hakkında şu beyanda bulunur: “*Felaketlerin belli bir sınırı vardır. Akıllı kimseler, o geçinceye kadar sabreder*”⁷⁹⁴ der. Aksarayî ise, “*Felaketler Allah’dan gelir; çünkü onlar alçaklara uyarı ve hür kimselere derstir.*”⁷⁹⁵ Yine Aksarayî’nin bir yaklaşımına göre, hayır ve şer, fayda ve zarar Rabbanî takdire ve kazananın kaynağına bağlıdır. Eşyanın en kalitelisi, zevalin yok olmasına bağlıdır; her şeyin mükemmeli, yıkımı ve yok olmayı beraberinde taşır.⁷⁹⁶ Aksarayî, coğrafyanın afetten korunmasını yöneticinin işlerin sonunu iyi bilmesi ve adalet yolunda sınımsız bağlanmasının gerekliliğini belirtmiştir.⁷⁹⁷ Görülüyor ki, bu dönemde afetlerin algılanışı bir ceza olarak görülmüş ve yine sonuç olarak insan davranışındaki bozukluklara bağlanmıştır.

Urfalı Mateos, afetleri yazmasındaki amacını şu şekilde açıklamaktadır: “*Bu felaketlerin, babalarımızın kendi günahlarıyla ettikleri fenalıkların bir neticesi olmak*

⁷⁹⁴İbn Bibî, **a.g.e.** , I, s.62.

⁷⁹⁵Aksarayî, **a.g.e.** , s.143.

⁷⁹⁶Aksarayî, **a.g.e.** , s.101.

⁷⁹⁷Aksarayî, **a.g.e.** , s.247.

üzere yedi misli olarak bizim başımıza gelmiş olduğunu, gelecek nesillere ibret olsun diye yazıp onlara bildirmemiz lazımdır. İşte bundan dolayıdır ki, aciz olan ben Mateos, Allah'ın inayeti ile senelerce büyük gayret sarfedip Mezopotamya'nın Urfa şehrinde tetkiklerde bulundum ve bu zamana kadar geçmiş olan vakaları toplayıp yazdım."⁷⁹⁸

Söz konusu afetler ve diğer olaylar üzerinde maddi deliller aramak, dönem içinde insanların kendini muhakeme etme/gözden geçirme şansını yakalayabildiklerini gösterir. Lakin toplumda aşırılık ve uygunsuzluğun insanlar tarafından düzeltilmeye muhtaç olduğu algısı, dönem içinde tavır ve davranışların istikrar içinde olmadığı farkında olan bir toplumun da olduğunu gösterir. Afet algısı genellikle çeşitli boyutlarda ele alınmaktadır. En çok da dini inanışın ekseninde kalınmıştır. Yaşanan bozuk davranışlar, toplumda başlayan çözümler sonucunda Allah'ın kendilerine gönderdiği bir uyarıcı olarak algılanmıştır.

Nitekim modern dünyamızda da insanlığın zararlı faaliyetleri ve hırslarının, dünyanın ekolojik dengesini bozduğu ve bunun en büyük salgın etkisi yarattığı ortaya konulmaktadır. Dinsel anlamda da tanrıya olan görevlerin yapılmadığı ve insanlığın sapkınlığa gidişinin salgın ile cezalandırıldığı ve kendilerine çeki-düzen verilmesi istendiği düşüncesi hâkim bir düşünce olarak işlenmektedir. Yani dün insan ne düşünüyorsa bugün de aynı bakış ve düşünsel etkileşim devam etmektedir.

---

⁷⁹⁸Urfalı Mateos, **a.g.e.** , s.212.

SONUÇ

Türkiye tarihinin önemli bir safhasını oluşturan Türkiye Selçuklu Devleti, kuruluşundan itibaren pek çok siyasî mesele ile uğraştığı gibi, aynı zamanda doğal afetler ve salgın hastalıklarla da mücadele etmek zorunda kalmıştır. Doğal hadiselerin yanında bir de Haçlı ve Moğolların yol açtığı politik afetler, elim olayların yaşanmasına ve felaketlerin bambaşka bir boyuta taşınmasına sebep olmuştur. Selçuklular, uzun yıllar Haçlılar ile mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Onlara karşı başarılı bir vatan savunması verdikleri halde meydana getirdikleri politik afetlerden kaçamamışlardır. Üçüncü Haçlı Seferi'nden sonra Haçlılar'ın Anadolu yolunu tercih etmemeleri üzerine kısmen bir rahatlama dönemi yaşanmıştır. Bu süreçte Anadolu halkı, kendisini toparlayabilme ve hattâ uygulanan doğru politikalarla iyi bir refah seviyesi yakalayabilme şansını elde etmişlerdir. Haçlıların coğrafya üzerinde bıraktığı menfi etkinin silindiği bir dönemde Selçuklu Devleti, bu defa da Moğol istilâsı ile karşı karşıya kalmıştır. Anadolu coğrafyasında yaşanan bu felaketler karşısında pek çok insan kaybı yaşanmıştır. Bu duruma doğal afetler ve salgın hastalıklar esnasında yaşanan toplu ölümler de eklenince demografik nüfus oranında ne denli etkiler yarattığını düşünmek zor olmayacaktır.

Doğal ve politik afetler neticesinde etkilenen şehirlerin hemen hemen aynı şehirler olduğunu söylemek mümkündür. Anadolu'da Ani, Kars, Erzurum, Erzincan, Kayseri, Malatya, Konya, Denizli, Sivas, Aksaray, Karaman/Larende ve daha birçok şehir doğal ve politik afetlere maruz kalan şehirlerden sadece bazılarıdır. Bahsi geçen şehirlerin jeostratejisi düşünüldüğünde hem o dönemde hem de günümüzde ticaret bakımından büyük öneme sahip oldukları görülür. Bu bağlamda söz konusu şehirlerin nüfus yoğunluklarının da bu durumları ile orantılı olduklarını düşünmek zor değildir. Dolayısıyla bu şehirlerdeki kıtal ve tahribatın da o oranda büyük olması kaçınılmaz olmuştur. Bu cihetten değerlendirdiğimizde beşeri afetlerin, doğal afetlere de yol açabileceğini söylemek bizi yanıltmayacaktır. Konuyu biraz daha anlaşılır kılarsak; örneğin nüfusun azalması, ticari ve zirai faaliyetlerin azalması veya yapılamaması anlamına gelir. Bu durum ise, açlık ve kıtlığın sebebidir. Kıtlık da düzensiz beslenme ve salgın hastalıkları beraberinde getirir. Dolayısıyla olay kısır bir döngüye dönüşür.

Dönemin kaynakları her ne kadar bu afetler ve salgın hastalıklar karşısında yaşanan toplu ölümleri ve kıtalleri sayı bakımından realiteye uygun olarak vermese de dönemin şartları düşünüldüğünde can kaybının oldukça fazla olduğunu anlamak zor değildir. Doğal hadiseler karşısında insanoğlunun çoğu zaman çaresiz kaldığı gerçeği günümüzde olduğu gibi o dönemde de kendisini göstermiştir. Ancak o dönemde bilgi seviyesinin günümüzde olduğu gibi yüksek bir seviyede olmaması, dönem insanının yaşanan olayları anlamlandırma konusunda daha çok maneviyata başvurmasına sebep olmuştur.

Doğal afetlerin en yıkıcısı olan deprem, sel, kıtlık, kuraklık ve çekirge istilâsı gibi olaylar, geriye ciddi hasarlar bıraktığı gibi, hafızalarda da derin izler bırakmıştır. Aynı şekilde Orta Çağ toplumunun adetâ kaderi olan veba da pek çok can almıştır. Bunun yanı sıra insanlar afet ve salgın hastalıklara maruz kaldıkları dönemlerde buldukları bölgelerden ayrılmak istemişler, bunun neticesinde de bireysel ve kitlesel göçler yaşanmıştır.

Afetler o dönemde ve hattâ günümüzde daha çok kader olarak algılanmaktadır. Afetlerin önemli bir kısmı kesinlikle kader değildir. Ancak her vakit karşılaşılması muhtemel olaylar silsilesidir. Kısacası afetlerle mücadelede öncesi ve sonrasında “*zararı en aza indirme*” ve “*riski ortadan kaldırma*” döngüsel bir şekilde sonucu meydana gelmeden müdahale edilip edilemeyeceği hususunda bilinçlenmenin en üst seviyede olmasına bağlıdır. Bu nedenle afet ve salgın konusunda kültürlenmiş toplumlar zararı en az etkiyle atlattıkları başarılmışlardır. Bu durum daha çok afet öncesi ve sonrasındaki yaşananlardan edinilen tecrübe ile mümkün olabilmektedir.

Selçuklu Devleti için değerlendirdiğimizde, afetler karşısındaki önlem ve yıkılma hem afet öncesinde hem de sonrasında olmuştur. Bazı afetleri tespit etmek için maddi delil aransa da kimi zaman başarılı kimi zaman da başarısız olunmuş, bu deliller yetersiz kalmıştır. Dönemde astrologlara (müneccimlere) olan saygınlık bunun bir somut delilidir. Halkın o dönemde garip hadiseler karşısında bir felaket meydana geleceğini düşünüp, bazı tedbirler alması da toplumun afetlere karşı ilgili ve bilinçli olduğunun bir göstergesidir. Selçuklu coğrafyasında meydana gelen afetler ve salgınlar bir kısmı az kayıplara neden olurken bazı felaketler büyük yıkımlara ve pek çok can kaybına/toplu ölümlere neden olmuştur.

Salgınlar ve hastalıklar ile mücadele noktasında Selçuklu toplumunda hastanelerin, hamamların, kaplıcaların çokluğu devletin ve toplumun sağlık konusuna vermiş olduğu önemi gösterirken, hastalıklara karşı almış oldukları tedbirleri de yansıtır.

Selçuklu toplumunun sağlığın temel şartlarından olan temizlik ve beslenme hususunda çağının ve civar devletlerin önünde yer aldığını söylemek yanlış olmaz. İslâmın temizliğe verdiği önem Selçuklu toplumunda bariz bir şekilde hissedilir. Öte yandan Türk hakimiyet anlayışından kaynaklanan toplumu müreffeh hale getirme başka bir *deyişle* “aç milleti doyurma, yoksul milleti zengin kılma” amacı Selçuklu toplumunu bir refah toplumu haline getirmiştir. Bundan dolayı olsa gerek coğrafya çevresinde etkisini çok daha ağır hissettiren bazı afetler, Selçuklu toplumunda daha az hissedilmiştir.

Malum olduğu üzere her devlet bir kuruluş ve yıkılış süreci geçirir. Fakat kuruluşunu sağlam temeller üzerine inşa eden devletler çağının en iyi devleti olma statüsünü yakalayabilmişlerdir. Orta Çağ tarihi içinde müstesna bir yeri olan Türkiye Selçuklu Devleti de siyasî, askerî, iktisadî, sosyal ve kültürel anlamda bunu başarabilmiştir. Hattâ O’nun sahip olduğu bu üstün vasıf, bugün dahi anılarak ve yazılarak takdir toplamaya devam etmiştir.

Şu noktaya dikkat çekmek isterim ki, tarih boyunca doğal afetler ve salgın hastalıklar karşısında toplumlar büyük bedeller ödemişlerdir. Doğal afetlerden bazılarını önlemek çoğu zaman mümkün olmayabilir. Fakat daha derin ve yıkıcı felakete dönüştürmemek elbette mümkündür. Bu nedenle kuraklık, kıtlık, deprem, sel, taşkın ve diğer tabii hadiselerin felakete dönüşmemesi için afetleri, önceden tahmin eden ve önleyen prosödürlerin olması, afete karşı dirençli bir toplum oluşturmak temel gaye olmalıdır. Devletin ve toplumun en ağır şekilde imtihan olduğu bu afet ve salgınlar karşısında uygun tedbirler almak zaruri bir durumdur. Bu amaçla riskli bölgeler için ayrıntılı risk haritaları hazırlanmalıdır. Afetlerin daha önce de meydana geldiği bölgelerde nüfus kapasitesi düşürülmelidir. Kalabalık nüfuslu bölgelerde izinsiz çarpık kentleşme ve yapılaşma konusunda gereken hassasiyet gösterilmelidir. Riskli bölgelerde makro ve mikro dönüşüm projeleri hazırlanmalıdır.

İnsanlığın temel görevlerinden biri; yaşadığı evrenin ekolojik dengesini, tüm canlıların yaşamını ve yaşamsal haklarını korumaktır. Bu bakımdan can kaybına yol açan afeti kader kabul etmeyip, afet felakete dönüşmeden, gereken önlemleri almak da temel görev addedilmelidir. Önlem alma ve çözüm üretme konusunda devlet ve toplum uyum içinde

olmalı, farklı fikir ve projeler değerlendirilmeli, disiplinler arası işbirliğine önem verilmelidir.

KAYNAKÇA

A.KAYNAKLAR

ABÛ'L-FARAC, Bar Hebraeus, **Abû'l-Farac Tarihi**, c.I-II, (çev. Ömer Rıza Doğrul) TTK Yay., Ankara, 1987.

AHMED B. MAHMÛD, **Selçuk-Nâme**, c.I-II, (haz. Erdoğan Merçil), Tercüman, 1001 Temel Eserler, İstanbul, 1977.

AKNERLİ, Grigor, **Moğol Tarihi**, (terc. Hrand D. Andreasyan), İÜEF Yay., İstanbul, 1954.

AKSARAYÎ, Kerîmüddin Mahmud, **Müsâmererü'l-Ahbâr**, (çev. Mürsel Öztürk), TTK Yay., Ankara, 2000.

ANONİM, **Süryani Kronoğî (I. ve II. Haçlı Seferleri)**, (çev. İlhan Arsalan) , Post Yay., İstanbul, 2019.

ANONİM, **Haçlı Tarihi (Gesta Francorum et Aliorum Hierosolymitanorum)**, (çev. Engin Ayan) , Selenge Yayınları, İstanbul, 2019.

ANONİM, **Tarihi Ali Selçuk(Selçukname)**, (terc. ve not. Halil İbrahim Gök vd.) , Atıf Yay., Ankara, 2014.

AZİMÎ, **Azimî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler H. 430–538=1038/39–1143/44)**, (terc. Ali Sevim), Ankara, 2006.

AZİZ B. ERDEŞİR-İ ESTERÂBADÎ, **Bezm u Rezm (Eğlence ve Savaş)**, (çev. Mürsel Öztürk), TTK Yay., Ankara, 2014.

Baybars el-Mahsûrî, **et-Tuhafet'ul-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye(1252-1312)**, (çev. Hüseyin Polat) , Ankara, 2016.

CARNOTENSİS, Fulcherius, **Birinci Haçlı Seferi Vakayinamesi (Fulcheri Carnotensis Historia Hierosolymitana)** Kitap 1, (haz. Mukadder Yıldız), YL. Tezi, İstanbul, 1999.

CARPINI, Johann De Plano, **Moğol Tarihi ve Seyahatname**, (çev. Ergin Ayan) , Derya Kitabevi, Trabzon, 2000.

CELÂLÜDDİN HIZIR(Hacı Paşa), **Müntahab-ı Şifa ,I, (Giriş-Metin)**, (haz. Zafer Önler), TDK Yay., Ankara, 1990.

CEVZİ, Sibt İbnü'l, **Mir'atu'z-Zaman fi Tarihi'l- Ayan**, TTK Yay., Ankara, 2014.

CÛZCÂNÎ, **Minhâc-i Sirac Tabakât-ı Nâsırî,Gazneliler, Selçuklular,Atabeglikler ve Hârezmşahlar**, (terc. ve notlar haz. Erkan Göksu), TTK Yayınları, Ankara, 2015.

CÛZCÂNÎ, **Minhâc-i Sirac, Tabakât-ı Nâsırî** , (çev. ve notlar Mustafa UYAR) , Ötüken Yay., İstanbul, 2016.

CÛVEYNÎ, Alâeddin Ata Melik, **Tarih-i Cihan Güşa**, (çev. Mürsel Öztürk),Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1999.

Dânişmend Gâzi Destanı, (haz. Mehmet SERT- Bekir BİÇER), Akçağ Yay., Ankara, 2007.

FEREC, Ebû'l-, **Târîhu Muhtasari'd- Düvel**, (çev. Şerafettin Yaltkaya) , 1. Baskı, TTK Yay., Ankara, 2011.

EBÜ'L-FİDA, **Ebû'l-Fida Coğrafyası**, (çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yay., İstanbul, 2017.

EFLÂKÎ, Ahmed, **Ariflerin Menkıbeleri**, (Farsça'dan çev. Tahsin Yazıcı) , Kabalcı Yay., İstanbul, 2011.

GALTSYAN, A. G., **Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar, Sebastatsi Vakayinamesi'nden**, (çev. İlyas Kemaloğlu) , Yeditepe Yayınevi, İstanbul , 2017.

HÜSEYNÎ, Ali bin Nâsır, **Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye**, (çev. Necati Lügal), TTK Yayınları, Ankara, 1999.

I.ve II. Haçlı Seferleri Vekayinamesi, (çev.Vedii İlmen) , Yaba Yay., İstanbul, 2005.

İBN BATTÛTA, **Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Seyahatnamesi**, c.I. (çev. A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000.

İBN FADLÂN, **İbn-i Fadlân Seyahatnamesi**, (çev. Ramazan Şeşen), Bedir Yayınları, İstanbul , 1995.

İBN KESİR, **el-Bidâye ve'n-Nihaye**, (terc. Mehmet Keskin), İstanbul, 1995.

İBNÎ BÎBÎ, **el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l'Alâiyye (Selçuk Name)**, c.I, (çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996.

İBN-İ SÎNÂ, **el-Kânûn fi't-Tıbb**, Birinci/Dördüncü Kitap, (terc. Esin Kâhya), AKM Yayınları, Ankara, 1995.

İBNÜ'L-ADİM, **Bugyetü't-Talep fi Tarihi Haleb (Seçmeler)**, (terc. ve not. Ali Sevim), TTK, Ankara, 1982.

İBNÜ'L-EZRAK, Ahmed b. Yusuf b. Ali, **Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi(Artuklular Kısmı)**, Araştırma, İnceleme ve Notlarla (çev. Ahmed Savran), Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum, 1992.

Kâşgarlı Mahmûd, **Dîvanü Lûgat-it-Türk**, (çev. uyarlama, düzenleme Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurtsever), Kabalcı Yay., İstanbul , 2005.

KAZVİNÎ, Hamdullah Müstevfî, **Târîh-i Güzîde**, (çev. Mürsel Öztürk) , TTK Yay., Ankara, 2018.

KINNAMOS, Ioannes, **Historia'sı (1118-1176)**, (Yay. haz. Işın Demirkent) , TTK Yay., Ankara, 2020.

KHONİATES, Niketas, **Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)**, (çev. Fikret İşıltan) , TTK Yay., Ankara, 2020.

KİRAGOS, Genceli, **Moğol İstilası 1220-1265**,(terc. Mahmut Kemal Bey), Post Yay., İstanbul, 2018.

KOMNENA, **Anna Alexiad Malzagirt'in Sonrası**, (çev. Bilge Umar) , İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1996.

POLO, Marco, **Marco Polo Seyahatnamesi**, (haz. Filiz Dokuman), c. I-II, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1980.

MEVLÂNA CELÂLEDDİN, **Divân-ı Kebîr**, (Türkçe'ye çev. Abdülbâki Gölpinarlı), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1957.

_____, **Mecâlis-i Seb'a(Yedi Meclis)**, (çev. Abdülbâki Gölpinarlı) , İnkılâp Yay., İstanbul, 2010.

_____, **Mektuplar**, (Türkçe'ye çev. Abdülbâki Gölpinarlı) , İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1999.

MEVLÂNA, **Fihî mâ fih**, (çev. Meliha Ülker Tarıkâhya) , Maarif Kitabevi, İstanbul, 1958.

_____, **Mesnevî**, Klasik Türk Edebiyatı, (Yayın yeri ve basım yılı yok.)

_____, **Rubâîler**, (çev. Mehmet Nuri Gençosman) , Ataç Yay., İstanbul, 2012.

Moğolların Gizli Tarihi, (çev. Ahmed Temir), TTK Yayınları, Ankara, 1986.

MÜNECCİMBAŞI, Ahmed b. Lütfullah, **Câmiüd'-Düvel**, c.II, (haz. Ali Öngül), Kabalcı Yay., İstanbul, 2016.

MÜVVERİH VARDAN, **Türk Fetihleri Tarihi(889-1269)**, (çev. H. D. Andreasyan) , Post Yay., İstanbul, 2017.

NEŞRÎ, Mehmed, **Cihânnümâ [Osmanlı Tarihi 1288-1485]**, (haz. Necdet Öztürk) , Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2013.

ÖMERÎ, Şihabeddin b. Fazlullah, **Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâliki'l-Emsâr (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)**, (terc. ve notlar. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2019.

ÖTEMİŞ HACI, **Çengiz-Nâme**, (haz. İlyas Kemaloğlu) , TTK Yay., Ankara, 2018.

QUETIN, Simon de Saint, **Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu (1245-1248)**, (çev. Erendiz Özbayoğlu, haz. Tufan Karasu) , DAKTAV Yay., Antalya, 2006.

RAVENDÎ, Muhammed b. Ali b. Süleyman, **Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's Surûr, (Gönüllerin Rahatı Sevinç Alameti)** c.I-II. (çev. Ahmed Ateş), TTK Yayınları, Ankara, 1960.

REŞİDÜDDİN FAZLULLÂH, **Cami'ü't-Tevârîh (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk)** Tercüme ve Notlar, (çev. Erkan. Göksu, H. Hüseyin Güneş), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2010.

SİMBAT, **Başkumandan Simbat Vekayinamesi**, (terc. Hrand D. Andreasyan), 1946.

Sultan Veled, **İbtidâ-nâme**, (Türkçe'ye terc. Abdülbâki Gölpinarlı) , Ankara, 1976.

_____, **Maârif**, (Türkçe terc. Meliha Ü. Ambarcıoğlu), İstanbul, 1984.

SÜRYANÎ, Mar-Yeşua, **Vakaayi'nâme**, Şehir Matbaası, İstanbul, 1958.

SÜRYANÎ, Mihail, **Süryani Patrik Mihail'in Vekâyinâmesi II. Kısım (1042-1195)**, (terc. Hrand D. Andreasyan), 1944, (TTK Kütüphanesindeki basılmamış nüsha).

TEMİR, Ahmet, **Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur el-Din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi**, TTK Yay., Ankara, 1989.

Urfalı Mateos, **Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli(1136-1162)**, (çev. Hırant D. Andreasyan), TTK Yay., Ankara, 2019.

Üsâme İbn Munkız, **İbn Munkız Haçlılara Karşı**, (çev. Selehaddin Hacıoğlu) , İstanbul, 2006.

B.TETKİK ESERLER

AACHEN, Albert of. History of the Journey to Jerusalem, Volume 1: Books 1-6. The First Crusade, 1095-1099, Translated by Susan B. Edgington, London and New York: Routledge, 2016.

AĞIRNASLI, Nilay, “Kösedağ Savaşı Sonrası Anadolu’daki Moğol İlerleyişi Karşısında Kayseri”, **Uygur Türklerinde Bir Bilge Prof. Dr. S. Mahmut Kaşgarlı Armağanı**, Kesit Yay., İstanbul, 2018.

AKDAĞ, Mustafa, **Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi I (1243-1453)**, İstanbul, 1974.

AKKUŞ, Mustafa, “Abaka Han’ın Dini Şahsiyeti ve Anadolu’daki Uygulamaları”, **SUTAD**, Güz 2016, S.40, s.73-85.

AKTAŞ, Yasemin, “Erzincan’da Meydana Gelen Depremler(XI. ve XII. Yüzyıllar)”, **TAED**, S.68, 2020, s.319-419.

AKYEL, Recai, **Afet Yönetim Sistemi: Türk Afet Yönetiminde Karşılaşılan Sorunların Tespit ve Çözümüne İlişkin Bir Araştırma**, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Adana, 2007.

ALTAN, Ebru, **Antakya Haçlı Prinkepliği Tarihi Kuruluş Devri (1098-1112)**, TTK Yay., Ankara, 2018.

_____, “Haçlı Ordularının Anadolu’da Geçtiği Yollar”, **Belleten**, c.65, S. 243, (2001), s.571-582.

_____, “1150-1250 Yılları Arasında Anadolu’da Doğal Afetler”, **Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Afetler ve Deprem Semineri, 22-23 Mayıs 2000 Bildiriler**, Santay, İstanbul, 2002, s. 41-49.

ALTINTAŞ, Ayten, “Divân-ü Lügat it-Türk’teki Tıp Terimleri”, **Tıp Tarihi Araştırmaları 2**, İstanbul, 1988, s. 65-73.

ARIK, F. Şamil “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Veba Salgınları”, **DTCF, TAD.**, c. XV, S. 26, (1990-1991), s. 27-57.

_____, “Bizans Döneminde İstanbul’da Meydana Gelen Depremler: Halk Üzerinde Etki”, **Tarihsel Anlatılar**, s.299-317.

_____, “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Meydana Gelen Depremler”, **AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, c. XVI, S. 27, (1192-1994), s. 13-32.

ARSLANTAŞ, Nuh, **İslam Tarihinde Depremler Ve Algılama Biçimleri**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2015.

ATALAY, İbrahim, **Türkiye Coğrafyası**, Ege Üniversitesi Yay., İzmir, 1997.

ATMACA, Esra, “XIII-XV. Yüzyıllar Arasında Suriye Bölgesinde Veba Salgınları”, **International Journal Of Science Culture and Sport**, 2015, s. 525-534.

ATMACA, Veli, **Tarih Boyunca Hastalık Algılanmasında Dua Şifa İlişkisi**, Gereklikitap Yay., İstanbul, 2011.

_____, **Tarih Boyunca İnanç Tıp İlişkisi**, Gereklikitap Yay., İstanbul, 2011.

AYÖNÜ, Yusuf, **Selçuklular Ve Bizans**, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara, 2018.

BAKIR, Abdulhalık, “Türk-İslam Dünyasının Geç Dönemlerinde Tıp Kültürü ve Çalışmaları” **Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)**, 2018, S. 3, s. 11-59.

BAYAT, Ali Haydar, **Tıp Tarihi**, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul, 2010.

BAYKARA, Tuncer, **Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I, Anadolu'nun İdari Taksimatı**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2015.

_____, **Türkiye Selçuklu Devrinde Konya**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1985.

BAYSAL, Nagihan, Eren Akçiçek, “Geçmişte Anadolu’da Sıtma Folkloru”, **Tarihsel Süreçte Anadolu’da Sıtma, Gecekitaplığı**, Ankara, 2017.

BEZER, Gülay Öğün, “Selçuklular Zamanında Anadolu’da ve Civar Bölgelerde Kıtılık”, **Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Afetler ve Deprem Semineri, 22-23 Mayıs 2000 Bildiriler**, Santay, İstanbul, 2002, s.67-83.

_____, “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Yemeklik ve Diğer Madensel Tuzlara Dair Notlar”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, S.6, İstanbul, 2002, s.9-16.

BOZKURT, Nebi, “Sarnıç”, **DİA**, c.36, İstanbul, 2009, s.158-159.

CANTAY, Gönül, **Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları**, Atatürk Kültür Merkezleri Yay., İstanbul, 2014.

CEYLAN, İbrahim, **Türklerde Cerrahinin Gelişimi**, Türk Cerrahi Derneği, Ankara, 2012.

D’OHSSON, A. Konstantin, **Moğol Tarihi Denizler İmparatoru Cengiz**, Nesnel Yay., İstanbul, 2008.

DARKOT, Besim, “Anadolu”, **İA**, c.I, Eskişehir 1997, s.428-430.

DEMİRKENT, Işın, “Misis”, **DİA**, c. 30, Ankara, 2020, s.178-181.

_____, **Haçlı Seferleri**, Dünya Yay., İstanbul, 2008.

_____, **Türkiye Selçuklu Hükümdarı I. Kılıç Arslan**, TTK Yay., Ankara, 2014.

_____, **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)**, I, TTK Yay., Ankara, 2013.

DEVELİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Ankara, 1970.

Doğal Afetler Toplum Sağlığını Koruma, (çev. Nilgün Sarp), Nobel Yay., Ankara, 2014.

DOLS, Michael W., “Veba Sırasında Şehirli Halkın Tavrı” (terc. Ümit Hassan), **Tarih ve Toplum**, S. 40, Nisan 1987, s. 42–48.

EFE, Zehra Gencil, **İslam Tıp Tarihi Gelişimi ve Kaynakları**, Çizgi Kitapevi, Konya, 2019.

ERSAN, Mehmet, **Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler**, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara, 2019.

EYUPOĞLU, İsmet Zeki, **Anadolu İlaçları "Anadolu Üçlemesi 3"**, Toplumsal Dönüşüm Yay., İstanbul, 1988.

FLINN, M. W., "Avrupa ve Akdeniz Ülkelerinde Veba" (terc. Necmiye Alpay), **Tarih ve Toplum**, S. 39, Mart 1987, s. 25-30.

FREELY, John, **At Üstünde Fırtına: Anadolu Selçukluları**, (çev. Neşenur Domniç), Doğan Kitap, İstanbul, 2012.

GEZGİN, Deniz, **Bitki Mitosları**, Sel Yay., İstanbul, 2010.

GORDVLESKİY, V. , **Anadolu Selçuklu Devleti**, (çev. Azer Yaran), Onur Yay. , Ankara, 1988.

GÖKHAN, İlyas, **XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Mısır ve Suriye'de Krizler, Kıtık ve Vebalar**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayını Yapılmamış Doktora Tezi), Elazığ, 1998.

_____, **Felaketler Çağı Orta Doğu'da Kıtık, Kara Veba ve Salgın Hastalıklar (1200-1405)**, Timaş Yay., İstanbul, 2022.

GÜVEL, E. A. , **Doğal Afetlerin Politik Ekonomisi: Doğal Riskler ve Afet Planlaması**, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası, İstanbul, 2001.

Hacı Bektaş Veli, **Makâlât**, (Sadeleştiren: Hüseyin Özbay), Ankara, 1996.

HACIGÖKMEN, Mehmet Ali, **Türkiye Selçuklu Başkentleri İznik ve Konya**, Çizgi Kitabevi, Konya, 2019.

HAKKI, İbrahim, "Anadolu İklimi", **Anadolu Mecmuası**, (haz. Arslan Tekin-Ahmet Zeki İzgöer), TTK Yay., Ankara, 2011.

HINZ, Walther, **İslâm'da Ölçü Sistemleri**, (terc. Acar Sevim), MÜ Yayınları, İstanbul, 1990.

İZGİ, Cevat, "Anadolu Selçuklu Tabipleri", **III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler**, İstanbul, 20-23 Eylül 1993, Ankara, 1999, s. 211-233.

İZGİ, Özkan, "Moğolların Batı İstilasası ve Türk Tarihi Bakımından Önemi, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, TTK Yay., Ankara, 2017, s.225-243.

İSTEK, Gülşen, "Haçlı Seferleri Esnasında Görülen Salgın Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri", **İslam'da Sağlık ve Koruyucu Hekimlik**, (Ed. Adem Yerinde), **Ağrı İbrahim Çeçen Üniv. Yay.**, s.328-345.

JOINVILLE, Jean De, **Bir Haçlının Hatıraları**, (terc. Cüneyt Kanat), Yeditepe Yay., İstanbul, 2014.

KADIOĞLU, M. , "Türkiye'de İklim Değişikliği Risk Yönetimi", **Türkiye'nin İklim Değişikliği II. Ulusal Bildiriminin Hazırlanması Projesi Yayını**, Ankara, 2012.

KAFESOĞLU, İbrahim, **Selçuklu Tarihi**, MEB, İstanbul, 1972.

_____, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Yay., İstanbul, 2012.

_____, “Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu?”, **İ.Ü. Tarih Enstitüsü Dergisi**, S.10-11, İstanbul, 1982, s.1-28.

KARA, Murat, **XI. ve XIV. Yüzyıllarda Anadolu ve Civâr Bölgelerde Hastalıklar**, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırma Enstitüsü, (Yayını Yapılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2008.

KARAİMAMOĞLU, Tolgahan, **Ortaçağ Avrupa’sında Salgın Hastalıklar**, Selenge Yay., İstanbul, 2021.

KAYA, Selim-Rahime Kıyılı, “Antakya’da Ortaçağ’da Meydana Gelen Doğal Afet ve Salgın Hastalıklara Bir Bakış”, **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, c. 6, S. 12, (2009), s. 403-418.

KAYHAN, Hüseyin, “Selçuklular Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler Hakkında Notlar”, **History Studies**, III, (2011), s. 155-163.

KAYMAZ, Nejat, **Anadolu Selçuklularının İntihatında İdare Mekanizmasının Rolü**, TTK, Ankara, 2011.

KEMALOĞLU, Muhammet, “XI-XIII. Yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde Darüşşifalar”, Hikmet Yurdu, **Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, V/13, (Malatya 2014), s. 289-301.

KESİK, Muharrem, “Selçuklular’da Sağlık, Sağlık Kurumları ve Tıp Eğitimi”, **Tarih Dergisi**, S. 71 2020/1, s.115-144.

_____, “Maraş Depremi (1114)”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Prof. Dr. Işın Demirkent Hatıra Sayısı, S. 42, İstanbul, 2005, s. 43-46.

_____, “XII, Yüzyılın İlk Yarısında Anadolu’da Meydana Gelen Depremler”, **Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Afetler ve Deprem Semineri**, 22-23 Mayıs 2000 Bildiriler, Santay, İstanbul, 2002, s.29-40.

_____, **Selçukluların Haçlılarla İmtihani**, Timaş Yay., İstanbul, 2018.

_____, **Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I.Mesud Dönemi (1116-1155)**, TTK Yay., Ankara, 2003.

_____, **Türkiye Selçuklular- Makaleler-**, Kriter Yay., Ankara, 2015.

KESKİN, Ahmet, **Türk Kültüründe Alkışlar (Dualar/İyi Dilekler) ve Kargışlar (Beddualar/Kötü Dilekler): Metin ve Bağlam Merkezli Bir İnceleme**, (Yayını Yapılmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2018.

KESKİNBORA, H. Kadircan, “ Selçuklu Darüşşifalarında Tıp Eğitimi ve Dünyaya Olan Etkileri” , **Türkiye Klinikleri**, Ankara, 2018, s.1-14.

KİHTİR, Tuğrul, **XI-XIII. Yüzyıl Kaynaklarıyla Anadolu’da Bizans, Haçlılar, Selçuklular**, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul, 2017.

KOCA, Salim, ““Diyâr-ı Rûm”un (Roma Ülkesi=Anadolu) “Türkiye” Hâline Gelmesinde Türk Kültürünün Rolü”, **Türkiyat Araştırmaları**, s.1-53.

_____, **Türkiye Selçukluları Tarihi II. Cilt Malazgirt’ten Miryokefalon’a (1071–1176)**, Karam Yayınları, Çorum, 2003.

_____, **Türkiye Selçukluları Tarihi**, Berikan Yay., Ankara, 2019.

_____, **Anadolu Türk Beylikleri Tarihi**, Berikan Yay., Ankara, 2013.

KONYALI, İsmail Hakkı, **Âbideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi**, Yeni Kitap Basımevi, Konya, 1964.

KÖKER, Ahmet Hulusi, “Gevher Nesibe Darüşşifası ve Tıp Medresesi”, **DİA**, XIV, s.39-42.

KÖYMEN, Mehmet Altay, **Büyük Alâeddin Keykubad ve Zamanı**, (Yay. haz. Salim Koca-Sinan Tarifçi), Kronik Yay., İstanbul, 2020.

_____, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Alp Arslan ve Zamanı**, c.III, TTK Yay., Ankara, 2016.

_____, **Anadolu Türk Beylikleri Tarihi**, Berikan Yay., Ankara, 2013.

_____, **Selçuklular Devri Türk Tarihi**, TTK Yay., Ankara, 2017.

_____, “Süleyman Şah ve Anadolu Selçuklu Devleti’nin Kurluşu”, **Bulleten**, LVII/218, (Nisan 1993), s.71-79.

KUŞÇU, Ayşe Dudu, Cihat Güler, Mehmed Özer, Mehmed Öztemel, **Selçuklu Tarihçiliği’ne Başlarken**, Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları, Konya, 2017.

KUVVETLİ, Kerim, **Anadolu’nun Sırları**, Mayakitap, İstanbul, 2019.

KUZUCU, Kemalettin, “Osmanlı Döneminde İstanbul Depremleri”, Osmanlı, c.V, (Ed. Güler EREN), **Yeni Türkiye Yay.**, Ankara 1999.

KÜÇÜKDAĞ, Yusuf, Caner Arabacı, **Selçuklular ve Konya**, Çizgi Kitabevi, Konya, 2016.

LEBLEBİCİ, Özkan, **Doğal Afetlerde Kriz Yönetimi**, Gazi Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basımı yapılmamış yüksek lisans tezi), Ankara 2004.

MARTIN, Sean, **Orta Çağda Veba Kara Ölüm**, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2011.

MEMİŞ, Ekrem, **Eskiçağ Türkiye Tarihi**, Çizgi Kitabevi, Konya, 2001.

MERÇİL, Erdoğan, **Türkiye Selçuklularında Meslekler**, Bilge-Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2020.

METİN, Meral, Harun Çoban, “Gevher Nesibe Darüşşifası”, **Selçuklu Tarihi Kültür ve Medeniyet (Bildiriler II)**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, (Yay. Haz. M. Metin Hülagü vd.), TTK Yay., Ankara, 2014.

METİN, Tülay, **Selçuklu Çağında Yaşamak**, Kronik Yay., İstanbul, 2020.

NİKİFORUK, Andrew, **Mahşerin Dördüncü Atlısı – Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi**, (terc. Selahattin Erkanlı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

OĞUZ, Burhan, **Türkiye Halkının Kültür Kökenleri**, II/3, Tarım Hayvancılık Meteoroloji, İstanbul, 1995.

OKTAY, H., **Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar**, Selenge Yay., İstanbul, 2007.

ONUL, Behiç, **Enfeksiyon Hastalıkları**, Ankara, 1980.

OZANSOY, Esin, “1200-1453 İstanbul Depremleri”, **Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Afetler ve Deprem Semineri, 22-23 Mayıs 2000 Bildiriler**, Santay, İstanbul, 2002.

ÖNGÜL, Ali, **Anadolu Selçukluları**, Çamlıca Yayıncılık, İstanbul, 2017.

ÖNLER, Zafer, **Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntahab-ı Şifâ II Sözlük**, Simurg Yayınları, İstanbul, 1999.

ÖZDEMİR, Hikmet, **Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918**, TTK Yay., Ankara, 2010.

ÖZTÜRK, Levent, **İslam Dünyasında Hastaneler**, Siyer Yayınları, İstanbul, 2018.

PACHYMERES, Georges, **Bizanslı Gözüyle Türkler**, İlgı Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2019.

PALALI, M. Zeki, “Cüzzam”, **DİA**, VIII, s. 150–152.

PANZAC, Daniel, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba 1700–1850**, (terc. Serap Yılmaz) TETTV Yayınları, İstanbul, 1997.

POLAT, M. Said, **Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçuklularında İctimai Ve İktisadi Hayat**, , Marmara Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayını Yapılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1997.

RAMSAY, W. M., **Tarsus (Aziz Pavlos’un Kenti)**, (çev. Levent Zoroğlu) , TTK Yay., Ankara, 2000.

RASONYİ, Lazsio, **Tarihte Türklük**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1996.

RUNCIMAN, Steven, **Haçlı Seferleri Tarihi I–III**, (terc. Fikret Işıltan), TTK Yay., Ankara, 2019.

Sağlığımız (Herkesin Tıp Ansiklopedisi), “Çiçek Hastalığı”, c. IV, 1978, s. 1376.

Sağlık Ansiklopedisi, “Çiçek Hastalığı”, c. II, s. 401.

Sağlık Ansiklopedisi, “Verem”, c. IV, s.1465-1466.

SEVİM, Ali , **Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri**, TTK Yay., Ankara, 2002.

_____, **Anadolu’nun Fethi , Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086’ya kadar)**, TTK Yay., Ankara, 1987.

SEVİM, Ali-Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, TTK Yay., Ankara,1995.

SEVİN, Veli, **Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası**, I, TTK Yay., Ankara, 2019.

SUBAŞI, Ömer, “XI. Yüzyılda Anadolu’da Meydana Gelen Doğal Afetler”, A. Ü. **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 54, Erzurum, 2015, s. 505-535.

SÜMER, Faruk, **Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri**, TTK Yay., Ankara, 1990.

_____, “Anadolu’da Moğollar”, **SAD**, Ankara, 1969, s. 1-147.

ŞAHİN, Cemalettin, Şengün Sipahioğlu, **Doğal Afetler ve Türkiye**, Gündüz Eğitim Yay., Ankara, 2009.

ŞAHİN, Mustafa “Ortaçağda Herât Bölgesinde Meydana Gelen Kıtılıklar, Bazı Doğal Felaketler ve Salgın Hastalıklar”, **USAD**, 2015, c.8, S.36,s.380-389.

ŞAR, Sevgi, Esin Kahya, Adnan Ataç, “Anadolu Selçuklular Döneminde Suyun Tedavideki Rolü”, **Selçuklu Tarihi Bilim ve Düşünce (Bildiriler)**, (Yay. Haz. Metin Hülagü vd.) , TTK Yay., Ankara, 2014.

ŞENSOY, Serhat, Mesut Demircan, Yusuf Ulupınar, İzzet Balta, “Türkiye İklim”, **Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü**, Ankara, Türkiye, s.1-17.

ŞEŞEN, Ramazan, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, TTK Yayınları, Ankara, 2001.

TANERİ, Aydın, **Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı (Menakıbu’l-Arifin’in Değerlendirilmesi)**, Bilge Yayınları, Konya, 1977.

Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, I, Ankara, 1943.

TEKİN, Arslan, **Selçuklu Tarihi**, Kariyer Yay., İstanbul, 2015.

TERZİOĞLU, Arslan, “Bîmârîstan”, **DİA**, VI, s. 163–178.

_____, “Selçuklu Hastaneleri ve Tababetin Avrupa’ya Tesirleri”, **Bellekten**, C.XXXIV/2, S.133, Ocak 1970, Ankara, 2003.

TEXIER, Charles, **Küçük Asya Coğrafyası**, Tarihi ve Arkeolojisi, (çev. Ali Suat) , Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara, 2002.

TEZ, Zeki, **Tıbbın Gizemli Tarihi**, Hayykitap Yay., İstanbul, 2017.

TOKAÇ, Mahmut, “İlk Dönem (XIV–XV. Yüzyıllar) Türkçe Tıp Yazmalarında Cilt Hastalıkları ve Tedavileri”, **Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları VI–VII**, 2000.

TOKUŞ, Ömer, “Büveyhiler Dönemi’nde Bağdat’ta Doğal Afetler, Gök Olayları Ve Garip Hadiseler”, **TOD**, Yıl 9, S.XXV, 2016, s. 525-567.

_____, “Selçuklular Dönemi’nde Bağdat’ta Beşeri, Biyolojik Afetler, Gök Olayları Ve Garip Olaylar”, **USAD**, S.57, 2018, s.158-170.

TOZLU, Selahattin, “Erzurum Tarihinde Depremler”, **Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Afetler ve Deprem Semineri 22-23 Mayıs 2000 Bildiriler**, İstanbul Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, Globus Dünya Basımevi, İstanbul, 2002.

TUDELA’LI BENJAMIN VE RATISBON’LU PETACHIA, Ortçağda İki Yahudi Seyyahın İslâm Dünyası Gözlemleri, (çev. Nuh ARSLANTAŞ) , İFAV Yay., İstanbul, 2013.

TURAN, Abdulkadir, “Nureddin Mahmud Zengi’nin Faaliyetlerinin Şekillenmesinde Depremlerin Etkisi”, 2017, S.6, s. 1-34.

TURAN, Osman, “II. İzzeddîn Keykâvus’eAid Bir Temlik-nâme”, Zeki Velidi Togan’a Armağan, İstanbul, 1955.

_____, “I Kılıç Arslan”, **İA**, VII, s. 681-688

_____, “Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku, Mîrî Topraklar ve Hususi Mülkiyet Şekilleri”, **Bellekten**, XII/47, (1948), s.549-574.

_____, “Selçuklu Kervansarayları”, **Bellekten** , c.10, S.39, s.471-496.

_____, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, Ötüken Yay., İstanbul, 2001.

_____, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2005.

_____, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2014.

_____, **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, (Metin, Tercüme ve Araştırmalar)**, TTK Yayınları, Ankara, 1958.

_____, **İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihî Takvimler**, TTK Basımevi, Ankara, 1954.

TURHAN SARIKÖSE, Selma, **XIX. Yüzyılda Çukurova'da Doğal Afetler Ve Salgın Hastalıklar**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayını Yapılmamış Doktora Tezi), Konya, 2013.

UÇAR, İlyas, **Orta Çağ Kara Belası Amvas Vebası**, Siyer Yay., İstanbul, 2020.

UÇAR, Müjgân, "Sivas'ta Rahatoğulları Darürrahası", **38. Uluslararası Tıp Tarihi Bildiri Kitabı (1-6 Eylül 2002)**, Ankara, 2005, s.403-420.

UMAR, Bilge, **Türkiye'deki Tarihsel Adlar**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1993.

URAL, Refet, **Bulaşıcı Hastalıklar**, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1972 **Bulaşıcı Hastalıklar**, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1972.

USTA, Aydın, Aydın Usta, "Haçlı Seferleri Döneminde Suriye ve Filistinde Meydana Gelen Doğal Felaketler", **İslam Öncesi Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlığa Armağan**, (Ed. Harunisa Alan ve diğerleri), Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yay., İstanbul, 2008, s. 293-310.

_____, **Sorularla Selçuklu Tarihi**, Yeditepe Yay., İstanbul, 2020.

UYANIK, Vuslat, Yeliz Aksoy, **Tarihteki Önemli Doğal Afetler Tarihteki Büyük Felaketler**, Siyahbeyaz, İstanbul, 2016.

ÜLGENER, Sabri F., **Tarihte Darlık Buhranları**, Derin Yay., (Basım Yeri ve Yılı Yok).

ÜNVER, A. Süheyl, "Türkiye'de Cüzzam ve Cüzzamlılar", **Tarih Hazinesi**, 1950, S. 3. s. 147-148, 154.

_____, "Türkiye'de Veba (Taun) Tarihçesi Üzerine", **Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı Dergisi**, c. V, S. 18, İstanbul, 1935, s. 70-81.

_____, "Tâun Nedir? Veba Nedir?", **Dirim**, Y. 1978, c. LIII, S. 11-12, s. 363-368.

_____, **Selçuklu Tababeti**, TTK Yay., Ankara, 2014.

_____, "Türk Tıp Tarihinde Veba Hastalığına Karşı Kına Tatbiki", **Türk Tıp Tarihi Arşivi**, c.2, no:7, 1938, s.1-3.

YÂDİGÂR, Tabîb İbn-i Şerîf, **15. Yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı Yâdigâr İbn-i Şerîf**, Zeytinburnu Belediyesi Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul, 2017.

YILDIRIM, Aytül Belgi, Ali Yaşar Kılınç, "Yaşlı Hastalarda Polifarmasi ve İlaç Kullanımı", **Türk Kadriyoloji Araştırma Derneği**, 45, 2017.

YINANÇ, Mükrimin Halil, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I. Anadolu'nun Fethi**, İstanbul, 1944.

YOSKA, Türkiye Selçuklarında XIII. Yüzyıldaki Tıbbî Gelişmeler, Erciyes Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayını Yapılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 2005.

İnternet Kaynakları

Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (AFAD), Açıklamalı Afet Yönetimi Terimleri Sözlüğü, Afet Maddesi, <https://www.afad.gov.tr/aciklamali-afet-yonetimi-terimleri-sozlugu>. (Erişim Tarihi:12.02.2019)

ÇAYCI, Ahmet- Zekeriya Şimşir, “Gevale Kalesi 2015 Yılı Arkeolojik Kazı Çalışmaları”, <http://www.xxortacag.sakarya.edu.tr> (Erişim Tarihi: 08.10.2019)

ÖZTÜRK, Özlem, “Bulaşıcı Hastalıklara Giriş”, Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Hemşirelik Bölümü, <https://acikders.ankara.edu.tr/course/view.php?id=627> (Erişim Tarihi: 12.11.2020)

UYUMAZ, Emine, “XI. Yüzyılın Sonlarından XIV. Yüzyılın Başlarına Kadar Anadolu’da Bilinen Hastalıklar Dair”, <https://www.tahtapod.com> , (Erişim Tarihi: 02.10.2020)

Güncel Türkçe Sözlük, Kinin maddesi; <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 07.11.2021)

<https://www.collectif2015.org/tr/100Monuments/Le-Monastere-de-l-apatre-Thadee-ou-la-Grande-Abbaye>(ErişimTarihi:07.12.2020)

EKLER**EK-1**

**Türkiye Selçuklu Devleti Döneminde Doğal Afetler ve Salgın Hastalıkların
Kronolojik Tablosu**

Yıl	Meydana Geldiği Yer ve Afet Türü	Sebepleri	Sonuçları ve Etkileri
1076-1077 Mart/Nisan	el- Cezire Kum ve Çakıl Fırtınası ve Çekirge istilâsı	Çekirgelerin ekinleri tahribi ve kıtlık	İnsanların açlıkla karşı karşıya kalması ve veba'nın zuhur etmesi. Dımaşk halkının pek çoğunun helak olması.
1078	İstanbul Veba	Savaş esnasındaki kuşatmanın ardından yaşanan kıtlık sebebi ile.	Dört ayda 160 bin insan öldü.
1079/80	Açlık ve kıtlık her yerde yaşanıyordu.	Açlık ve Türklerin her tarafa yayılmış olmalarından dolayı ve çiftçilerin emeği ortadan kalktı.	Urfa, Antakya, Kilikya haricinde alış-veriş yapılamıyordu. İnsanlar dağlarda ve her yerde ölüyordu. Defin işlemi bu nedenle gerçekleşmiyor kurda kuşa yem oluyorlardı.

1085 Nisan/Mayıs	Erzincan Deprem	Deprem ve hayvanların ölümü ve kıtlık.	Pek çok hayvanın ölmesi ve süt ve et ürünlerin pahalılışması.
1086-87	el-Cezire Deprem	-	Binaların yıkılması ve çoğu insanın çöle çekilmesi.
1091-92 Eylül	Antakya ve diğer yerler. Deprem	-	Binaların harap olması ve insan kaybı.
1092	Doğu Anadolu Ani Bölgesi Kıtlık ve Kuraklık, Çekirge İstilasası	Kuraklık ve çekirge istilâ.	Çekirge istilâsı kıtlığa neden olmuştur.
1092-1093	Anadolu Veba	Salgın öncesi yaşanan depremin etkisiyle olduğu düşünülmektedir.	Demografik nüfus kaybına neden oldu. Ölenlerin çokluğundan defin işlemi gerçekleşmiyordu.
1098	Antakya Tifüs olduğu tahmin edilmektedir.	Ölümlerin çokluğu ve defnedilememesi üzerine pis kokunun teneffüs edilmesi.	Haçlı birliklerinin ülkeyi terk etmesi.

1100	el-Cezire ve Urfa havalisinde taş kesen bir kuraklık.	Yağış azlığı.	Açlık nedeniyle Hıristiyan bir kadının çocuğunu, Müslüman bir erkeğin karısını yemek mecburiyetinde kaldığını ifade ediliyor. Açlık sebebiyle pek çok insan ölmüştür.
1103 Şubat-Mart	Urfa Sel Baskını	Yağmurun aşırı yağması	Sel bir çok evin yıkılmasına ve sayısı tespit edilemeyecek kadar hayvanın ölümüne neden olmuştur.
1108 Eylül	Anadolu Deprem	Dini meselelere bağlanmıştır.	Birçok yerde tahribatlar meydana geldi.
1112/1113	Hıristiyanların yaşadığı bölgede Sığır Vebası	-	Deniz kıyısındaki bölgelerde sığır vebası çıktı.
1113	Urfa Kıtık	Kıtık hava şartlarından ve kısmen siyasi olaylardan kaynaklanmaktaydı. 1.	Siyasi sebeplerden dolayı açık alanlarda çalışanlar tarım ile uğraşmaktan korkuyordu.

1114-1115-1116	Urfa, el- Cezire, Harran, Sumeysat, Amid Kar ve soğuk Deprem, Yangın	-	Şehirlerin tahribi ve pek çok kişinin enkaz altında kalması. Kar nedeniyle kimse yem bulamadı. Nizamiye Medresesinde yangın çıkması ve kitapların kurtarılması. Harran'daki depremde kayıp 100 bin.
1116	Malatya ve Urfa Fırtına ve Su Baskını	-	Anadolu'nun doğu bölgeleri sel nedeniyle tahrip oldu. Urfa'da su baskını nedeniyle asma kapı yıkıldı.
29 Kasım 1114	Maraş Deprem	-	Herkes uykudayken meydana gelen bu deprem Maraş şehrini yerle bir etmiştir. Yaklaşık 40 bin kişinin öldüğünü bildirmektedir.

3 Nisan 1118-1119	el- Cezire, Irak Deprem ve Yağmur kıtlığı.	-	Birçok evin yıkılması ve çoğu ülkenin bu depremden etkilenmesi. Zahire yoksunluğundan fiyatların artması. Halk hurma ile beslenmesi.
1119/20	el-Cezire, Malatya Çekirge istilâsı	-	Mayıs ayında ekinlerin olgunlaştığı sırada mahsüle giren çekirge yumurtalarını bırakıp ayrılmıştır. Ertesi yıl tekrar canlanarak ağaçlara ve asmalara zarar vermişlerdir.
1123-24	Diyarbakır, el-Cezire Kıtık ve Kuraklık	Yağmur yağmaması	Kıtık sebebiyle pek çok kişi öldü ve pahalılık ortaya çıktı.1125 yılına kadar devam etti.
1131	Maraş Deprem	-	4 bin.

1133/34	Antakya, Urfa, Malatya Çekirge İstilasası	-	Antakya bölgesinin ekinlerini yiyen çekirge Urfa'ya ve 1135 Mayıs ayında Malatya'ya geçmiş fazla zarar vermemiştir.
1133-35 Eylül	Anadolu ve Kıbrıs Kuraklık ve açlık	-	İnsanlar açlıkla karşı karşıya kaldı.
1135/ 26 Ocak 1136	Anadolu ve Malatya'da çok şiddetli kış yaşandı. Diyarbakır (Amid)	Hava şartları.	Fırat Nehri ve civarında don olayları yaşandı. Olumsuz hava koşulları nedeniyle Diyarbakır'da şehrin valisi tarafında Nisan ayına kadar yem verildi.

<p>1137-8 Ekim-Kasım</p>	<p>Harran , Diyarbakır, Musul, Halep</p> <p>Deprem(1138 Ekim/Kasım ayında gerçekleşen depremler artış bir şekilde sürmüştür.), Yağmur , Dolu ve çamur afeti</p>	<p>Yağmurun aşırı şekilde yağması.</p>	<p>Deprem pek çok yeri tahrip ve enkaz altında pek çok kişi öldü. Atların çamur içinde kalması ve insanların açlıktan, soğuktan mızraklarını ve eyerlerini yaktılar. Kötü şartlardan etkilenen insanlar helak oldu.</p>
<p>1139 Mayıs</p>	<p>Şattü'l-Arap'tan Harran'a kadar etkili olan şiddetli bir soğuk oldu.</p>	<p>Hava Koşulları.</p>	<p>Fırat nehrinin dondduğu ve insanların buradan yaya bir şekilde geçmişlerdir. Ehli ve yabani hayvanların bu olumsuz kış şartlarından telef olmuşlardır.</p>

Mayıs 1141	Harput ve havalisi (Hanzid ve Hisn-ı Ziyâd) Dolu, Yıldırım, Fırtına	-	Dolu meyve ağaçlarını tahrip etmiştir. Yıldırım düşmesi can ve mal kaybına neden olmuştur.
1141/1142	Malatya Veba ve Çiçek Kıtlık	Depremi ardından meydana gelmesi.	Küçük çocuklar ve pek çok tavuğun ölümüne sebep oldu. Kıtlıktan pek çok kişi öldü.
1143	Kilikya (Çukurova) Deprem	-	Civarda bulunan pek çok belde ve şehir tahrip olmuştur.
26 Kasım 1144	Bursa Deprem	-	Deprem şehirde insanların ölümüne ve binaların yıkılmasına sebep oldu.
1149	el-Cezire, Kıtlık, Açlık ve Pahalılık	Yağmurun az yağması. Savaşlar yüzünden mallarına el konulması.	-

29 Aralık 1150	Anadolu Deprem	-	Depremi nerde vuku olduğunu söylenmemiştir.
1152	Fırat Nehri ve Hısn-ı Ziyad Sel afeti ve kaya parçalarının düşmesi.	-	Bölge tahrip olmuş, insanlar ve hayvanlar ölmüştür. Nehrin akışı durunca insanlar balık avladılar.
1154	Kilikya (Çukurova ve Konya) Veba	Seferde I. Mesud'un ordusunda çıkmıştır.	Ordu bulunduğu mevkiden ayrılmak zorunda kaldı. Savaş yerinde bırakılan ganimetlere Ermeniler el koydu.
1157-1158	Suriye,Antakya Kıtık, Deprem.	-	Kefertap, Hısn-ı Ekrad, Lazkiye, Maarra, Famiye, Antakya ve Trablus şehirleri harap oldu. Hama şehrinde mektepte bulunan Çocuklar enkaz altında kaldılar. Kefertap'da kurtulan olmadı. Şeyzer'de bir hizmetçi ve kadın kurtulabildi.

1159	Vasıt'ın Doğu Yakası Soğuk ve açlık	Hava koşulları ve beşeri afet	Köyler yağmalandı ve o yöredeki su bentleri açılarak çoğu kişi sular altında kalarak boğuldu.
1165	Antakya ve Çukurova Kıtlık ve Buğday kıtlığı	Sebebi tespit edilememiştir.	Buğday fiyatının artışına neden olmuştur.
19 Mayıs 1165	Meyyâfârikîn Şiddetli yağmur yağışı	Şiddetli yağmur yağışı.	Bağ ve bahçedeki bütün ürünleri telef oldu. Sel suları hayvanların canına kastettiği gibi 160 kişinin canına da mal oldu.
1172/73	Anadolu ve Sivas Kış'ın sert geçmesi ve kıtlık	Kışın Sert geçmesi.	1072 yılının kışı sert geçmesine bağlı olarak Sivas'ta yaşanan kıtlık ölümlere sebebiyet vermiştir.

1178	el-Cezire, Irak, Diyarbakır ve Ahlat. Umumi Kıtlık ve Veba Salgını	Yağmurun yer yüzüne hiç düşmemesi.	Yağmur yağmadığı için Kıtlık meydana geldi. Yetersiz beslenme sonucunda Veba salgını ortaya çıktı. Pahalılık nedeniyle açlıkla da ayrıca mücadele edildi.
1180	Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi, Veba el-Cezire (Kuraklık, Menenjit ve Verem)	Kıtlık ve yetersiz beslenme. Yağmur yağmaması.	İnsanlar şiddetli bir kıtlığa yoksuluğa maruz kaldılar. Bu yüzden çok sayıda insan öldü.
1185	Doğu Anadolu Çekirge İstilas	-	Büyük tahribata neden olan çekirge istilâ açlık ve kıtlığa neden olmuştur. İnsanlar bu süreçte ölü eti yemek zorunda kalmıştır.
1190/91	Tarsus'tan Antakya yol alan Haçlı birliklerinde görülen Veba.	Kıtlık ve açlık neticesinde.	Pek çok asker telef oldu ve ordu dağıldı.
1194 Şubat-Mart	el-Cezire ve başka bölgelerde Deprem meydana geldi.	-	-

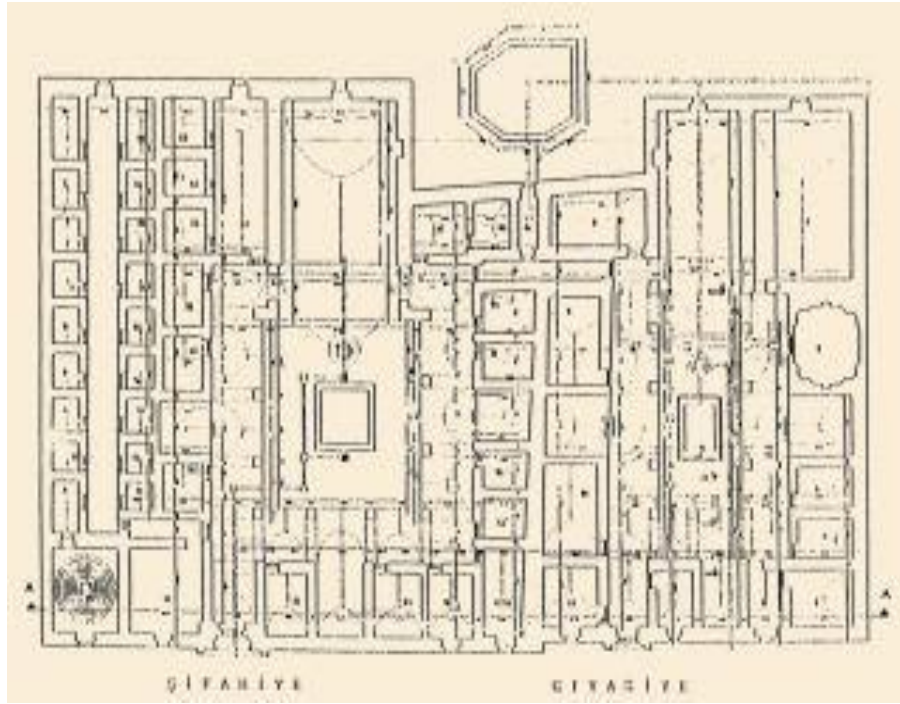
1199-200/1	Mardin, el-Cezire, Anadolu Deprem, Kıtık, Hastalık, Veba	Yağmur çokluğu, Kıtık nedeniyle yiyecek temininin zorlaşması.	Suriye’de gerçekleşen depremden pek çok şehir etkilendi. Dımaşk , Hama ve Hıms’deki pek çok evi tahrip etti. Busra’nın bir köyü yerle bir oldu. Trablus, Sur, Akka ve Nablus ile diğer bazı kaleler de tahribattan etkilendiler. Nisabur ve Horasan’da meydana gelen depremden dolayı halk saharalara çekildi. Hicaz ve Yemen arasındaki yirmi köyden Anze diyarına kadar Veba salgının görülmesi üzerine köyün on sekizinde insanlar helak oldular. Mısır’da yaşanan kıtlık sonucunda zengin-fakir bir çok kişi hayatını kaybetti. Mardinliler ve Serahslılar yiyecek sıkıntısı çektiler. Mardinliler hastalanarak güç ve kuvvetten düştüler. Nil nehri taşmadığı için ziraat yapılamadı ve kıtlıkbaşgösterdi. Halk leş yemek zorunda kaldı.
------------	---	---	---

11 Mart 1231	İstanbul Depremi	-	İstanbul'un surları ve naosları zarar görmüştür. İstanbul'da meydana gelen depremlerden 1296 yılına kadar gerçekleşen en şiddetli depremlerden biridir.
1219	Malatya Çekirge İstilas	-	Malatya bölgesini tamamıyla kaplayan çekirgeler üç-dört yıl ekinleri, meyveleri, ağaçları tahrip etmişlerdir. 1224 yılında kuraklıkla birlikte Anadolu'da derin izler bırakmıştır. Fiyatlar yükselmiştir.
1221	Konya Veba	-	-
1222/23-25	el-Cezire, Diyarbakır. Çekirge İstilas Kıtık 4 Mart 1225 Musul merkez olmak üzere etkisi az olan deprem meydana geldi.	Yağmurların az yağması ve çekirge istilâ.	Ekinleri ve Meyve ağaçlarını tahrip ettiler. Bu yüzden şehirlerde ve beldelerde pek çok insan öldü. Pahalılık başgösterdi.
26 Ağustos 1225	el-Cezire ve Diyarbakır Yoğun yağmur ve kar yağışı	-	Bağdat'ta yağın kar don olayına ve suların donmasına sebebiyet vermiştir. Şiddetli soğuklar çarşı ve pazarda yaşamını idame ettirenlerin canlarını vermelerine neden olmuştur.

1223-1226	Diyarbakır ve çevre ilerde Kıtık	Yiyecek maddelerinin azlığı ve çekirge istilâ.	Aralık ayında açan badem ağaçlarını çekirge sürüsü yemiştir. Kıtık ve kuraklığın uzun süre yaşanmasından dolayı fiyatlar artış göstermiştir.
1227/28	el-Cezire Veba vd. hastalıklar	Üç yıl kurak geçmesi ve çekirge istilaları bu afet türlerinin arkasından gelen deprem.	Pek çok insanın kaybına neden oldu. El-Cezire bölgesinde pahalılık olmuş bazen artıp bazen de düşmüştür.
1231	Halep Kıtık	Yağmurların az yağması ve suların azalması.	Gıda maddeleri azalmış ve fiyatlar fahiş derece de yükselmiştir.
16 Eylül 1237	İstanbul Depremi	-	Depremin şiddetli olduğu haber verilmekte olup tahrip olan yerler hakkında bilgi verilmemektedir.
1244	Malatya Kıtık ve Veba	Kıtık Sebebiyle.	Ciddi şekilde nüfus kaybına neden oldu.
1252	Halep Yangın	Haçlılar kasıtlı bir şekilde yaktı.	Yangından 600 ev yandı.
1252	Doğu vilayetleri Çekirge İstilas	Endülüs, Irak, İran üzerinden gelmiştir.	İnsanları felaket eşiğine getiren afet kıtlık ile baş başa koymuştur.
1255	Erzincan Deprem	-.	10 bin /16 bin
1258/59	Meyyâfârikin Veba	Moğol İstilas esnasında çıktı.	Şehre giren Moğollar şehirde sadece 100 kişi gördü

1258/59	Mardin Veba	Moğol İstilası esnasında çıktı.	Şehrin emiri bu salgın neticesinde vefat edince şehri teslim oldular.
1276	Ahlat, Diyarbakır Deprem	-	Ahlat'ta meydana gelen depremin etkisi Diyarbakır'a kadar Ulaştı.
1269	Kilikya/Çukurova Deprem	-	8 bin
15 Mart 1290	Amasya ve Niksar Sel Baskını, Yağmur ve fırtına	Şiddetli yağın yağmur.	Sel baskını ile Amasya tahrip olmuştur. Niksar'ın yarısı tahrip olmuştur.
1 Haziran-17 Temmuz 1296	İstanbul Depremi	-	1 Haziran'dan başlayarak 17 Temmuz'a kadar artçıl bir şekilde sürmüştür. Bu depremden İstanbul surlarının yıkıldığı, su baskınları ve pek çok mabedin ve evin yıkıldığı bildirilmektedir. 17 Temmuz depremi Anadolu'da etkisini göstermiştir. Bu deprem'de Anadolu'da altmış dört kale pek çok kent hasar almıştır. Çok sayıda insan ölmüş, farklı yerlerde topraklar yarılarak su fişkırmıştır.

15-17 Ocak 1303	İstanbul Depremi	Bizans'taki dinsel yaşama bağlanmış ve yeni atanan patrikten dolayı meydana geldiğini ileri sürmüşlerdir.	Vuku bulan depremler hafif bir şekilde atlatılmıştır. Büyük zararlara sebebiyet vermemiştir.
1308 Şubat/Mart	Dımaşk Şiddetli yağmur yağışı	-	İnsanlar şiddetli yağıştan ötürü musallaya dahi gidemediler. Uzun süreden yağmayan yağmuru görünce insanlar çok sevindiler. Ayrıca fiyatlar düştü.
1317/18	Baalbek, el-Cezire'den şark beldeleri Sincar, Musul, Mardin Sel, Fırtına, Kıtık	Yağmurun azlığı Kıtığa ve pahalılığa, açlığa sebep idi.	Baalbek'te meydana gelen sel felaketinde evler ve çok sayıda binalar tahrip oldu. Kıtık sebebiyle pahalılık meydana gelmişti. Fırtınadan sonra soğuk hava şartlarından dolayı yirmi dört kadar köydeki ekinler telef oldu.
1348	Moğolistan, Çin, Horasan, İran, Hazar Denizi'nin Kuzeyi, Avrupa ve Akdeniz Adaları, Anadolu, Suriye Arabistan, Mısır, Mağrip. Veba	Salgının zuhur ettiği yer Moğolistan olup civar bölgelere sirayet etmiştir.	Pandemi boyutunda etkili olan bu salgının dünya nüfusunun büyük bir bölümünü etkilediği bilinmektedir.

Ek-2 Gevher Nesibe Darü's-şifasının Planı

Ek-3 Gevher Nesibe Darü's-Şifası⁷⁹⁹

⁷⁹⁹ Hulusi Köker, "Gevher Nesibe Dârü'sşifâsı ve Tıp Medresesi", **DİA**, İstanbul, 1996, s.39,41.

Ek-4 İzzeddin Keykâvus'un Sivas'ta 1217 yılında yaptırmış olduğu Darüş-Şifasının bahçe kısmı.⁸⁰⁰

Ek-5 Hoca Ahmet Fakih Sarnıcı

⁸⁰⁰ Tuğrul Kihir, **XI-XIII. Yüzyıl Kaynaklarıyla Anadolu'da Bizans, Haçlılar, Selçuklular**, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul, 2017,s.300.

Ek-6 Karaman Taşkale köyünde üretilen tahılın saklanması için yapıldığı bilinen tarihî bir tahıl ambar⁸⁰¹ örneği. (Kaynak: Emine AKARSU)

Ek-7 Geleneksel usule göre gıda saklama örneğine dair bir görüntü.⁸⁰² (Kaynak: Emine AKARSU)

⁸⁰¹ “ Duvarların yardımı olmasa evler, ambarlar nereden meydana gelirdi? ” Mevlânâ Celâleddin Rumî, **Mesnevi**, VI, s.35. Tahıl ambarının taş binadan olması ürünün uzun süre serinde muhafaza edebilmek için düşünülmüş dikkat çekici bir ayrıntıdır. Ambar usulü bir nevi kıtlık yıllarında zorluklarla mücadele yönteminde en önde gelen tedbir mahiyetinde yapılardır.

Ek-8 Konya buzhanelerinden günümüze gelen bir görüntü⁸⁰³.

⁸⁰² Mağaralarda yiyecek saklama metodu tarih boyunca devam etmiş ve etmektedir. Nitekim savaş zamanlarında kaleler ve mağaralar erzak deposu için çok kere kullanıldığı görülmektedir. Bu dönemde ürünlerin uzun süre muhafaza edilmesi için buzhanelerin varlığı da bilinmektedir. Bkz., Ahmet Demir, **Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur el-Din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi**, TTK Yay., Ankara, 1989,s.109; Yusuf Küçükdağ- Caner Arabacı, **Selçuklular ve Konya**, Çizgi Kitabevi, Konya, 2016, s.326; İbrahim Hakkı Konyalı, **Âbideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi**, Yeni Kitap Basımevi, Konya,1964, s.267.

⁸⁰³ Yusuf Küçükdağ- Caner Arabacı, **a.g.e.** , s.326.